

OLASZ NYELVI TANULMÁNYOK

AZ ALKALMAZOTT NYELVÉSZET TÉMAKÖRÉBŐL

A KÖTETET SZERKESZTETTE: LUIGI TASSONI ÉS FÓRIS ÁGOTA
A SZÖVEGET GONDOZTA: FÓRIS ÁGOTA
LEKTOROK: ANTAL LAJOS, FARKAS MÁRIA

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM NYELVTUDOMÁNYI
(ALKALMAZOTT NYELVÉSZETI) DOKTORI PROGRAM
VEZETŐJE: SZÉPE GYÖRGY

ISBN 963 00 5139 7

© 2000 Ablonczyné Mihályka Livia, Fóris Ágota, Hegyi Ágota, Józsa Judit, Kollár Andrea, Kovács Mónika, Miklós Magdaléna, Molnár Krisztina, Pelles Tamás, Rozsnyói Zsuzsanna, Salamon Eszter, Szóka Bernadett, Tóth Hajnalka, Wallendums Tünde

© 2000 **iskolakultúra**

Terv, nyomdai előkészítés:

Nyomás: Molnár Nyomda és Kiadó KFT., Pécs
Felelős vezető: Molnár Csaba

TARTALOM

ELŐSZÓ	5
---------------	----------

ALKALMAZOTT SZOCIOLINGVISZTIKA

ABLONCZYNÉ MIHÁLYKA LÍVIA: JÖVEVÉNYSZAVAK A MAI OLASZ NYELVBEN: VESZÉLY VAGY ESÉLY?	11
JÓZSA JUDIT: OLASZ NYELVPOLITIKA	25
KOLLÁR ANDREA: A LATIN-AMERIKAI OLASZ KISEBBSÉG NYELVI HELYZETÉRŐL	38
MIKLÓS MAGDALÉNA: NYELV ÉS NYELVJÁRÁS OLASZORSZÁGBAN	48
MOLNÁR KRISZTINA: DÉL-TIROL: A KISEBBSÉGVÉDELEM MINTAPÉLDÁJA	62
SALAMON ESZTER: A FRIULI NYELVKÖZÖSSÉG NYELVHASZNÁLATÁRÓL ÉS SAJÁT NYELVÉRŐL ALKOTOTT VÉLEMÉNYÉRŐL	75
SZÓKA BERNADETT: AZ IDENTITÁS KÉRDÉSE TICINO KANTONBAN	94
TÓTH HAJNALKA: A SZÁRD. NYELV VAGY DIALEKTUS?	105

ALKALMAZOTT NYELVÉSZET AZ IDEGENNYELV-OKTATÁSBAN

FÓRIS ÁGOTA: OLASZ GYAKORISÁGI SZÓTÁRAK	125
HEGYI ÁGOTA: EGY ÚJ, INTEGRÁLT-KOMMUNIKATÍV NYELVOKTATÁSI MÓDSZER	144
KOVÁCS MÓNICA: AZ OLASZORSZÁGI BEVÁNDORLÓK NYELVI PROBLÉMÁI	152
PELLES TAMÁS: OLASZ CÉLNYELVŰ ISKOLÁK KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN	162

ROZSNYÓI ZSUZSANNA: SZÓTÁRKÍSÉRLETEK A XVII. SZÁZADBÓL	179
WALLENDUMS TÜNDE: A 'NOVELLINO' MEGSZÓLÍTÁSI FORMÁI	192
UTÓSZÓ	209
NÉVMUTATÓ	211

ELŐSZÓ

NYELVTUDOMÁNY: A JELEN EMLÉKEZETE?

Némi nehézséget okozott ennek a bevezetésnek a megírása, amely a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán működő Nyelvtudományi (Alkalmazott Nyelvészeti) Doktori Programban doktorátusra készülő (Ph. D.) hallgatók írásait tartalmazó kötet elé készült. Szépe professzor munkásságára gondolva, szerényen, ugyanakkor hihetetlen gondossággal szeretnék közeledni ahhoz a feladathoz, amelyre a sorozatszerkesztő felkért.

Tekintettel azonban arra, hogy nem vagyok nyelvész, mellőzöm azoknak a speciális kérdéseknek a tárgyalását, amelyeket az itt közzétett dolgozatok megtesznek. Ehelyett inkább néhány gondolatot szentelek a nyelvvel – és annak egyes szektoraival – foglalkozó tudomány egyre növekvő és interdiszciplinárisává váló szerepének.

Mielőtt erre rátérnék, szeretnék felidézni a Firenzei Egyetemen töltött éveimből egy emléket. Alig kezdtem el az egyetemet, amikor lehetőségem nyílt arra, hogy találkozzak egy rendkívül eredeti nyelvessel, Giuseppe Cangaléval. Hallgattam ennek a már nyolcvanadik életévén is túl járó, de korához képest nagyon fiatalos nyelvésznek előadásait, aki egyenesen Észak-Európából érkezett ide azért, hogy néhány kalábriai nyelvsziget arabos közösségét élőnyelvi közegben tanulmányozhassa a Guardia Piemontese archaikus koinéjával együtt.

Ezen kötet elején ennek a máig megmaradt élménynek a hatására szeretnék újra elgondolkozni a nyelvészet történeti szerepéről. A nyelvészet az állandó módosulások tudománya, vagyis egy folytonosan változó tudományos tartalom létezéséről ad számot, sőt, ami ennél is több: amely tudomány állandó születések és elmúlások, megváltoztatott határok, érintetlen területek, fejlődések és a beszélők folytonos cserélődésének tanúságtevője, ahogy azt Paolo Fabbri írta 'Bábel dicsérete' című munkájában. Tehát voltaképpen ettől kezdve tudatosult bennem az, hogy a normát követő nyelv, a regionális köznyelv, dialektusok vagy akár a pidzsin, illetve a kreol alkotják a nemzetközi nyelvészet kutatásainak tényleges forrását. Így kellett tudomásul vennem, hogy a nyelvészet sohasem létezett egységes tudományként; sokkal helyesebb lett volna különböző irányzatokról beszélni, alkalmazkodva a tudományterület fontosságához – olykor-olykor pedig teljességgel korszerűtlennek minősíteni a nyelvészet korábbi rendszereit. Aki a nyelvészettel foglalkozik, annak gyors felfogásának, dinamikusnak és szabad gondolkodásának kell lennie, azon felül, hogy még kritikusnak is kell lennie minden forrással és irányzattal szemben.

Ebben a kötetben a „külső nyelvészet” (a saussure-i értelemben vett „linguistique externe”) keretében tartott doktori kurzusokhoz kapcsolódnak a doktorandusok dolgozatai, vagyis az olasszal kapcsolatos alkalmazott szociolingvisztika és a nyelvpolitika témaköréhez. Természetesen csatlózhatna az, aki ettől a kötettől azt várná, hogy a dolgozatokban a „belső nyelvészet” (linguistique interne”) legújabb kutatási eredményei is megtalálhatók legyenek; ez egy további olasz tárgyú kötetnek lehet majd a témája.

A magam részéről – épp a magyarországi italianisztika szempontjából – fontosnak tartom egy további témakör kutatását is: olyan kutatásokat, mint az olasz nyelvi beszélő által használt valóságmozzanatok, vagy azok a közvetlen kapcsolatok, amelyek egy vagy két gazdag nyelv használata esetében figyelhetők meg, amennyiben ezek keveredésnek vagy elvándorlásoknak az eredményei. Utalok továbbá azokra a gyümölcsöző törekvésekre, amelyek a nyelvészetet – más diszciplínákkal együtt – egy olyan tágabb körhöz kapcsolják, amely az irodalomtól a multimédiaig mindent felölel, s amelyből, sajnálatos módon, a komplex szövegelemzés hiányzik. (Úgy gondolom, hogy ebben a kötetben megjelent néhány dolgozatnak – amelyeknek több gyakorlati problémát is sikerült megoldani – méltányolható eredményei vannak a fentebb felvázolt keretben is.)

Nem nyelvészként, hanem irodalmi szövegekkel foglalkozó szemiotikusként és elméleti kérdések kutatójaként magam is kerestem választ hasonló problémákra. Eközben nem tudtam figyelmen kívül hagyni azokat a kérdéseket, amelyekkel Émile Benveniste foglalkozik; s amelyek bizonyos szempontból tartalmazzák ennek a kötetnek az alapgondolatait, illetve összekapcsolják ezeket. Sőt azt mondhatnám, hogy ezek a gondolatok a könyv elolvasásának az alapfeltételét jelentik. – Benveniste egy 1963-ban írt művében felhívja a figyelmet a nyelvészet kettős tárgyára: a nyelvvel és rétegnyelvekkel való foglalkozásra. Hangsúlyozza, hogy a két aspektus gyakran keresztezi egymást és összekeveredik abban az értelemben, hogy az egyik oly módon irányítja a másikat, hogy ez mindig képes legyen ébren tartani a nyelvészetnek ezt a kettős jellegét. Ez egyrészt az élő kommunikációs aktus előfeltétele, másrészt a természetes változásoknak alávetett, kommunikációhoz kapcsolódó dinamizmus.

Ehhez szeretném hozzátenni, hogy a kulturális környezet által meghatározott beszélő a „szemiotikus ember” (ahogy azt Lotman bemutatja). Az emberi kommunikáció aktusa azonban nem autonóm, amennyiben annak a feltételezett grammatikai háromszögnek csak egyik alapelve, amely egyszerre vagy részenként valósul meg a kifejezés és a megértés mozzanatában. Ez így van, még akkor is, ha minden rétegnyelv ott, ahol a nyelv a teremtő ereje, a jelentés stratégiáinak hordozója norma megértésének, áthágásának vagy újraalkotásának lehetőség-

gében mutatkozik meg. Lotman ezt a „kezdetek idejé”-nek nevezik, míg Vico sokkal korábban az „első költők” korától beszél, ezzel igazolva azt, hogy a nyelvészek képesek a valóság értelmezésére.

Térjünk vissza azonban Benveniste-hez, aki szinte provokációként kijelenti azt, hogy a „nyelv újratерemti a valóságot”, majd hozzáteszi: „és ezt a szó legszorosabb értelmében kell érteni: a valóság a nyelv közvetítő ereje folytán teremődik újra. Az, aki beszél, beszédmódján keresztül újból létrehozza az eseményt és az ahhoz kapcsolódó élményfoszlányokat. Az pedig, aki hallgatja, először a beszédet mint egységes egészt fogja fel, ezen keresztül artikulálva magát az eseményt”. [Benveniste, 1990] Majd végezetül hozzáteszi, ha igaz az, hogy a „nyelv újratерemti a világot oly módon, hogy azt egyúttal alá is rendeli saját valóságának”. [uo.] Nem tudjuk figyelmen kívül hagyni azt, hogy a kommunikáció, jelentés és a megértés hármas funkciójának a nyelvészet különböző közös szintjein kellene érvényesülnie – anélkül, hogy disszonancia keletkezzen, s ne úgy tűnjének fel, mint különálló kérdések. Sőt olyan választásokat iktatnak be, amelyek még az egyetemen világában is arra irányulnak, hogy egymásba kapcsoljanak különböző specifikus területeket, mialatt szinte mindenhol egy nagyon erős szektorizációnak lehetünk tanúi; ez pedig csupán a különlegességeket sűríti egy-egy zárt rendszerbe, és ugyanakkor nem tudja azokat egy olyan, sokkal általánosabb körforgásba bekapcsolni, amely a tudományos kutatásoknak irányt mutatna.

Végezetül pedig még megemlítek egy olyan alapgondolatot, melyet a jelen kötet elé mintegy mottóként illesztenék. A gondolat Maurice Merleau-Ponty-tól származik, aki azt mondja, hogy „az ember, a betűk embere csak a nyelv által jelenül meg a világ és mások számára, mert talán csak a nyelv az a központi tevékenység, mely egy műhöz hasonlóan alkotja meg az életet és főként életmotívumokká alakítja létünk fájdalmaikat”.

Nem tudom, hogy rövid reflexióim mennyire illenek a kötet bevezetőjének, mindenesetre tanácsos lenne mintegy ajánlasként fogadni azokat egy olyan ember részéről, aki érdeklődve és kíváncsian figyeli mindazt, ami napjaink nyelvészetéért történik. Meg vagyok azonban arról győződve, hogy ha más diszciplinák képesek voltak emléket hagyni a múltból, akkor a nyelvészet – sokoldalúságának köszönhetően – még sokkal jobban képes lesz arra, hogy a jelenkor számára egy olyan figyelemre méltó dinamikus emléket hagyjon, amelyet Szent Ágoston a „jelen emlékének” nevezett.

IRODALOM

- Benveniste, Émile: Problemi di linguistica generale. Il Saggiatore, Milano, 1990.
Fabbri, Paolo: Oltre Babele. Meltemi, Roma, 2000.
Lotman, Jurij M.: La semiosfera. Marsilio, Venezia, 1985.
Merleau-Ponty, Maurice: Linguaggio, storia, natura. Bompiani, Milano, 1995.

ALKALMAZOTT SZOCIOLINGVISZTIKA

ABLONCZYNÉ MIHÁLYKA LÍVIA

JÖVEVÉNYSZAVAK A MAI OLASZ NYELVBEN: VESZÉLY VAGY ESÉLY?

Le parole finiscono per rivelarsi ricche di contenuto civile, di pensieri, di stimoli, più delle „cose” che gli uomini di oggi si illudono di dominare e invece li banalizzano e li schiacciano.

(Giacomo Devoto, „Premessa” a Civiltà di parole)

Etanulmány célja annak vizsgálata, hogy az elmúlt két-három évtizedben az olasz szókincsbe bekerülő idegen szavak használatára mi volt és mi ma a jellemző. Vizsgálódásunkhoz fogadjuk el azt a szociolingvisztikai elméletet, hogy a nyelv nem csupán autonóm rendszer, hanem kognitív tényezők, társadalmi funkciók és használati szokások együttese, amelyek mind befolyásolhatják és korlátozhatják struktúráját.

Jelen tanulmány tehát a szókészlet módosulásával foglalkozik. A szókincsvizsgálatot az is indokolja, hogy az utóbbi években – más nyelvekhez hasonlóan – a fontosabb szakterületek innovációi, a szenzációs árucikkek propagálói a kezdeményező nyelvét szórták szét a világban, amely többnyire angol, illetve amerikai befolyásolást jelent. E betörés nem feltétlenül formális. Lehet eleinte lappangó és részleges is, lexikális, idiomatikus. [Anker 1997] Ez a folyamat természetesen nem egy okú, nem egy értelmű és nem egy célú. Az olasz nyelv gyakran azért fordul az angol szavak kölcsönvételéhez, hogy mutassa szemantikai europaizálódását, illetve kompatibilis legyen a „globális” nyelvvel. A kérdés mindig az, hogy lenne-e értelme az erőszakos olaszosításnak, hiszen az új szavak új ismeretek hordozói és a társadalom e fejlődési fokán szükségszerűen kerültek be a nyelvbe. Használatuk során azonban mindig gondolnunk kell arra, hogy hasznosak-e, segítik-e a megértést vagy inkább gátolják.

Haugen [1950:212 és 1969:363] szerint a nyelvi kölcsönzés lényege: „egy adott nyelv elemeinek egy másik nyelvbeli reprodukciójára tett kísérlet”. A haugeni definíció szigorúan történeti meghatározás, amely megköveteli a nyelvésztől, hogy minden egyes kölcsönelemről bebizonyítsa: először az A nyelv eleme volt, csak A és B nyelv első kontaktusa után jelent meg a B-ben, és nem keletkezhetett B spontán fejleményeként.

Wardhaugh a nyelvi változások vonatkozásában megkülönböztet belső változásokat, vagyis olyan strukturális változásokat, amelyek bizonyos időintervallumok alatt lezajlottak, illetve külsőleges változásokat, amelyeknek a kölcsönzés az oka. A változások e két típusa gyakran egészen világosan megkülönböztethető egymástól. „A kölcsönzésnek gyakran jó oka van társadalmilag és kulturálisan, és a kölcsönzött egységek gyakran »egzotikus tárgyak« leírására szolgáló szavak vagy művelt, illetve tudományos szavak.” [Wardhaugh 1995:170]

A különböző nyelvek eltérően vélekednek a kölcsönzésről. A német, a francia vagy a modern héber beszélői a kölcsönzés ellen vannak. Nagy gondot fordítanak arra, hogy lehetőleg a megismerés pillanatában anyanyelvi szót alkossanak az új jelenségre. Ha a magyar nyelvről van szó, a XVIII. század utolsó harmada óta állandóan visszatérő kérdés az idegen nyelvi elemek beáramlása és használata.

Az idegen szók befogadása a szókincs gyarapodásának állandó esz-köze; ez természetes folyamat volt az évszázadok során és ma is az. Az utóbbi évtizedekben különösen az angol szavak átvétele vált gyakoribbá a legtöbb nyelvben, így az olasz nyelvben is.

Idegen szavak nemcsak a társadalmi, műszaki fejlődés következtében kerültek a szókincsbe, hanem a népek, nemzetek állandó érintkezése, a földrajzi és történelmi adottságok egymásra hatása, a társadalmi és biológiai keveredés következményeként is. Ugyanezek a hatások a régebbi korokban is érvényesültek, így kerültek az olasz szókincsbe „idegen elemek”.

Az utóbbi egy-két évtizedben nagyon sok idegen szó került be a szaknyelvbe, a tudományos nyelvbe, így például a számítástechnika, a közgazdaságtudomány nyelvbe is. A szaknyelvekben a nyelvművelők kissé engedékenyebben ítélik meg az idegen szavak használatát. A legtöbb esetben nincs helyettük megfelelő olasz szó, némelyiket még megmagyarázni is csak bonyolult körülírással lehet. Másrészt a szaknyelv elsősorban a szakmai közönségnek szól. Mind a régebbi korok, mind a mai kor nyelvművelői azonban egyetértenek abban, hogy a társadalmi és műszaki fejlődés következtében létrejött új tárgyakat, fogalmakat valamiképpen el kell nevezni. Divatjukat azonban az öncélú tudományoskodás, a szakszerűség fitogtatása is erősíti.

A következőkben tekintsük át, milyen esetekben vagyunk kénytelenek idegen szavakat használni:

- A szaknyelvben vagy a mindennapi nyelvhasználatban olyan új fogalmakat, tárgyakat jelöl, amelyekre nincs jó olasz szó.

- Bár van helyette olasz szó, az idegen szó a jelentéstartalmat pontosabban, tömörebben ki tudja fejezni.

- Egymás mellett él az angol és az olasz szó, azonban egyikükhöz – általában az idegenhez – sajátos mellékértelem, hangulat tapadt, ezért sokszor nem helyettesíthetik egymást.

GLOBALIS KULTÚRA – GLOBALIS NYELV?

Ma már sokak által leírt közhely, hogy a XX. század utolsó éveire a globalizáció folyamatai nyomták rá bélyegüket. Mit jelent azonban valójában a globalizáció? Vajon egyszerűen csupán a világgazdaság egy-ségesedési és integrációs, már hosszú ideje tartó folyamatainak koráb-ban soha nem látott mértékű felgyorsulása és elmélyülése rejlik a globalizáció kifejezéssel jelölt összetett jelenségcsoport mögött, vagy éppen ellenkezőleg, napjainkban valami egészen új, korábban nem ta-pasztalt minőség átalakulását éljük át a világ gazdasági és kulturális fo-lyamataiban?

Azt a feltételezést, hogy az angol nyelv a globális kapitalizmus egyik sarkköve, érdemes komolyabban megvizsgálni, de első ránézésre ez a hipotézis igencsak hihetőnek tűnik. A kapitalizmus érdekei nyilvánva-lóan globálisak, amint ez kitűnik egyik szószólója, Caspar Weinberger szavaiból is: „Nincs a világnak olyan eldugott sarka, nincs olyan nem-zete, amely ne tartozna az Egyesült Államok legfőbb érdekszférájába”. [*Guardian Weekly*, 1984. május 20.] Tehát nyilvánvaló, hogy a globalizmus összefügg a nyelvhasználattal. „A globalizmus hallgatóla-gosan az angol nyelvű kultúra ágyasa”. [*Anker* 1997]

Az angol nyelv világméretű elterjedtsége nem vitatható, de egyetlen nyelv presztízsét sem emeli, ha „fő nyelvvé” nyilvánítják. Milyen sze-repet tölt be az angol nyelv az európai többnyelvűség kontextusában? Az angol ma kétségtelenül a világ legtöbbet használt nyelve, mintegy ötszázmillióan beszélik anyanyelvként, illetve sok országban az angol jelenti a kommunikáció eszközét az ott élő különböző etnikai csoportok között. Mindez, úgy tűnik, arra utal, hogy az angol az a nyelv, amely va-lóban „világnyelvként” szolgálhatna, olyan nyelvként, amely a globalizáció korában a legkülönbözőbb anyanyelvű egyének számára lehetővé tenné a kommunikációt. De az egyre inkább minden társadal-mat átfogó gazdasági és kulturális globalizáció nem jelentheti a nemzet-közi kommunikációs folyamatok egyetlen nyelvre való terelését. A globalizáció nem lehet egyenlő a nyelvi elszegényedéssel, bár a gazda-ság továbbra is követeli a nemzetközi érintkezési nyelv kialakítását. Az angol világnyelvként történő elterjedése hosszú távon kulturális unifor-mizálódást eredményezne és végül csak egyetlen nyelv maradna a vilá-gon. Az a tény, hogy az Európai Unió is különleges hangsúlyt fektet a különböző nyelvek megőrzésére és támogatására, azt tanúsítja, hogy fel-ismerte a nyelv jelentőségét a különböző kultúrák megőrzésében.

Természetesen hosszasan lehetne még beszélni a témáról, ki lehet és ki kell bővíteni: nevezetesen, hogy mi a nyelvészek véleménye a nem-zeti nyelvekbe bekerült angol szavakkal kapcsolatban. Az idegen sza-vak folyamatosan érkeznek a nyelvekbe, ám sokszor olyanok, ame-lyeknek pontos megfelelőjük létezik az adott nyelvben, s így a jöve-

vény szükségessége megkérdőjelezhető. Általában nem célszerű szolgáiban átvennünk divatos elemeket más nyelvekből, kiváltképp akkor nem, amikor azonos értékű megfelelőt szorítanak ki az adott nyelvből. Már csak azért is óvatossá kell lennünk, mert az idegen szerkezetek gondolkodás nélküli másolása logikátlanságot szülhet, hiszen az átvevő nyelv szemlélete nem feltétlenül esik egybe az átadó nyelvével. A nemzetközi kifejezések (idegen szavak) beilleszkedését időről időre újra kell vizsgálni, hiszen az „idegenség” változó kategória. Azt azonban el kell ismernünk, hogy angol szövegben élünk, akár a magyar, akár az olasz nyelvről szólunk. Sőt, nemigen vesszük mindig észre a magyaros/olaszos külsőben besurranó amerikanizmusokat sem. Magyar nyelvi példával élve, megfigyelhetjük, hogy az idegen szavak egyszer csak magyarosodni kezdenek, illetve a kölcsönszó meggyökeresedését mi sem bizonyítja jobban, mint amikor „bokrosodni” kezd: bróker, bróker-cég, brókervilág. Az életképes kölcsönszó olykor kissé elmozdul eredeti jelentéséhez képest. A kölcsönzés tehát innovatív törekvéseket szolgál. A megnevezési kényszer a „kéznél levő” eredeti név átvételét sugallja. Végül az idegen elemek egy része kicserélődik, s számos példa van az alternatívák együttélésére is. Ezt az állapotot azonban harc előzi meg. Az egyik szó gyengének bizonyul, a másik pedig dominanciára tesz szert.

KULTÚRA ÉS NYELV

A multikulturalizmus ma sok okból divatos téma, mivel életünk legjellemzőbb, legegésőbb jelenségeivel kapcsolatos. A mai kor megértésének alapszava lehet, nemcsak konferenciák protokollszava. Mindig is voltak többkultúrájú társadalmak, azonban mára új helyzet alakult ki: itt gondolok a világpiac létrejöttére, a transznacionális, multinacionális gazdasági, politikai folyamatok által indukált globalizáló, univerzalizáló, homogenizáló és differenciáló tendenciákra, az életformák pluralizálódására, az uniós törekvésekre. Sokan fogalmazták már meg Huntington nyomán, hogy korunk ellentmondásai és törésvonalai már nem nemzetek, osztályok, hanem kultúrák ellentmondásaiként fogalmazódnak meg.

A multikulturalizmus sokarcú jelenség, sokarcú fogalom. A legegyszerűbb megfogalmazásban az elkülönülő kultúrák együttélését, együttlétezését jelenti, de homályban marad a legfontosabb kérdés: milyen a kapcsolat, az érintkezési viszony e kultúrák között? Jelenthet egymásmellettséget, de gazdagító vagy szegényítő hatást is. Hordozhatják az együttélés pozitív esélyeit, de veszélyként is lehet értelmezni a kultúrák találkozását, a kulturális sokszínűséget.

A nyelv a kultúra lényegi aspektusa. A kultúrát komplex struktúráként értelmezzük, amely szimbolikus rendszerek halmazából áll. A nyelv

a kultúra terméke, de alakítja is a kultúrát, vagyis a nyelv adja a kulturális megnyilatkozások szerkezetét. A XX. század a nyelvvel való visszaélés százada. Ez nem új a történelemben, de soha nem öltött ilyen méreteket. Általános emberi dolog, hogy mint mindent, a nyelvet is megpróbáljuk kihasználni és felhasználni önös céljainkra. A történelemben már több alkalommal úgy tűnt, hogy ez vagy az a konkrét nyelv válik majd egyedüli nemzetközi nyelvvé, mégsem sikerült ez sem az aráminak, sem pedig a görögnek, a latinnak vagy a franciának. Mind-egyiküknek volt ugyan egy lehetősége, a latinnak kettő is (a római és a középkori), de egyik sem használta ki. A helyzet persze az, hogy nem is voltak azok talán igazi esélyek, hanem csak látszólagosak, amelyek már belülről tartalmaztak térbeli és időbeli korlátozásokat.

Mostani világunknak van néhány olyan jellegzetessége, amely az elmúlt korokkal szembeállítja. Nézzük az Európai Uniót. Itt minden tagállam nyelve egyenrangú, s mindent lefordítanak minden nyelvre. Valahogyan ez működött is, amíg négy vagy öt nyelv volt használatos, bár akkor is sokba került. Amikor a tagok száma tizenkettőre emelkedett, a költségvetés is túlfutott és a munka mértéktelenül felhalmozódott. Az Unió tervezett újabb bővülése után még nagyobb problémák várhatók, amelyek pénzügyileg már majdnem megoldhatatlanok lesznek. Természetesen a nagy nyelvek némelyike nemcsak „hivatalos”, hanem munkanyelvnek is minősül, de ez sem oldja meg a problémákat.

A MAI OLASZ NYELV

Milyen is a mai olasz nyelv? Ha tudományos magyarázatot keresünk és a válaszungkat empirikus magyarázatokkal akarjuk megadni, akkor sok nehézségbe ütközünk. Cesare Marchi szerint minden különösebb nehézség nélkül el tudjuk olvasni a Duecentóban vagy a Trecentóban írt szövegeket. A „Nel mezzo del cammin di nostra vita” olyan szavakból áll, amelyek még mindig használatban vannak. Tullio De Mauro szerint a szókészlet 56%-a már jelen volt a Duecento nyelvében is. De mi a helyzet a fennmaradó 44%-kal?

Ha a jelenlegi olasz nyelvi helyzetet be akarjuk mutatni, akkor távolabbról kell indulnunk. Kezdjük a középkorral: az írott nyelv a latin volt, ami lehetett „beszélt” is az egyetemeken, a liturgiákon, vagy akár olyan művelt emberek között is, akik, lévén más anyanyelvűek, közös nyelvként a latint választották. Természetesen ez csak egy kis közösségnek adatott meg, a többség analfabéta volt, nem maradt más számára, mint a „vulgáris” nyelv, vagyis a dialektus. A Trecento elején Dante a 'De Vulgari Eloquentia' című művében a középkori keresztény világ első igazi „tökéletes” nyelvi tervezetét vázolta fel. Noha a köznyelv dicsérete, mégis latinul íródott.

Tullio De Mauro a 'Storia linguistica dell'Italia unita' című művé-

ben bemutatta, hogy hányan ismerték az olasz nyelvet az egyesítés pilanatában. A szám megdöbbentőnek tűnik: 2,5%. Ugyanakkor, 1860-ban az olaszok 1%-a vallotta azt, hogy anyanyelve: francia, német, szlovén, görög, katalán stb. Egy másik nyelvész, Castellani¹, aki az antik toszkán kiváló ismerője és az egyik „legvadabb” purista, az olasz nyelvet anyanyelvként beszélők számát 10%-ra teszi. Talán a kettő között bújik meg az igazság.

Ha későbbi felméréseket tanulmányozunk [*Lepschy*]², akkor az alábbi következtetésre jutunk:

a) a családban a dialektus használata a többi családtaggal: 40% 1988-ban (47% 1982-ben; 51% 1974-ben); egy családtaggal a dialektus használata, de a többivel az olasz nyelv: 26% 1988-ban (24% 1982-ben; 24% 1974-ben);

b) a barátokkal és kollégákkal a dialektus kizárólagos használata: 23% 1988-ban (23% 1982-ben; 29% 1974-ben); nagyrészt a dialektus használata: 10% 1988-ban (13% 1982-ben; 13% 1974-ben); mind a dialektus, mind az olasz nyelv használata: 19% 1988-ban (22% 1982-ben; 22% 1974-ben); nagyrészt az olasz nyelv használata 16% 1988-ban (15% 1982-ben; 13% 1974-ben); kizárólagosan az olasz nyelv használata: 31% 1988-ban (27% 1982-ben; 23% 1974-ben).

Elmondhatjuk tehát, hogy három forradalom – kulturális, gazdasági és politikai – rázta meg Olaszországot a II. Világháború utáni időszakban. Mindez hatással volt az életre, a szokásokra és ebből következően a nyelvre is. Aki Migliorini nyomán egy új ’Lingua contemporanea’-t akar írni, a következő tényeket figyelembe kell vennie:

1. 1954: a TV térhódításának kezdete,
2. 1954: a gazdasági fellendülés kezdete, az úgynevezett „gazdasági csoda” időszaka, ami maga után vonta a tömeges belső migrációt,
3. 1968: a fiatalok mozgalmi egyre erőteljesebbek.

Manapság pedig olyan változásoknak vagyunk tanúi Európában, ami csak ahhoz hasonlítható, ami a Quattrocento végén történt a nyomtatás feltalálásakor és elterjedésekor.

JÖVEVÉNYSZÓK

Tapasztalatból tudjuk, hogy a nyelvet gyakran metaforikusan emberi tulajdonságokkal ruházzuk fel: a nyelv idegen szavakat kölcsönöz, fogad be és asszimilál. Az olasz nyelv „befogadó” nyelvnek számít, ahol nem okozott, illetve nem okoz nehézséget egy-egy idegen szó vagy kifejezés megjelenése.

Szókincsvizsgálatoknál először is meg kell határoznunk azt, hogy mit értünk jövevényszavakon. A nyelvészeti hagyományok szerint különbséget teszünk idegen szavak (*parola straniera*, *mot étranger*, *Fremdwort*) és jövevényszavak (*prestito*, *emprunt*, *Lehnwort*, *loan-*

word) között. Az idegen szavak gazdagítják a lexikát. Már Machiavelli is így ír erről: „Non si puñ trovare una lingua che parli ogni cosa per sè senza avere attaccato agli altri”. [*Discorso interno alla nostra lingua*]

Morgana [1985:39] szerint „Il prestito č, in linea generale, ogni tipo di fenomeno di interferenza linguistica dovuto al contatto di lingue diverse; in questa prospettiva rientrerebbero quindi nel prestito non solo i vocaboli attinti ad altre tradizioni linguistiche, ma i cosiddetti prestiti »interni« – cioè dai vocaboli regionali e dalle lingue speciali.”

A „jövevényszók” meghatározás csak a nyelv azon elemeire vonatkozik, amelyeket a nyelv egy másik nyelvből – amely modellként szolgált – egyértelműen átvett. Tehát el kell dönteni a függőségi történeti kapcsolatot a szóban forgó elem és az idegen modell között. Például a „film” és a „snob” egyértelmű, hogy angol jövevényszavak, de a „filmone” és a „snobbare” már nem, nincs semmiféle kapcsolatuk az angollal. [*Gusmani 1986:10*] Haugen³ szerint a jövevényszó „the attempted reproduction in one language of patterns previously found in another”. A jövevényszó sohasem idegen test a nyelvben: ha egyszer már belekerült, nem különbözik a többi nyelvi elemtől. A jövevényszó tehát egy összetett, nem lineáris folyamat végtermékét jelenti, amely folyamatban különböző tényezőket figyelhetünk meg, amelyeknek jelentősége nem egyforma mértékű. Ezek a tényezők lehetnek: az idegen hatás, az interferenciában érdekelt nyelvi rendszer asszimilációs képessége, a beszélő választása az adott pillanatban, a befogadó nyelv viszonya a kölcsönszavakkal szemben stb. Természetesen a jövevényszók integrálódásának különböző „fokozatai” vannak. A „sport”, „bar”, „stop” vagy „camion” típusú szavakat teljes mértékben befogadta a nyelv, amit az ezekből képzett szavak is bizonyítanak: „sportivo”, „barista”, „autostoppista”, „camioncino”. Időnként ezeket a szavakat az átlagember nem is érzi jövevényszónak.

A különböző korokban hullámszerűen változott az olasz-latin, olasz-francia, olasz-angol és olasz-német nyelvi kapcsolatteremtés terjedelme és intenzitása. Az angol szavak megjelenése nemcsak a mai korra jellemző (elég, ha az angol ipari forradalmat követő időszakra gondolunk), de el kell ismerni, hogy a nyelvészeket egyre jobban foglalkoztatja az „italiese”-jelenség. [*Beccaria 1988*] Bár igaz, hogy manapság az átlagember is jobban megérti az angol kifejezéseket, mint hajdanán. De ne akarjunk angolabbak lenni az angoloknál. Erre figyelmeztet bennünket a sok hibás cégér (például Book’s store, Jeans’s west) és jónéhány olyan angol szó, amely elgondolkoztatná az angol anyanyelvűeket is (body, fotoreporter vagy a baby használata különböző szóösszetételekben: baby-whisky).

A jövevényszavak általában a gazdaságilag fejlett és a tudományban is élenjáró nyelvekből jönnek. Tehát nem véletlenszerű jelenség, hogy manapság az angol nyelv áll az első helyen a nyelvi presztízs tekintetében.

Meg kell jegyeznünk, hogy az „angol támadás” nem egyforma mértékű a különböző rétegnyelvekben: legerősebb a gazdaság, a kereskedelem, a filmművészet, a könnyűzene, a divat és a média nyelvében. Ha fel akarunk frissülni, elmehetünk egy „snack-bar”-ba vagy „fast-food”-ba, ahol fogyasztathatunk egy „sandwich”-et egy „long drink”-kel, ha gyermekünknek örömet akarunk szerezni, akkor vesszünk neki egy „walkman”-t, ha munkát keresünk, akkor mindenképpen el kell menünk egy „job interview”-ra, ha már megtaláltuk, akkor lehet belőlünk „area manager”, ha érdekel bennünket a zene, reggeltől estig a kedvenc „pop star” CD-je szól, ha nincs elég pénzünk, akkor „economy class”-on utazunk stb.

Az olasz nyelv nem egyforma módon asszimilálta az angol szavakat. Nagyrészüket fel lehet azonnal ismerni, mert mássalhangzóra végződnek (target, boss), némelyek viszont tökéletesen integrálódtak a nyelvbe (approccio, acculturazione). Külön kategóriát képeznek a latin eredetű, de angol közvetítéssel érkezett szavak (sponsor, referendum). Az idegen nyelvből átkerült, de az olasz szókészletbe be nem illeszkedett jövevényszók nemét legtöbbször az dönti el, hogy milyen nemű az olaszban az a szó, amelyet az angol (vagy német) szó jelöl (la joint venture, mert a societá nőnemű). Időnként ekvivalenciát találunk a szuffixumok között: ha az angolban a végződés -„ion” vagy -„ty”, akkor az olaszban szabályszerűen nőneműek lesznek ezek a szavak: „la City”, „le public relations”, „la escalation”. Van olyan nyelvész (Pasquali), aki azt javasolta, hogy a latin etimológiát kövessük a nem meghatározásánál (la story, mint historia), de hamarosan rájött elméletének utópisztikus voltára. Morfo-fonológiai problémát jelez a névelő kérdése a „h / w” és más kevésbé gyakori fonémával vagy grafémával kezdődő, az olasz nyelvbe bekerült angol szavak előtt. Mivel a „h” néma, így a legerterjedtebb: „l’high school”, „l’hobby” stb. Emellett megfigyelhető a „lo” névelő használata is abból a feltételezésből kiindulva, hogy a germán nyelvekben a „h” nem néma (Guida allo humour mint könyvcím). A „w” –vel kezdődő szavak esetében ingadozik a vélemény az „il” és a „lo” között: „il / lo week-end”, „il / lo whisky”.

Egy-egy új szó bekerülése a nyelvbe gyakran viták hosszú sorát váltja ki. Az egyik legaktuálisabb példaként az „euro” esetét említem meg. Ismeretes, hogy 1999. január 1-én megszületett az új európai pénz, amely 2002-től a lírát is helyettesíteni fogja. Az elmúlt néhány hónapban számos véleményt, cikket, illetve olvasói levelet találhattunk a különböző sajtótermékekben (Panorama, Corriere della Sera, Oggi) az euro-val kapcsolatban. A vita tárgya: mi az euro többes száma: „euri”, „euros” vagy „euro”? Többen ragaszkodnak ahhoz, hogy mint hímnemű főnévnek a többes száma „euri” kell, hogy legyen. (Az Accademia della Crusca is így nyilatkozott). De ebben az esetben felül kell bírálni a fenti érvet, lévén 1995-ig az euro mint prefixum volt jelen a nyelvben és

így születtek olyan kifejezések, mint „eurocentrismo”, „eurocomunismo”, „europarlamento” vagy „eurovisione”. 1995-ben az „euro” nevet kapta az új európai egységes pénznem, és ebben a jelentésben már megtalálható a különböző szótárakban: 1997-től a Zingarelliben, 1997-től a Garzantiban és ott áll magyarázatként: *sostantivo maschile invariabile*. Vagyis változatlan a többes számban, mint a video, stereo, zoo stb. Még egy további érv is emellett szól: szintén a sajtóban már láthattuk a „mintapéldányokat”, s a 10, 50 és 100 mellett a bankjegyen is az volt olvasható: euro. Tehát valószínű, hogy a Crusca által is javasolt elméleti megközelítés fejet hajt a használat előtt.

Csak a pontosítás kedvéért szeretném megjegyezni, hogy egy „euri” már létezik a nyelvben, aminek feltűnése a Duecento végére tehető, és aminek semmi köze sincs Európához. Ez a másik euro a délkeletről jövő szélfajta irodalmi neve, amelyet köznéven úgy ismerünk, hogy scirocco. Dante is említi a Paradicsom VIII. énekében: „...che riceve da euro maggior briga”. Ahogy teltek az évek, jelentése általában már csak a szélre vonatkozott. Előfordul Torquato Tassónál, Giambattista Marinónál, Ugo Foscolónál („I nemi e gli euri”) és Giosue Carducci („Le dolenti immagini si portin gli euri in mare”) kapcsán is. Tehát ne tegyük az euri-t a pénztárcánkba, hagyjuk meg a költőknek.

A JÖVEVÉNYSZÓK FAJTÁI

1. Tükörszavak (calchi) (pl. pressurize/pressurizzare)

2. Szemantikai jövevényszó (prestito semantico)

Homonym (omonimo) (pl. platform/piattaforma = programma politico)

Szinonim (sinonimo) (pl. starstella = attrice)

3. Szabad tükörfordítás (calco libero) (pl. pipeline = oleodotto)

4. Megrövidült jövevényszó (prestiti decurtati) (basketball/basket)

5. Tulajdonnév alapú jövevényszó (appellativi da nomi propri)

(pl. sandwich/Sandwich nevű gróf után)

NEOLOGIZMUSOK („INTERNACIONALIZMUSOK”)

A legtöbb szótár a neologizmust így definiálja: nuovo, recente. Pontosabban szólva:

„Vocabolo o espressione di recente origine e formazione...” [Passerini Tosi]

„Vocabolo o frase di nuova formazione...” [Zingarelli]

„Vocabolo, locuzione o costruito nuovi, formati e adottati recentemente” [De Felice-Duro]

Tehát mindegyik meghatározásban jelen van a novum, amely rövest újabb problémákat vet fel: meg lehet-e állapítani könnyen, hogy

mikor született egy szó és mennyi ideig tekinthető egy szó újnak. Általában csak egy megközelítő időpontot tudunk megadni, amit azonnal korrigálni kell, ha egy régebbi szövegben is ráakadunk az adott szóra.

A 'The Longman Register of New Words' [Ayto 1989] 1200-ra teszi azokat a szavakat, ahol nyomon követhető bizonyos angol neologizmusok hatása a mai olasz nyelvben. Abból a feltételezésből kell azonban kiindulnunk, hogy a nemzetközi angol-amerikai szavak nagy többsége latin és/vagy görög eredetű. Kevés olyan angol jövevényszó van a nyelvekben, amelyek angolszász vagy germán eredetűek. Ezek a nemzetközi szavak a már említett nyelvi rétegekben fordulnak elő: divat, új életstílus és életmód, gazdasági élet, reklám, média, számítástechnika. Olyan tendenciáról van szó, amely megfigyelhető a többi európai nyelvben is. Minden nemzet nyelvére hatással van a kozmopolita technológiai és ipari forradalom. Ha olasz nyelven gondolkodunk, akkor azonnal a „contattare” (angol: to contact) ige jut eszünkbe, ha valakivel kapcsolatba akarunk lépni, illetve az „ale” végződésű melléknevek, amelyek szintén angol hatást mutatnak (direzionale/directional, previsionale/previsional).

A tudományos-műszaki nyelvben is sok nemzetközi szót találunk. Fontos helyet foglalnak el a betűszavak ebben a problémakörben (LSD, LEM). Tapasztalataink szerint a nemzetközi szót választja a beszélő akkor is, ha van olasz megfelelője. Többször találkozhatunk azzal, hogy „jet” és nem „aviogetto”, vagy „boiler” és nem „bollitore”.

További gondolkodásra késztet bennünket a sajtónyelv elemzése. Beccaria [1987:61] szerint „...da sempre il giornale è stato uno dei maggiori diffusori di voci straniere, di neologismi...”. Sőt: az idegen elem nagyon sokszor már a címben is megjelenik. [„*Ci sono aperte free ways*” *Il Sole 24 Ore*, Nr. 65. 1998. március 7.] A nyelvi regiszter attól függően változik, hogy melyik rovatról van szó. Miért használnak az újságok annyi idegen/angol szót? A válasz legtöbbször: gazdaságosság és gyors kommunikáció. Talán a mai életünk szlogenje is lehet, ami a „gazdaságosság és a gyorsaság” témakörébe beletartozik: röviden, kevés idő-, tér- és munkaráfördítással a gyakorlati nyelvhasználat érdekében (job, turnover, leasing, marketing, voucher). A nyelvész nem bíró, nem neki kell eldönteni, hogy egy bizonyos idegen szó használata helyes vagy helytelen, a nyelvésznek be kell mutatni és meg kell magyarázni a jelenséget.

ÁLJÖVEVÉNYSZÓK (PRESTITI FALSI)

Külön kategóriát képviselnek azok a szavak, amelyek csak látszólag jövevényszavak. Első látásra ki kételkedne abban, hogy az „autostop” vagy az „autogrill” angol jövevényszók? Bizonyára a felületes szemlélőnek nem lenne kétsége efelől! Pedig egyik sem létezik az angol nyelvben: „autostop” angolul azt jelenti, hogy „hitch-hike”, míg az

„autogrill” egészen más képzettársításokra ad lehetőséget, ha angol szövegekörnyezetben használjuk. Tehát a szókép alapján nem lehet megkülönböztetni az autentikus jövevényszót a látszólagostól.

A JÖVEVÉNYSZÓ-PROBLÉMAKÖR SZOCIOLINGVISZTIKAI MEGKÖZELÍTÉSE

A jövevényszó problémakör tanulmányozásakor ideális lenne, ha végigkísérnénk az egész komplex folyamatot: miként válik egy idegen szó jövevényszóvá, melyek a folyamat különböző fázisai, mikor integrálódik be egy új szó a már létező nyelvi rendszerbe, illetve hogyan terjed el egyre szélesebb körben a beszélők között. Ebben az esetben bizonyára választ kapnánk az interferencia-jelenség okaira. Természetesen gyakorlatban nem mindig valósítható meg ez a cél, mivel nem egyszerű dolog dokumentálni egy új terminusnak az első megjelenési formáját. Ha mégis konkrétabb dimenziót akarunk adni történeti vizsgálódásunknak, meg kell bizonyosodnunk a jövevényszó idő- és térbeli elterjedésén kívül arról, hogy a jövevényszó milyen státusszal rendelkezik egy meghatározott közösség szociolingvisztikai valóságának különböző szintjein. A kérdéses szó némely esetben megkülönböztető státuszt viselhet, egy bizonyos „társadalmi osztály” megkülönböztető jegyeként. Ez nem jelenti azt, hogy a kérdéses szót más nyelvi szinteken nem ismerik: megértik, de nem használják. Példaként vegyük a „leader” esetét. Minden olasz megérti ezt a szót, de hányan használják beszéd közben az újságírókon és a politikusokon kívül?² Ez az egy példa is elegendő ahhoz, hogy elismerjük a jövevényszavak komplex módon történő kutatását. Szociolingvisztikai vizsgálatokat kell folytatni ahhoz, hogy meg tudjuk állapítani a kérdéses terminus bekerülését a különböző nyelvi rétegekbe.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Az idegen szavak kérdéskörével, fogalmának, jellemzőinek és határainak megállapításával és leírásával az utóbbi évtizedekben számos tanulmányban foglalkoztak a hozzáértő nyelvészek. Az idegen szavak használata olyan kérdés, amelyről szinte mindenkinek véleménye van. A rendelkezésre álló szakirodalom áttanulmányozásakor jól érzékelhető, hogy a jövevényszavakat illetően még napjainkban is mennyi a tisztázatlan kérdés, kutatásra váró terület. A témával foglalkozó szerzők inkább azt tárgyalják, mely kritériumok alapján azonosítsák és zárják szűkre az idegen szavak problémakörét. Aránytalanul kevés az empirikus adatokra vagy nyelvi korpusz adataira kontrollként épülő kísérletező munka.

Klajn⁴ ismert művében az angol nyelvi hatást vizsgálta többféle szempontból is, részletesen bemutatva a jövevényszavak fajtáit a nyelv-

vek közötti kapcsolat tükrében, továbbá említést tesz a latin eredetű, de angol közvetítéssel bekerült szavakról és az úgynevezett „vándorszavakról” is. Ezt követően a *Lingua Nostra*⁵ nyelvészeti folyóirat szinte minden évfolyamában olvashatunk az angol nyelvi hatásról. Fontos mérföldkövet jelentett a 80-as évek végén Rando⁶ munkája, aki szaktekintélynek számít az olasz-angol nyelvi kapcsolatok tanulmányozásában. Érdeklődésre tarthat számot Dardano⁷ bármelyik ezzel a témával foglalkozó cikke is. Érdemes megemlíteni a szótár jellegű kiadványokat is, mint Cortellazzo és Cardinale⁸, illetve Vasalli⁹ művei. Ha valaki érdeklődik az olasz purizmus iránt, feltétlenül el kell olvasnia Vitale¹⁰ 1986-ban kiadott könyvét. De nem szabad elfeledkeznünk Migliorini¹¹, illetve Zolli¹² nevééről sem, ha a jövevényszókról szeretnénk többet megtudni. Gian Luigi Beccaria nevével gyakran találkozunk, ha az olasz nyelv „állapotáról” akarunk valamivel többet tudni. Most azt a tanulmányát szeretném az érdeklődők figyelmébe ajánlani, amely a mai olasz nyelvet szociolingvisztikai szempontból vizsgálja.¹³

KONKLÚZIÓ

Minden korszaknak megvannak a jellegzetes szavai. Minden korszak rossz véleménynel volt a nyelvről, mint ahogy minden nemzedék bevallva-bevallatlanul úgy érzi, hogy az utána következők nem tudják, hogy mi az igazi szerelem, mi az igazi művészet és mi az igazi nyelv.

„La moderna filosofia del linguaggio... è tratta da indagare e mettere in luce quanto il mutamento diacronico e il funzionamento sincronico d'una lingua dipendano dall'uso che di essa e delle sue parti fa la comunità che l'adotta”. [*De Mauro*]

JEGYZETEK

1 Castellani, A.: Quanti erano gl'italofoni nel 1861? *Studi linguistici italiani*, 8, 1982. pp. 3–25.

2 Lepschy, G.: Nuovi saggi di linguistica italiana. Mulino, Bologna, 1989.

3 Haugen, E.: The analysis of Linguistic Borrowing. p. 60.

4 Klajn, I.: Influssi inglesi nella lingua italiana. Olschki, Firenze, 1972.

5 Rando, G.: Influssi inglesi nel lessico italiano contemporaneo. *Lingua Nostra*, XXIV, 1973. pp. 111–120.; Chiaroni, T.: Prestiti inglesi dal pH al jolly. ivi XXXV, 1974. pp. 82–86.; Zancani, D.: Anglicismi nella „Relazione d'Inghilterra”. ivi XXXVI, 1975. pp. 53–58.; Marri, F.: Riflessioni sul lessico contemporaneo. ivi XIL, 1988. pp. 57–84., 109–126.; Fanfani, M. L.: Sugli anglicismi nell'italiano contemporaneo. ivi LII, 1991. pp. 11–24., 73–89., 113–118.; LIII, 1992. pp. 18–25., 79–86., 120–121.; LIV, 1993. pp. 13–20., 63–71., 122–126. Marri, F.: Giunte di lessico contemporaneo. ivi LIII, 1992. pp. 107–118.

6 Rando, G.: Dizionario degli anglicismi nell'italiano postunitario. Presentazione di Luca Serianni. Olschki, Firenze, 1987.

7 Dardano, M.: The Influence of English on Italian. In: English in Contact with other languages. Studies in Honour of B. Carstensen, ed. by W. Vierek and W. D. Bald, Buda-

- pest, Akadémiai Kiadó, 1986. pp. 231–252. Dardano, M.: Parole made in England. *Italiano e Oltre*, II, 1987. pp. 23–27.
- 8 Cortellazzo, M. – Cardinale, U.: Dizionario di parole nuove 1964–1984. Loescher, Torino, 1986.
- 9 Vasalli, S.: Il neoitaliano. Le parole degli anni ottanta. Zanichelli, Bologna, 1989.
- 10 Vitale, M.: L'oro nella lingua. Contributi per una storia del tradizionalismo e del purismo italiano. Riccardo Ricciardi, Milano–Napoli, 1986.
- 11 Migliorini, B.: Storia della lingua italiana. Le Lettere, Firenze, 1960.
- 12 Zolli, P.: Le parole straniere. Zanichelli, Bologna, 1976.
- 13 Beccaria, G. L.: Quadro sociolinguistico dell'italiano di oggi. *Il Veltro*, 1–2 anno XXX, 1986. pp. 131–135.

IRODALOM

1. Ambroso, S. – Stefancich, G.: Parole, 10 percorsi nel lessico italiano. Bonacci, Roma, 1993.
2. Ankerl Géza: A globalizmus, az angol és a többi anyanyelv. *Valóság*, 1997. 1. pp. 1–11.
3. Antal Lajos (szerk.): La lingua italiana contemporanea. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993.
4. Banfi, E. (szerk.): La formazione dell'Europa linguistica. Le lingue dell'Europa tra la fine del I e del II millennio. La Nuova Italia, Scandicci, Firenze, 1993.
5. Beccaria, G. L. (szerk.): Linguaggi settoriali in Italia. Fabbri – Bompiani, Milano, 1987.
6. Beccaria, G. L.: Italiano antico e nuovo. Garzanti, Milano, 1989.
7. Berretta, M.: Linguistica ed educazione linguistica. Einaudi, Torino, 1981.
8. Berruto, G.: Fondamenti di sociolinguistica. Laterza, Roma – Bari, 1981.
9. Browne, W.: Odd pairs – False friends. Dizionario di false analogie e ambigue affinità fra l'inglese e italiano. Zanichelli, Bologna, 1994.
10. Crystal, D.: A nyelv enciklopédiája. Osiris, Budapest, 1998.
11. Dardano, M.: Il linguaggio dei giornali italiani. Laterza, Roma – Bari, 1974.
12. De Felice, E.: Le parole di oggi (Il lessico quotidiano, religioso, intellettuale, politico, economico, scientifico, dell'arte e dei media). Arnoldo Mondadori, Milano, 1984.
13. De Mauro, T.: Storia linguistica dell'Italia unita. Laterza, Roma – Bari, 1987.
14. De Mauro, T. (szerk.): Come parlano gli italiani. La Nuova Italia, Firenze, 1994.
15. Eco, U.: A tökéletes nyelv keresése. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1998.
16. Elliot, G.: Parliamo intang'liano. Rizzoli, Milano, 1977.
17. Fogarasi Miklós: Nuovo manuale di storia della lingua italiana. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.
18. Galambos János: Van-e szükség angol kifejezésekre a magyar nyelvben. *Magyar Tudomány*, XLII. kötet, 7. szám, 1998. július, pp. 866–867.
19. Gerlóczy Ferenc: Ki beszél itt akármiről? Világnyelv-konceptiók. *HVG*, 1998. július 14. pp. 73–74.
20. Gusmani, R.: Saggi sull'interferenza linguistica. Le Lettere, Firenze, 1986.
21. Haugen, E.: The analysis of language borrowing. *Language* 26. pp. 210–231.
22. Haugen, E.: The Norwegian Language in America. Indiana University Press, Bloomington, 1969.
23. Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.
24. Klajn, I.: Influssi inglesi nella lingua italiana. Olschki, Firenze, 1972.
25. Kontra Miklós: Angol nyelvi imperializmus és a magyar tanárképzés... *Modern Nyelvtanítás*, 1997. 3. pp. 3–14.
26. Lepschy, Giulio C.: Nuovi saggi di linguistica italiana. Il Mulino, Bologna, 1989.
27. Lepschy, Giulio C.: La linguistica del Novecento. Il Mulino, Bologna, 1989.
28. Marchi, C.: Impariamo italiano. Rizzoli, Milano, 1987.

29. Morgana, S. S.: Le parole nuove. Zanichelli, Bologna, 1981.
30. Phillipson, R.: Linguistic Imperialism. OUP, 1981.
31. Raymond, J.: Say what? Preserving Endangered Languages. *Newsweek*, vol. CXXXII. N. 12, September 21, 1998, p. 14.
32. Sansoni, R. (szerk.): Verso l'italiano. Marietti, Genova, 1991.
33. Spadea, D.: Aspetti linguistici della lingua pubblicitaria su Internet. *Quaderni di Semantica*, n. XIX. 1 giugno 1998, pp. 87–101.
34. Schmidt, B.: Words. Guida ai termini inglesi d'uso corrente e al loro giusto impiego. Sansoni, Firenze, 1990.
35. Segesváry Viktor: Globalizáció és világgazdaság. *Valóság*, 1998. 4. pp. 1–21.
36. Szépe György: Az Internet-korszak nyelvészete. *Modern Nyelvoktatás*, 1997. 1–2. pp. 76–89.
37. Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi norma. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.
38. Zoltán Patrícia: „Multilingual Europe: A Garden of Colourful Flowers or Red Roses only”. *NovELTy*, September 1997. pp. 52–55.
39. Wolff, D.: „L'Europe sera multilingue ou elle ne sera pas”. Megjegyzések az európai többnyelvűséggel és nyelvi uniformizálódással kapcsolatban. *Modern Nyelvoktatás*, 1998. 2–3. pp. 3–11.
40. Wardhaugh, R.: Szociolingvisztika. Osiris – Századvég, Budapest, 1995.

OLASZ NYELVPOLITIKA A KISEBBSÉGI NYELVEK VÉDELMÉRŐL SZÓLÓ TÖRVÉNY ELFOGADÁSA ELŐTT

1999 tavaszán a magyar újságokban is többször megjelent egy kis hír, miszerint Olaszországban hamarosan elfogadásra kerül az a törvény, amely védelmet biztosítana a területén élő kisebbségeknek, pontosabban 12 történelmi kisebbségnek. Ez a nyelvtörvény 3 millió olasz állampolgárt érintene. 12 nyelvről van szó, amelyet a jövőben az olasszal egyenértékűként lehet használni az iskolában és a hivatalokban. Ez a 12 történelmi kisebbség, akikre kiterjed a törvény, a következő:

szárd	Szardínia	1 269 000 fő,
friuli	Friuli	600 000 fő,
német	Dél-Tirol/Alto Adige	290 000 fő,
okszitán	Torinó környékén	178 000 fő,
albán	Dél-Olaszország	98 000 fő,
szlovén	Trieszt, Gorizia, Udine	70 000 fő,
ladin	Dél-Tirol/Alto Adige	55 000 fő,
franco-provanszál	Valle d'Aosta	20 000 fő,
görög	Dél-Olaszország	20 000 fő,
katalán	Alghero	18 000 fő,
horvát	Molise	2 600 fő.

A kisebbségeket különbözőképpen próbálták osztályozni. Egyik lehetséges felosztás a következő:

– az első csoportba azok az újlatin nyelvek tartoznak, amelyek nem integrálódtak be az olasz nyelv egységesítésének folyamatába. A franco-provanszál, friuli, ladin, az okszitán és a szárd tartoznak ebbe a csoportba;

– a másodikba azoknak a népeknek a nyelveit sorolják, amelyek a történelem során különböző időpontokban kívülről érkeztek a mai Olaszország területére. Ezek az albánok, katalánok, a görögök, a molisei horvátok, és egyes német és szláv szigetek;

– végül a harmadik csoportba azok a közösségek tartoznak, akik háttérmozgás révén kerültek olasz területre: a dél-tiroli németek és a szlovénok;

Az új nyelvtörvényt a kétkamarás olasz parlament alsóháza, a Kép-

viselők Háza hosszas vita után elfogadta. Az őszi ülészak első napjában napirendre tűzött nyelvtörvényt a Szenátus 1999. december 15-én elfogadta, így minden akadály elhárult és a törvény életbe lépett.

EGY KIS VISSZATEKINTÉS

Ami a kisebbségi kérdés történetét illeti, nagyon röviden a következőket kell ismernünk. Olaszország fiatal állam, mindössze körülbelül 130 éves. Mai határai 1954-ben alakultak ki, amikor is a nagyhatalmak eldöntötték Trieszt (és Isztria) státuszát. Északi, északkeleti határa meglehetősen bizonytalan volt hosszú évtizedekig. Az olasz egyesítés nem egyszerre történt, a még hiányzó részek Olaszországhoz csatolásának gondolata a XIX. századtól kezdve végigkíséri az olasz politikát, történelmet, szellemi életet és közgondolkodást.

Az egyesítés utáni években tehát nem a kisebbségi kérdés volt előtérben, jóval inkább az ausztriai olasz kisebbségek anyaországhoz való csatolása. A belső ügyek közül is jobban foglalkoztatta a politikát az analfabétizmus elleni harc, illetve az egységes olasz köznyelv megteremtése és elterjesztése. Manzoni és követői nyomán az olaszok toszkanizálása volt a kitűzött – ma már nyilvánvalóan utópisztikus – cél, azaz a nemzeti egység mielőbbi megteremtése nyelvi síkon is. (Az akkor még Ausztriához tartozó úgynevezett olasz tartományokban a múlt század végén nagy harcok folytak a szláv-olasz, illetve a német-olasz népcsoportok között a nyelvhasználat körül, de ez egy másik történet.)

A XX. század első felében a húsz évig tartó fasiszta hatalom kíméletlen kisebbségellenes politikát folytatott. Ez leginkább a német és a szlovén kisebbséget érintette, jóval kisebb mértékben a franciát és a többit. Dél-Tirolban és Venezia-Giuliában vad olaszosítás indult meg, amely joggal vívta ki az érintett kisebbségek ellenállását.

A második világháborút követően az 1948-ban életbe lépett alkotmány sokat idézett 6. pontja rendelkezik a kisebbségek védelméről: „A Köztársaság védi a nyelvi kisebbségeket”. Még ezt megelőzően Ausztriával, Franciaországgal, Jugoszláviával külön szerződést kötött Olaszország, amelyben garantálja az érintett kisebbségek jogait, széles körű autonómiát biztosítva azoknak a tartományoknak, amelyek területén az említett kisebbségek élnek: Trentino, Alto-Adige (Dél-Tirol), Friuli-Venezia Giulia, Valle d’Aosta. Ők tehát ezzel a többi kisebbséghez képest privilegizált helyzetbe jutottak. Ez természetesen csak azokra a német, szlovén kisebbségekre terjedt ki, akik az adott tartományban éltek, és nem vonatkozott például a venetói németekre vagy az Udine környéki szlovénokra (csak a Trieszt környékén élőkre).

Összességében a többi kisebbség ennél sokkal rosszabb helyzetben volt. Ők egyáltalán nem számíthattak anyaországuk támogatására. Egy részük ugyanis saját hazájában is kisebbségben élt (katalánok, okszitánok).

Másik részük rendelkezett ugyan háterszággal (albánok, görögök), de annak hathatós támogatására nem számíhattak, hiszen ezek hangja messze nem ér el olyan távolra, mint a franciáké vagy a németeké.

A legrosszabb helyzetben azonban kétségkívül a friuliak, a ladinok és a szárdok voltak. Míg azt senki nem vonja kétségbe, hogy az albánok, a franciák, a horvátok más népcsoportba tartoznak és az olasztól eltérő nyelven beszélnek – a friuliak, ladinok, szárdok létét, mint a többi olasz dialektustól alapvetően különböző csoportot, erősen kétségbe vonják.

„PROBLÉMÁS” KISEBBSÉGEK: SZÁRDOK ÉS LADINOK

Amióta a romanisztika mint tudomány létezik, folyik a vita, hogy hány újlatin nyelv is van tulajdonképpen – a kérdést megnyugtató módon nem lehet tisztázni. Minden dialektus nyelv és minden nyelv dialektus – mondják a mai kutatók, akiket, úgy tűnik, a kérdés nem foglalkoztat. Annál inkább a politikusokat. Az említett csoportokat (friuli, ladin, szárd) az olasz nyelvészek is hajlamosak dialektusnak tekinteni, mint az összes többit, a más nemzetiségű nyelvészek viszont inkább külön nyelvként kezelik őket. Időnként köztes elnevezéseket is találunk olasz szerzők munkáiban (*lingua minore*, *gruppo dialettale*).

Bár ugyanarról a problémáról van szó, a szárd esetében mégis kevésbé kiélezett. Ennek részben az az oka, hogy földrajzilag is erősen elkülönülnek a félsziget többi részétől, nem tartoznak más ország érdekszférájába sem, részben pedig ők maguk is jobban hajlanak elfogadni nyelvük nyelvjárási voltát.

A ladin kérdés kapcsán azonban máig nem szűnő viták vannak az úgynevezett német és az olasz iskola között. A legnagyobb olasz nyelvésznek tartott G. I. Ascoli: 'Saggi ladini' című munkája kapcsán került elő a probléma. Ascoli egy három, jelenleg egymással nem érintkező dialektuscsoport közötti hasonlóság láttán azt feltételezte, hogy ezek egy valamikor létezett egységes Ladinia megmaradt részei. (Ekkor még mindhárom csoportra vagy a rétoromán, vagy a ladin elnevezést használták. A csoportok elnevezése máig sem egységes és nem is következetes.) Ezek a dialektusok tehát az olasztól elhatárolhatók. Ezt a felfogást támogatták a német nyelvészek is. Olasz részről azonban kezdettől fogva kétségbe vonták az egykori Ladinia létezését, bizonyítván, hogy az nemcsak nyelvészeti, hanem történeti szempontból sem állja meg a helyét. Ők azon a véleményen voltak, hogy a három dialektus nem különíthető el mereven a környező lombard-venét típusú észak-olasz nyelvjárásoktól, legfeljebb ezek archaikusabb változatának tekinthető.

A kérdést – ha más síkon is – a politika döntötte el. A legnyugatibb ág, a rétoromán (romancio) Svájc negyedik hivatalos nyelve lett, megelőzve ezzel egy esetleges olasz irredenta törekvést. A középső ág, az

ügynevezett dolomiti ladin vagy csak ladin, annak köszönheti viszonylag szerencsés helyzetét, hogy a ladin nyelvet beszélők nagy többsége Alto-Adige tartományban él, ahol a német kisebbség védelmét nemzetközi szerződés garantálja. Egy ilyen helyzetben az olaszok nem teheték meg, hogy az ugyanabban a tartományban élő másik kisebbség ne részesüljön ugyanolyan védelemben. (A másik ok, ami miatt ezt megtehették, valószínűleg a számbeli jelentéktelenségük. Egy ilyen csekélyszámú kisebbséggel nyugodtan lehet előzékeny egy állam.)

A gyűjtőnéven ladinnak (rétorománnak) nevezett nyelvcsoporthoz legkeletibb ága, a friuli (számszerűleg a legnépesebb) mindeztidáig semmilyen elismerésben nem részesült. A két testvérnnyelve közül az egyik államnyelv lett, a másik kisebbségi nyelv, neki pedig maradt a dialektus-státusz.

Ugyan néhány újabb kiadású nyelvészeti könyv a nyelvi kisebbségek között említi őket, ez azonban messze nem általánosan elfogadott, még a nyelvészek körében sem, a közvéleményben pedig végképp nem.

A MOSTANI NYELVTÖRVÉNY ELŐZMÉNYEI

Bár az Alkotmány 6. pontja elvben garantálja a kisebbségek védelmét, ez csak papír maradt. Az olasz törvényhozás negyven év óta foglalkozik a probléma megnyugtató rendezésével, ez azonban soha nem valósult meg, minden törvényjavaslat hol egyik, hol másik fórumon megbukott. Különösen a 70-es évektől kezdve egyre több könyv jelent meg Olaszországban, amely a kisebbségi kérdéssel foglalkozott, ráirányítva a figyelmet a megoldatlan problémákra. Maguk a kisebbségek is egyre szervezettebben küzdöttek jogaikért, és egyre többe hallatták hangjukat a különböző európai kisebbségi fórumokon és konferenciákon.

A nyelvi-etnikai kisebbségek helyzetének rendezését az is egyre sürgetőbbé teszi, hogy Olaszország tagja számos olyan európai szervezetnek (Európa Parlament, Európa Tanács stb.), amely a nyelvi és etnikai kisebbségekkel kapcsolatban világosan kifejezte pozícióját és elvárásait. 1988-ban az Európa Tanács elfogadta a Kisebbségi nyelvek chartáját, amely mérföldkönek tekinthető az adott kérdéskörben.

Miután az olasz parlament ratifikálta az Európai Unió kisebbségekre vonatkozó normatíváját, még sürgetőbbé vált, hogy az olasz törvényeket a nemzetközi és az európai nemzetek által meghatározott elvekkel összhangba hozzák.

A törvényjavaslat bevezetőjében az előterjesztők általában felsorolják az érdekelt kisebbségeket és vázolják a kérdés eddigi történetét. Hangsúlyozzák, hogy Olaszország mindig is többnyelvű ország volt, és ezzel ideje szembenézni, mint ahogy azzal is, hogy a nyelvi homogenizálási program nem járt sikerrel. A felülről erőltetett egynyelvűség nem vezet eredményre. A többnyelvűség olyan érték, amelyet meg kell őrizni.

A TÖRVÉNYJAVASLAT

Számtalan változata, módosítása készült, ezek azonban nem túl lényegesek. A törvényjavaslat fontos pontjai a következők.

1. cikkely

1. A Köztársaság védi az albán, katalán, német, görög, szlovén, cigány eredetű népek nyelvét és kultúráját, valamint a ladint, franciát, franco-provanszált és okszitánt beszélők nyelvét és kultúráját.

2. A Köztársaság továbbá védi a friulán és a szárd népesség nyelvét és kultúráját.

Ez a felosztás az előző törvényhozási időszakban komoly vitákat váltott ki. A törvényjavaslat előterjesztője leszögezi, hogy nem kívánja újra előhozni a „nyelv vagy dialektus”-vitát. Tény, hogy az Olaszországban beszélt idiómák közül a szárd és a friuli különleges helyzetet élvez. A szárd erősen konzervatív nyelv, félúton a latin és a többi nyugati neolatin nyelv között, a friulán pedig inkább a latin csoporthoz tartozik, mindenesetre másképp fejlődött, mint a többi olasz idióma, már csak azért is, mert századokig német kultúrkörhöz tartozott.

Problematisztikus továbbá a cigányság helyzete. Általában az a vélemény velük kapcsolatban, hogy előbb le kell telepedniük, csak utána lehet szó esetükben bármilyen védelemről.

A 2. *cikkely* kimondja, hogy a Köztársaság gazdaságilag fejleszti a kisebbségek által lakott területeket, ezzel is elősegítve, hogy eredeti lakóhelyükön maradhassanak.

A 3. *cikkely* arról rendelkezik, hogy a jelen törvény nem vonatkozik azokra a népcsoportokra, amelyeket már más, rájuk nézve kedvezőbb törvények védenek. A törvényjavaslat 4–7. pontjai az oktatásra vonatkoznak. Kimondják többek között, hogy a kisebbségek számára garantálni kell, hogy az olasz mellett az anyanyelvükön is megtanulhassanak írni-olvasni és megismerkedhessenek az – életkoruknak megfelelő – helyi kultúrával. Az óvodában is a kisebbségi nyelvet kell használni. A felső tagozatban az érdekeltek kérésére biztosítani kell az anyanyelvi oktatást, biztosítani kell a tananyagot, ki kell dolgozni az óraterveket, meg kell szervezni a tanárképzést és továbbképzést. Az iskolai szervezetekben a gyűlések alatt meg kell engedni az anyanyelv használatát.

A következő 8–9. pontok a közigazgatásban használatos nyelvvel kapcsolatban rendelkeznek. Ezek szerint itt is megengedhető a kisebbségi nyelvek használata. A közalkalmazottak felvételénél előnyben kell részesíteni azt, aki a kisebbségi nyelvet is beszéli.

Ami az írott nyelvet illeti: az érdekelt települések saját költségvetésük terhére lefordíttathatják az iratokat, de csak az olasz változat a jogilag érvényes.

A továbbiakban külön rendelkezések foglalkoznak a helységnevek

kérdésével, az eredeti elolvasósított vezetéknevek visszaszerzésének lehetőségével és módjával, valamint a kisebbségi nyelvek jelenlétével a regionális televíziós és rádiós műsorokban. Fontos, hogy a tartományok mielőbb mérjék fel, melyek azok a területek, ahol a nyelvvédelmi normákat alkalmazni kell. Ezeket az önkormányzati képviselőtestület 1/3-a, a lakosság 15%-a vagy népszavazás kérheti.

A zárórendeletek elsősorban arra vonatkoznak, hogy mely területek tartoznak regionális szervek kompetenciájába. (A regionális szervek például kutatóintézeteket hozhatnak létre, magán-televíziót és rádióadókat működtethetnek, könyveket adhatnak ki, konferenciákat szervezhetnek, egyetemekkel szerződéseket köthetnek, múzeumokat alapíthatnak, ösztöndíjpályázatokat írhatnak ki, minden olyan kezdeményezést támogathatnak, amely a kisebbségi nyelvet és kultúrát hivatott védeni.)

A törvénytervezethez számos módosító indítvány, kiegészítő előterjesztés készült. Minden érdekelt népcsoport képviselői megszólaltak, részletesen, szinte falvakra lebontva vázolták helyzetüket. Külön törvénytervezet foglalkozik például a trentói ladinok, az ugyancsak trentói németek, az alpesi walserek és a venetói cimberék védelmével. A Belluno környéki ladinok, akik eddig semmiféle védelemben nem részesültek, azt kérik, hogy elszakad hassanak Venetótól és egy önálló tartományt hozzanak létre Regione Dolomitica néven. Mindezeknek a javaslatoknak az ismertetése is igen tanulságos lenne, de úgy gondolom, sokkal érdekesebb megismerkedni a parlamenti vita során elhangzott ellenvéleményekkel.

ELLENVÉLEMÉNYEK

A képviselők egy csoportja módosító indítványt terjesztett be, amely kimondja, hogy Olaszország hivatalos nyelve az olasz nyelv, mivel ez eddig sehol sem volt leírva. Ezen kívül kérik a törvénybe bevenni azt is, hogy a Köztársaság mindent megtesz az olasz nyelv védelméért, terjesztéséért és a külföldi olasz kisebbségek érdekeinek védelméért.

Egy törvényjavaslat szerint hathatós intézkedésekre van szükség az olasz nyelv védelme érdekében az angol nyelvvel szemben, amely bizonyos területeken (kereskedelem, technológia, rádió, televízió, könnyűzene) szinte egyeduralkodóvá vált. Ugyancsak intézkedni kell annak érdekében, hogy ne kerülhessen a kereskedelembe semmilyen termék, amely nincs olasz nyelvű felirattal és használati utasítással ellátva.

Az ellenvéleményt kifejtők megkérdőjelezik a 12 kisebbségi nyelv meglétét. Milyen paraméterek, milyen kritériumok alapján dönthető el, hogy mi a nyelv és mi a dialektus? – kérdezik. A legnagyobb támadásnak a szárdok és a friulánok vannak kitéve, mint az várható volt. Ugyanolyan olasz népcsoportról van szó, mint a szicíliaiak, a lomber-

dok, a liguriaiak, semmi nem indokolja, hogy különleges elbánásban részesítsék őket. Érveik alátámasztására hosszan idéznek enciklopédiákból, kézikönyvekből, nyelvészeti munkákból; ezek általában az ő álláspontjukat igazolják.

Számos beadvány foglalkozik a regionális nyelvek és kultúrák védelmének kérdésével – nem a kisebbségek védelme helyett, hanem azok mellett tartják ezt szükségesnek. Olyan regionális nyelvekről (dialektusokról) van elsősorban szó, mint amilyen a venét, a lombard, a piemonti, a nápolyi, a liguriai stb. Mindezekben a nyelveken sokkal többen beszélnek, mint egynéhány kisebbségi nyelven. Amit általában kérnek, az a helyi nyelven történő iskoláztatás lehetősége, a kétnyelvű feliratok engedélyezése és annak lehetősége, hogy nyelvük a médiában is helyet kapjon.

Mások az egyes népcsoportok elenyészően kevés létszámára hivatkoznak. Egyes népcsoportok (albánok, görögök, horvátok, katalánok, okszitánok) olyan kevesen vannak, hogy számukra teljesen értelmetlen ilyen horderejű rendelkezéseket hozni. Különböző is nagy részük már asszimilálódott, és csak egy-két hagyományt őriznek távoli múltjukból. Kultúrájuk, tradícióik védelmet érdemelnek, tartsanak fenn egyesületeket, néptáncszoportokat, adjanak ki helyi szinten irodalmi alkotásokat, de ériék be ennyivel. Arról szó sem lehet, hogy a nyelvük az olasszal egyenrangú hivatalos nyelv legyen. Maradjon meg a magánszférában, végül is erre alkalmas. Nem kell mesterséges szeparátumokat létrehozni, és nem kell privilegizált helyzetbe hozni a kisebbségeket a többség, az olaszok rovására.

Sokak szerint ugyanis a törvényjavaslat ebben a formájában alapvető alkotmányos jogokat sért, sérül többek között az egyenlőséghez, a munkához és a lakóhely megválasztásához való jog. Amennyiben a közhivatalokban hivatalos nyelvként lehet használni a kisebbségi nyelveket, azok kerülnek előnybe az állások betöltésénél, akik mindkét nyelvet jól beszélik. Ezek pedig nyilvánvalóan a kisebbség tagjai lesznek. Egy nápolyi vagy torinói születésű embernek nem lesz esélye, hogy például Udinében munkát kapjon. Trieszt környékén például utcaseprő sem lehet az, aki nem tud szlovénül. Mi ez, ha nem túlzás, diszkrimináció? – kérdezik ezek a képviselők.

Alacsonynak találják a 15%-os küszöböt is. Emlékeztetnek arra, hogy az Olaszország és Jugoszlávia által kötött Osimói szerződés (1975) is 25%-os határt ír elő, ezt tartanak ők is elfogadhatónak.

A vita során állandóan visszatér a „nyelv vagy dialektus”-probléma. Ezzel kapcsolatban a Kisebbségi nyelvek chartáját is idézik, amely szerint nem tekinthető kisebbségi nyelvnek az állam hivatalos nyelvének dialektusa. Ugyancsak ez a dokumentum tartalmaz egy olyan kitételt, miszerint a kisebbségnek megfelelő súllyal kell rendelkeznie számszerűleg, valamint hogy akkor kell a kisebbség számára az anyanyelvi ok-

tatást biztosítani, ha ezt igényli. Ezzel szemben az olasz törvénytervezet megfordítja a kérdést, amennyiben a szülőknek akkor kell nyilatkozni, ha nem kérik a kisebbségi nyelven történő oktatást.

A 2000-es évek Európájában inkább arra lenne szükség, hogy a gyerekek angolul vagy más hasznos európai nyelven tanuljanak meg beszélni, ne okszitánul vagy szárdul. Azt egyenesen nagyon veszélyesnek tartanák, ha egyes tartományokban kötelezővé tennék a többségi tanulók számára is a kisebbségi nyelvek tanulását, mondjuk Triesztben a szlovént, ahol még mindig érezhetők a két nép között az etnikai feszültségek.

A törvényjavaslat csak arra jó, hogy a nehezen megteremtett olasz egységet aláássa. „Dove c’è unità linguistica, c’è unità nazionale. Se si corrompe la prima, si frantuma la seconda.” (Ahol nyelvi egység van, ott nemzeti egység is van. Ha sérül az első, sérül a második is.)

Végül, de nem utolsósorban a gazdasági szempontokat figyelembe vevő ellenvetés: a törvény megvalósítása hatalmas összegeket emésztene fel, míg az állam az olasz nyelv és kultúra védelmére egyetlen lírát sem áldoz.

A fent említettek szellemében a törvénytervezet szövegében lényeges változásokat javasoltak, például:

„Art. 3: La repubblica promuove, a condizione di reciprocità con gli stati esteri, lo sviluppo delle culture di cui all’art. 2 diffuse all’estero, nei casi in cui i cittadini delle relative comunità abbiano mantenuto e sviluppato l’identità socio-culturale e linguistica d’origine.” (A köztársaság elősegíti, más országokkal kölcsönösségi alapon, a 2. cikkelybe foglalt külföldön is elterjedt kultúrák fejlesztését, amennyiben az adott közösségek tagjai megőrizték és továbbfejlesztették eredeti társadalmi, kulturális és nyelvi identitásukat.)

Tehát eszerint csak azok a kisebbségi nyelvek élveznének védelmet, amelyeket külföldön is beszélnek. Ezzel a szárd és a friulán kérdése el is van intézve. Nem kedvez a javaslat azoknak a kis, majdnem teljesen asszimilálódott népcsoportoknak sem, amelyek elszigetelt voltuknál fogva nyilvánvalóan nem tudták századokon keresztül megőrizni nyelvüket és identitásukat. A kisebbségek védelmét szigorúan kölcsönösségi alapon képzelik el, más államokkal történő megegyezés alapján. Tehát csak a franciák, a horvátok, a németek és a szlovének élveznének védelmet (esetleg még az albánok és a görögök, amennyiben a két anyaország jelentősebb olasz kolóniával rendelkezik).

PROBLÉMÁK

Az ellenérvek között egy sor olyan található, amellyel nem érdemes foglalkozni, hiszen nyilvánvalóan az olasz nacionalizmus túlzó megnyilvánulásaival van dolgunk. Másrészt viszont az utóbbi évtized belpolitikai változásainak hatására, melynek során felerősödtek a szepara-

tista hangok, bizonyos mértékig érthető némi félelem minden olyan változástól, ami nem a nemzeti egység irányába visz.

Mindezek nem zárják ki azonban, hogy esetlegesen a törvénytervezet ne tartalmazna túlzásokat, vagy ne merülne fel a megvalósítása során jónéhány konkrét probléma. Ezek közül néhányra szeretnék kitérni kicsit bővebben, elsősorban a nyelvi és az iskolai vonatkozásokat figyelembe véve.

A friuli és a szárd kiemelése a többi olasz helyi kultúra, regionális nyelv és kultúra közül nem teljesen megnyugtató. A törvénytervezet egyik előterjesztője jelzi is, hogy a következő körben sort kell keríteni az ún. helyi nyelvek és kultúrák védelmének kérdésére is. Többen megkísérelték objektív paramétereken keresztül bizonyítani, hogy melyek azok a kritériumok, amelyek alapján egy idióma nyelvnek tekinthető. Francescato ezen az alapon bizonyította be, hogy egy 18 pontos skálán a friuli 11–12 pontot ér, tehát nyelv. Csak az nincs bebizonyítva, hogy más olasz dialektusnak tartott idióma nem az.

Leggyakrabban a venéttel szoktak példálózni. Évszázadokon át volt a Velencei Köztársaság hivatalos nyelve, hatása kiterjedt a Köztársaság határain túlra is (Isztria, Dalmácia). A mediterrán világ „lingua francá”-jaként működött, komoly írásbeli hagyománya, rangos irodalma van. Máig élő nyelvről van szó, amit a művelt rétegek is használnak. Mitől kevésbé nyelv tehát, mint a szárd vagy a friuli? – kérdezik képviselőik.

Az egész nyelv-dialektus-kérdés végigkíséri az olasz nyelv történetét. Más nyelvét is, de olasz viszonylatban a kérdés még bonyolultabb, mint másutt. A közhiedelemmel ellentétben itt dialektuson nem az olasz köznyelv változatait értjük, hanem minden olasz dialektus egy kis külön fejlődésű újlatin nyelvnek tekinthető, amelyek a családfán az olasszal egy szinten helyezkednek el. Az olasz nyelvnek ezek mellett léteznek regionális változatai, amelyek valóban az olasz köznyelv helyi, tehát neki „alárendelt” variációi. (Ezeket szokták a dialektusokkal keverni.)

Miután a kérdést megnyugtatóan nem sikerült tisztázni, általánosan elfogadottá az az álláspont vált, miszerint „minden dialektus nyelv, és minden nyelv egy dialektus (volt)”. Van, aki egyenesen úgy gondolja, hogy az újlatin nyelvek helyett célszerűbb lenne újlatin dialektusokról beszélni.

Ami a nyelvhasználat problémáját illeti, a megoldás talán az lehetne, ha valóban ezek a nagy hagyománnyal és vitalitással rendelkező „nyelvjárások” is polgárjogot nyernének, bár itt újra felmerül az a kérdés, hogy miként és hol lehetne megállapítani a határt, úgyhogy végső soron a komplikált olasz nyelvi helyzet megoldására nincs igazán jó javaslat.

A kisebbségi nyelvek hivatalossá tétele felvet egy sor gyakorlati problémát. Az egyik elsősorban azokat a nyelveket érinti, amelyeknek létezik sztenderd irodalmi változata. A kisebbségek anyanyelvként nem ezt, hanem valamilyen – többnyire archaikus – dialektust mond-

hatnak anyanyelvüknek. Melyik nyelv legyen tehát az oktatás alapja? Az irodalmi nyelv? – ez esetben már nem arról van szó, hogy az anyanyelvet védjük. A dialektus? – de az meg többnyire maguk között a beszélők között is alacsony presztízsű. (Például a molisei horvátok által beszélt nyelv a XVI. századi Dalmáciában beszélt nyelvi állapotot tükröz: a mai horvát nyelvet a molisei horvátok nem fogadják el anyanyelvüknek, az ezen történő oktatásra és könyvkiadásra irányuló kísérletek megbuktak.)

Azzal kapcsolatban is erősen megoszlanak a vélemények, hogy az irodalmi nyelven történő tanítás milyen kihatással lehet a helyi változat további sorsára: egyesek szerint megerősíti azokat, mások szerint csak kipusztulásukat gyorsítja, végképp megadva a kegyelemdőfést számukra.

A másik probléma azokat a kisebbségeket érinti, akik olyan nyelven beszélnek, amelynek nincs sztenderdizált változata, nincs koinéja, ennek megalkotása most van folyamatban. Némelyik nyelvnek még írásbelisége sincs; illetve nincs egységesen elfogadott írásrendszere sem. Ezeket mind most kell gyorsan megalkotni és – ami ennél sokkal nehezebb – az érdekelt közösségekkel elfogadtatni. Ehhez kapcsolódik a következő megoldandó feladat: a szókincs modernizációjának kérdése. Sok kisebbségi nyelvből teljesen hiányoznak például a szaknyelvek. Ahhoz, hogy kémiát vagy fizikát lehessen tanítani friuliul vagy okszitánul, ezeket is most kell megalkotni. Egyes esetekben, ahol van anyaország, ezeket át lehet venni, de sok esetben, például a friulán kapcsán minden esetben maguknak kell megalkotni. Nemcsak a szűkebb értelemben használt szakszókincsről van szó, ezekből a nyelvekből szinte teljesen hiányzik a hivatalos-politikai-adminisztratív szókincs is.

A 12 nyelv természetesen nem ugyanazon a fejlettségi fokon áll, az albán sokkal jobb helyzetben van, mint például a görög. Ez utóbbi gyakorlatilag pásztornyelv szintjén mozog, amíg az albán irodalmi nyelv alapja éppen az Olaszországban beszélt változat. Mindegyik nyelvre igaz azonban, hogy a diglosszia állapotából kellene eljutniuk hirtelen a valódi bilingvizmus lehetőségéhez, ez azonban nem megy egyik napról a másikra. A nyelvekbe „mesterségesen” történő beavatkozás helyes vagy helytelen voltáról is megoszlanak a vélemények.

Sokan alapvetően fontosnak tartják az iskolát. Leszámítva a rengeteg gyakorlati akadályt – tankönyvek, tananyagok, megfelelően képzett tanárok hiánya – itt is számtalan nehézség merül fel. Az egyik legfontosabb kérdés a tanulók tényleges nyelvi kompetenciájának kérdése. Nem lehet a 6 éves korában iskolába került gyereket úgy kezelni, mint 50 évvel ezelőtt, amikor is valóban sokszor csak az anyanyelvén tudott. A mai világban mire a gyerek iskolába kerül, megtanult olaszul, gondoskodik erről a televízió és az olasz nyelvi környezet. Alapvetően más célja és ennek megfelelően más módszerei kell hogy legyenek a kisebbségi oktatásnak.

Sokan kétségbe vonják a helyi nyelvek iskolába történő bevezetésének értelmét. Többet érne, ha például a Walt Disney-rajzfilmek anyanyelvi változatban is elkészülnének, mint az, hogy az iskolában bevezessék a kisebbségi nyelvoktatást – vélik sokan. Az iskolának koránt sincs olyan jelentősége, mint volt a múlt században. Számtalan példa hozható arra, hogy a nyelvek akkor is fennmaradtak, ha soha nem tanították intézményesen őket.

És végezetül vannak, akik azt állítják, hogy a kisebbségi nyelvek megmaradása alapvetően nem jogi kérdés. Erre egyik jó példa a svájci ladinok helyzete. Hivatalos nyelv, minden szinten az öt dialektusi változatban folyik ladinul az oktatás, a ladinul beszélők száma ennek ellenére évről évre csökken. A másik példa Valle d'Aosta lehet, az egyike azoknak a különleges helyzetű, nagy autonómiával rendelkező tartományoknak, ahol a kisebbségi nyelv helyzetét – jelen esetben a franciát – nemzetközi szerződések garantálják. Ráadásul ez volt az a nyelv és az a tartomány, amelyet a fasiszta olaszosítási hullám is megkímélt: ennek ellenére a felmérések azt mutatják, hogy a francia nyelv használata a mindennapi életben meglehetősen háttérbe szorult. A franciát tulajdonképpen mesterségesen, politikai indíttatásból tartják életben, valójában mint a kommunikáció nyelve – jogi szabályozás, nemzetközi garancia, autonómia ide vagy oda – alig kimutathatóan van csak jelen. Ha fontos momentum is tehát a nyelvtörvény életbe lépése, hathatós eszköz lehet, de csodát nem szabad várni tőle, figyelmeztetnek az elemzők.

EGY PÉLDA KÖZELEBBRŐL: A FRIULI NYELV HELYZETE

Friuli-Venezia Giulia tartományban egy tömbben élnek a friuliak. Számuk a különböző becslések szerint 700–900 ezer között mozog. Történelmük során mindig kettészakítva, különböző állami keretek között éltek, ezért is többféle változatban beszélik és írják a nyelvüket. A friuliak mindig ragaszkodtak nyelvi autonómiájukhoz. Az olasz nyelvhez képest soha nem fogadták el a „nyelvjárás” címkéjét. A friuli önállóságát már Dante is említi, s a nyelv helyzete – az úgynevezett ladin kérdés részeként – folyamatosan foglalkoztatta az olasz nyelvészeket. Ma már nem az a kérdés, hogy a friuli nyelv-e vagy „csak” dialektus, nem is az, hogy melyik más nyelvvel hozható rokonsági kapcsolatba, sokkal inkább érdekli a kérdés szakértőit a friuli nyelv szociolingvisztikája. Ebből a szemszögből nézve a friuli egyaránt mutat optimizmusra és pesszimizmusra feljogosító tüneteket. Kezdjük az előbbiekkal.

A friuliak egy tömbben élnek, erős öntudattal és komoly írásbeli hagyományokkal rendelkeznek, ezzel más olasz kisebbségekhez képest jelentős előnnyel bírnak. A tartomány, ahol élnek, különleges jogi státuszának megfelelően eddig is privilegizált helyzetben volt más régiókhoz képest. Az utóbbi évtizedekben erőteljes fejlődésnek indult ez a

mindig szegénységéről, elmaradottságáról ismert terület (főleg az 1976-os földrengés utáni fejlesztések következtében). Ma már ez az egyik leggazdagabb, legdinamikusabban fejlődő tartomány, így a friuli nyelv védelmére jelentős pénzüsszegeket tudnak fordítani. Az elmúlt évek folyamán kezdeményezések egész sora történt: élénk kiadói tevékenység indult be, egyre-másra jelennek meg a friuliul írt könyvek, elkezdődött a klasszikusok fordítása is. A Biblia-fordítás is az elmúlt időszak egyik nagy eseménye volt.

Kísérleti jelleggel évek óta folyik a friuli nyelv oktatása óvodai és általános iskolai szinten, melynek során sok értékes tapasztalat halmozódott fel. A század eleje óta aktív „Societf Filologica Friulana” mellett egy sor új intézmény jött létre, melyek közül legfontosabb az „Osservatorio Regionale della Lingua e Cultura Friulana”.

Az egyetemen megszervezték a friuli tanszéket, amely a szorosan vett egyetemi feladatokon kívül egy sor kezdeményezést is elindított: tanfolyamokat szerveznek tanároknak, újságíróknak, fordítóknak. Tekintettel a friuli nyelv helyzetére, nagy fontosságot tulajdonítanak a lexicológusok képzésének is. A tanszék koordinálásával készül a friulánolasz nagyszótár és a 'Grande grammatica friulana di riferimento' is.

A friuli nyelv a tömegtájékoztatásban is jelen van: folyóiratokat adnak ki ezen a nyelven és rendszeresen a friuli rádióadások is, az „Onde furlane” több mint tíz éve közvetít rendszeresen híreket. Az egyik legújabb terv a kicsiknek szóló rajzfilmek friuli változatának mielőbbi elkészítése is.

Évről-évre megjutalmazzák azokat a szervezeteket, amelyek sokat tesznek a friuli nyelv és kultúra terjesztéséért, illetve elmarasztalják azokat, akiknek bár lenne lehetőségük, ezzel nem élnek (il premio Friul Doc, illetve Friul Dog)

Ami a negatívumokat illeti: a legnagyobb gondot az jelenti, hogy a friuli nyelv használata egyre inkább háttérbe szorul. Évről-évre kevesebb olyan gyermek van, akinek az anyanyelve a friuli. Erre az eredményre jutnak a rendszeresen készülő felmérések (1997-ben az Unesco készített egy felmérést negyven kisebbségi nyelv állapotáról, amely eredményeként veszélyeztetett nyelvnek nyilvánították a friulit, elsősorban azért, mert egyre kevésbé van jelen a családban. Sokkal inkább az utca, semmint a család nyelve a friuli, állapították meg. Különösen veszélyes a helyzet Udinében, ahol elvétve hallani az utcán friuli szót, és Goriziában, abban a városban, ami hagyományosan friuli központnak számított, hiszen itt alakult meg a „Societf Filologica Friulana”.

A már említett új intézmény, az Osservatorio 1999-ben készített felmérést a friuli nyelv állapotáról, ami megerősíti a korábbi tendenciákat, miszerint ellentmondás van a friuliak nyelvükhöz való deklarált viszonya és tényleges magatartása között. Szinte kivétel nélkül mindnyájan fontosnak érzik a friuli nyelv megőrzését, ápolását, egyetértenek azzal,

hogy hivatalos nyelvvé váljon, ugyanakkor több mint 50% kizárólag olasz nyelven szól a gyerekeihez. Mindezt látva az Osservatorio egyik legfontosabb feladatának azt tekinti, hogy a friuliakat ráébressze annak fontosságára, hogy használják a nyelvüket.

Ami a friuli nyelv fejlettségi fokát illeti: sikeresen és viszonylag békésen túljutottak a köznyelvi koiné kiválasztásán, ami mint ismeretes, a nyelvjárási stádiumban létező nyelvek fontos fejlődési állomása. Ez a két legközelebbi idióma, a ladin és a rétoromán esetében korántsem volt ilyen egyszerű.

Nagy vitáik vannak viszont a helyesírással kapcsolatban: itt többféle hagyomány és felfogás, valamint helyi érdekek összeütközésének lehetünk a tanúi. Az utóbbi években számtalan egyeztetési kísérlet történt, elismert külföldi, „független” szakértők bevonásával is, a legutolsó három évvel ezelőtt. Úgy tűnik, ezt a változatot elfogadták, de a lelkesedés korántsem egyöntetű.

A friuli nyelv másik problémája a szaknyelvek hiánya, ezeket most kell megalkotni. 1997-ben készült el a matematika terminológiája, jelenleg van készülőben a fizikáé. Ezen a téren még csak az első lépéseknél tartanak. Az illetékes bizottságok rendszeresen konzultálnak a hasonló gondokkal küszködő kis nyelvek, elsősorban a katalánok képviselőivel, akik a nyelvtervezés folyamatában már előbbre tartanak.

Összességében véve a küszöbön álló hivatalossá válástól, ami mindeképpen növeli a nyelv presztízsét, és a nyelvtervezés eredményétől azt várják a kérdéssel foglalkozók, hogy erősítse a nyelv pozícióit, akkor is, ha mindenki számára világos, hogy a friuli nyelv további sorsa, annyi más nyelvhez hasonlóan, elsősorban a családokban fog eldőlni.

IRODALOM

1. Bagnasco, A.: *Le tre Italie*. Bologna, 1977.
2. Ballone: *Minoranze assediate*. Torino, 1998.
3. Banfi, E.: *Le lingue delle minoranze etniche*. Giunti, Milano – Firenze, 1977.
4. Klein, G.: *La politica linguistica del fascismo*. Il Mulino, Bologna, 1982.
5. De Mauro, T.: *L' Italia delle Italie*. Riuniti, Firenze, 1992.
6. Devoto, G.: *Le nazioni proibite*. *La Nazione*, 18/07/1973.
7. Francescato, G.: Udine. *La lingua*. Casamassima, Udine, 1984.
8. Olmi, M.: *Italiani dimezzati*. *Le minoranze etnico-linguistiche non protette*. Dehomiane, Bologna, 1985.
9. Salvi, S.: *Le lingue tagliate*. Rizzoli, Milano, 1975.

Valamint parlamenti munkaanyagok, újságcikkek.

A LATIN-AMERIKAI OLASZ KISEBBSÉG NYELVI HELYZETÉRŐL

Az itáliai olaszok jelentős része nem tudja, hogy a világ sok-sok országában több millió olasz nemzetiségű kivándorló él. A tudományos közvélemény figyelme is csak a nyolcvanas években fordult az emigránsok felé, és ekkor is elsősorban a második generáció nyelvi neveléséről születtek tanulmányok.

A kivándorlók fele, mintegy tízmillió ember, a tengerentúlon keresett boldogulást, a többiek Európa különböző országaiban telepedtek le. Már ez a számadat is bizonyítja, hogy érdemes a kérdést szociolingvisztikai szempontból is tárgyalni. Erre a feladatra vállalkozott az olasz Külügyi és Közoktatási Minisztérium, amely a nyolcvanas évek második felétől több tudományos konferenciát hívott össze, melyeken a legjelentősebb olaszországi és külföldi kutatók részvételével elemezték az olasz emigráció helyzetét.¹

EGY KIS TÖRTÉNELEM

A XIX. és a XX. század folyamán több mint húszmillió olasz emigráns hagyta el hazáját; körülbelül ötven százalékuk Európában maradt, míg a többiek Amerikába és Ausztráliába mentek tovább. A kivándorlás okait Altiva Pilatti Balhana a következőképpen foglalja össze:² Az európai emigránsokhoz hasonlóan az olaszok is a gazdasági válságok idején határozták el, hogy új hazát keresnek, a legfőbb ok azonban az volt, hogy Itália – mezőgazdasági ország lévén – nem tudta eltartani a múlt században gyorsan szaporodó népességét. A XIX. században a legtöbb családban nyolc-tíz gyermeket neveltek, s főleg a déli ország-részben, ahol a földművelés és az állattenyésztés volt az egyetlen gazdasági tevékenység, nagyon sok ember élt szegénysorban. Az emigráció első évtizedeiben a célterület inkább Európa volt, majd a századfordulótól a második világháború végéig Amerika vette át a vezető szerepet, az ötvenes évektől pedig újra Európa és természetesen az Európai Gazdasági Közösség országai kerültek előtérbe. Az amerikai kontinensen három ország, az Egyesült Államok, Brazília és Argentína fogadta a legtöbb olasz bevándorlót. Statisztikailag kisebb, szociolingvisztikailag azonban annál nagyobb jelentőségű a venezuelai és az uruguayi olasz bevándorlók helyzete.

AZ OLASZ KIVÁNDORLÓK SZOCIOLÓGIAI JELLEMZÉSE

Az átlagos olasz kivándorló fiatal felnőtt férfi, vidéken vagy kisvárosban született, általában olyan régióból származik, mely gazdasági nehézségekkel küzd. Az iskolában csak néhány osztályt végzett el, földműveléssel foglalkozik, vagy kézműves, falujában kevés a munkalehetőség, de családja nem éhezik. Szeretne megmenekülni a katonai szolgálattól, de nem fél a munkától. Az új hazában már várja valamilyen rokona, aki néhány évvel előbb települt ki. Így jellemzi Camilla Bettoni az ötvenes-hatvanas évek tipikus olasz emigránsát.³

Tudjuk, hogy a kivándorlás egy egész évszázadon át tartott, tehát több generációról beszélhetünk, ezért az előbbieken jellemzett emigráns csoportokon kívül más jellegzetességekről is szót kell ejtenünk. Latin-Amerikában nem csak földművesekre volt szükség, nem volt kiépítve a kontinens kommunikációs hálózata, és szükség volt új ipari létesítményekre is. A munkásokkal együtt így mérnökök és technikusok is érkeztek a különböző országokba, tehát az emigráción belül létezett egy szűk „elit” réteg is.

A politika is nagyban befolyásolta a kivándorlók helyzetét. A XIX. században magáncégek szervezték az olaszok tömeges kitelepülését, később azonban a fogadó államok szabályozták a bevándorlást, például Brazíliában a kávéültetvényekre irányították a munkásokat, és igyekeztek megakadályozni, hogy azok független kolóniákat létesítsenek. Megfigyelhető egy másik tendencia is. Jó néhány bevándorló az új hazában céget alapított, és fél évszázad alatt jelentős vagyonra tett szert. Az első generáció leszármazottairól van szó, akikből tőkések váltak. Meggazdagodásuk az eredeti tőkefelhalmozás időszakára esik. Természetesen az olaszok töredéke részesült ezekből a javakból; a bevándorlók túlnyomó többsége továbbra is bér munkával kereste kenyerét.

A BEVÁNDORLÁS SZOCIOLINGVISZTIKAI ELEMZÉSÉNEK NÉHÁNY ASPEKTUSA

Amint az az előbbiekből kitűnik, a latin-amerikai olasz bevándorlók helyzete igen összetett, s az alapos elemzéshez több tényezőt is figyelembe kell venni. Az itáliai olasz kivándorlás általános jellemzéséhez Vincenzo Lo Cascio a következő szempontokat javasolja:⁴ Fontos, hogy az emigránsok az anyaországtól milyen távolságra élnek, a fogadó állam nyelve mennyire tér el az anyanyelvtől, a kivándorló kulturális és gazdasági téren alá- vagy fölérendelt helyzetbe kerül-e az új országban, az emigráns családjával vagy egyedül települ-e ki. Továbbá az elemzésnél tekintetbe kell venni a kivándorló korát, eredeti lakóhelyét, iskolázottságát, az új ország munkaerőpiacán betöltött pozícióját, és végül azt, hogy első-, másod- vagy esetleg harmadgenerációs kivándorló-e.

Ezek a szempontok a nyelven kívüli tényezők csoportjába tartoznak. A nyelvi vizsgálatoknak Lo Cascio szerint a következőkre kell kiterjedniük: Milyen típusú nyelvet beszél a bevándorló megérkezésekor? Az emigránsok milyen anyanyelvet használnak az egymás közötti kommunikációban a fogadó országban? Az évek múlásával és az új haza nyelvével való találkozás következményeként a bevándorló megtartja-e vagy elveszíti anyanyelvét? Milyen problémákkal szembesül az új nyelv tanulásakor? Hogyan hat az anyanyelv a második nyelvre és fordítva? Milyen nyelvet beszél a második generáció? A szülők és a nagyszülők megpróbálják-e utódaiknak átadni az anyanyelvet? A második generáció az anyaország kultúrájával szemben elutasító vagy befogadó magatartást tanúsít-e?

Először vegyük sorra a nyelven kívüli tényezőket. Latin-Amerika esetében az anyaország és az új haza között szinte áthidalhatatlan távolság van. A kivándorlóknak kevés a reményük arra, hogy valaha visszatérhetnek Olaszországba, ezért igyekeznek mihamarabb beilleszkedni és elsajátítani a második nyelvet. Ugyanakkor keresik a kapcsolatot honfitársaikkal, és velük anyanyelvükön beszélnek. Mivel kevés hír érkezik az anyaországból, érzelmvilágukban a hazaszeretet és Olaszország idealizált képe első helyre kerül. Természetesen nyelvileg is elszakadnak Itáliától, s a nyelvi változások belső szabályszerűségeknek engedelmessé válnak.

A második nyelv, azaz a portugál vagy a spanyol elsajátítása látszólag egyszerű feladat az olasz anyanyelvűek számára, a nyelvek hasonlósága azonban erős interferenciát eredményez, mely sok esetben elbizonytalaníthatja a beszélőt. Latin-Amerika esetében elmondhatjuk, hogy a befogadó ország az olasz kultúrát mindig magas presztízsűnek tartotta, ráadásul – főleg a múlt században – az európaiak bevándorlását azért is szorgalmazták, mert a helyi vezetők szerint a kontinensen túl sok mulatt és fekete élt, és feltett szándékuk volt, hogy Amerikát „kifehéritik”.

A bevándorlók családi állapotát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy kezdetben csak férfiak hagyták el az óhazát, később azonban családjaik is követték őket. A kivándorlók mintegy ötven százaléka viszont nem olasz anyanyelvűekkel kötött házasságot, és ez az arány a következő generációkban természetesen a „vegyes” házasságok felé tolódott el. Amint mondtuk, a kivándorlók többsége fiatal férfi, iskolai végzettsége alacsony, többnyire kistelepülésről származik, és bér munkásként helyezkedik el. Sokan tartanak fenn kapcsolatot honfitársaikkal, hiszen például ugyanazon az ültetvényen dolgoznak, ugyanabban az olasz boltban vásárolnak vagy ugyanazokra a helyekre járnak szórakozni. Van lehetőségük olaszul beszélni, de a nyelvhasználat nehézségekbe ütközik, mert a kivándorló olaszok nagyon gyakran nem ugyanazt a nyelvet beszélik.

Az emigránsok első csoportjai még az olasz egység létrejötte előtt indultak útnak. Tudjuk, hogy az olasz irodalmi nyelv már a XIV. században kialakult, de a standardizálódás több száz éves folyamat volt. Manzoni például 'Jegyesek' című művének első változatát dialektusban írta meg, majd később döntött úgy, hogy a firenzei nyelvjárássra épülő nyelvváltozatban átírja regényét. A XX. század elején sem beszélhetünk még egységes olasz nyelvről. Az ország különböző tartományaiban különböző nyelvjárást használtak, sőt előfordult, hogy akár két szomszédos falu lakói sem értették meg egymást. A helyzet akkor változott, amikor az állam célul tűzte ki, hogy minden polgárának beszélnie kell olaszul. Ennek első lépcsőfoka az alfabetizáció volt. A nemzetállam nyelvpolitikája azonban nem bizonyult elég hatékornak, s a feladatot végül a tömegkommunikációs eszközök elterjedése végezte el. Amikor a televízió eljutott minden háztartásba, az italianizáció befejezettnek volt tekinthető. Amint arra az előbbieken utaltunk, az emigráció jóval azelőtt elkezdődött, hogy az olaszok hétköznapijaikban valóban olaszul beszéltek volna. A kivándorlók anyanyelve nem a nemzeti nyelv, hanem valamely nyelvjárást volt, és közülük sokan az olaszt alig vagy egyáltalán nem beszélték.⁵ Egy más között gyakran nem lehetett elégséges kommunikációs eszköz a dialektus, hiszen Észak-, Közép- és Dél-Itáliából egyaránt emigráltak olaszok.

Milyen nyelvváltozatot használt az olasz kivándorló? Anyanyelv-ként szülőhelye dialektusát sajátította el. A nemzeti nyelvet inkább értette, mint beszélte, ismerte viszont a regionális olasz nyelvet, mely a tartomány településeinek nyelvjárássaira épülő nyelvváltozat volt, s a dialektus és a nemzeti nyelv között helyezkedett el. Az emigránsok az új hazában kapcsolatba kerültek egymással, és dialektusaik különbözősége miatt rákényszerültek arra, hogy az olasz standardot használják. Ennek következményeként a dialektus kezdett visszaszorulni, a nemzeti nyelv pedig erősödni. A dialektus már csak a családban élt tovább, ha a házaspár mindkét tagja eredetileg ugyanabban a faluban született. A nyelvjárást még akkor maradhatott használatban, ha az egy munkahelyen dolgozók többségének anyanyelve volt. Ez olyan ültetvényeken és üzemekben fordulhatott elő, ahová állami irányítással érkeztek bevándorlók. Az emigráns nemzeti nyelv legfőbb jellemzője az volt, hogy elvesztett szinte minden kapcsolatot az anyaországgal, így fejlődése belső törvényszerűségeknek engedelmesskedett. Volt egy harmadik megoldás is: az azonos tartományból érkezők „kiválasztották” az egyik dialektust, és ezt használták a kommunikációban. Gyermekeik már csak vertikális viszonyokban fordultak az olasz nyelvhez, a horizontális kommunikáció eszköze a spanyol vagy a portugál lett. Nem csak a gyerekek távolodtak el anyanyelvüktől, a szülők nyelvhasználata is egyre kevesebb változatosságot mutatott. Az interferencia szinte azonnal megjelent, elsőként a hasonló hangzású szavak férkőztek be az anya-

nyelvbe, de a szókincs is leszűkül, a szinonima-családokat már csak egy vagy két szó képviselte stb. Ezt a nyelvet hallották és tanulták a gyerekek.

De térjünk vissza az emigráció kezdeti szakaszához. A bevándorlók nem beszélték a fogadó ország nyelvét, így érkezésük után főleg honfitársaikkal vették fel a kapcsolatot. Munkaadók semmilyen nyelvtanfolyamot sem szerveztek számukra. Az első generációt még nem segítették a már előbb kitelepült családtagok, ezért arra kényszerültek, hogy a lehető legrövidebb időn belül sajátítsák el az új nyelvet. A portugál és a spanyol ilyen szempontból nem jelentett nehéz feladatot, de természetesen a bevándorlók nyelvi kompetenciája az első években viszonylag alacsony szintű maradt. Annak ellenére, hogy a portugál és a spanyol elsajátítása – lévén újlatin nyelvek – nem okozott túl nagy nehézséget, a nyelvtanulás eredményessége néhány általános törvényszerűségtől függött a latin-amerikai olaszok esetében is. Minél idősebb volt a bevándorló, annál nehezebben haladt a nyelvtanulásban. Az egy nyelvű beszélők csak lassan váltak kétnyelvűekké, hiszen korábban sem beszéltek idegen nyelveket. Mivel a nyelvelsajátítás nem szervezett formában folyt, a felnőtt nyelvtanuló számára elengedhetetlen rendszerezés sem történt meg, ami újabb problémákat okozott.

A nyelvelsajátítás első fázisában a bevándorló a munkájával kapcsolatos legfontosabb szavakat tanulja meg, de az ezekhez rendelhető grammatikai szabályokat csak jóval később ismeri fel és kezdi el alkalmazni. Ezt a jelenséget a kutatók nyelvi küszöbszintnek hívják.⁶ Egy igen leegyszerűsített nyelvről van szó, melynek belső törvényszerűségei gyakran eltérnek az elsajátítandó nyelv rendszerétől. A köztes nyelv folyamatosan bővül, s ez a gazdagodás egyaránt érinti a fonológiai, morfológiai, lexikai és szintaktikai réteget.

A második nyelv elsajátítása nem hagyja érintetlenül az anyanyelv ismeretét és használatát. Ha az emigráns olyan munkát végez, mely számára új, akkor annak szókincese is ismeretlen lesz. A munkakörhöz vagy szakmához kapcsolódó lexikai egységeket a második nyelven sajátítja el, és gyakran nem is ismeri azok anyanyelvi megfelelőit. Amikor olaszul beszél, beépíti az így megtanult második nyelvi szavakat, ez a beillesztés egyre gyakoribbá válik, és egyre több lexikai egységet érint. Végül olyan sajátos keveréknyelv alakul ki, mely csak az emigránsok között tölti be a kommunikáció funkcióját. Nemcsak a két nyelv szókincese keveredik, a grammatikai szabályok is kölcsönhatásba kerülnek. Lo Cascio szerint az így megszülető harmadik nyelv a következőképpen alakul ki; a) az első és a második nyelv közötti hasonlóságok – az univerzális és az azonos szabályok – változatlanok maradnak, b) az anyanyelv és a második nyelv között interferencia lép fel, amit befolyásol az első nyelv normájának, megerősítésének és megújulásának a hiánya, a „monitoring” (vagyis önellenőrzés) gyengülése, c) végül az anyanyelv

kibővül a második nyelv speciális szókincsével, eközben az első nyelv lexikai állománya csökken, valamint szintaktikai egyszerűsödés, továbbá fonológiai és prosódiai változások mennek végbe. A folyamat eredménye egy harmadik nyelv létrejötte.⁷ Berruto a bevándorlók három generációjának anyanyelvi változásait vizsgálva négy fázist különböztet meg, melyek a következők: standard, fading, pidgin, fragment.⁸ A nyelv eróziójának folyamata a harmadik generációval zárul, és a nyelvvesztés még olyan környezetben is gyorsan megy végbe, ahol az elsajátítandó nyelv az olaszhoz igen közel áll.

Abból indultunk ki, hogy az első nyelv részben röghöz köti a beszélő gondolkodását, és a felnőttek nehezebben fogadják be az új nyelvet. Mellőzve a pszicholingvisztikai magyarázatot megállapíthatjuk, hogy a beszélő ösztönösen igyekszik összehasonlítani a két nyelv rendszerét, s deduktív módon megállapítja, hogy milyen azonosságok és milyen különbségek vannak az anyanyelv és az elsajátítandó nyelv között. Az általa felállított szabályok természetesen nem mindig felelnek meg a második nyelv rendszerének. Az olaszok nyelvi helyzetét bonyolítja, hogy az anyanyelvi norma is hiányzik, hiszen dialektusuk nem elégséges a kommunikációhoz, a standard olaszt pedig nem ismerik jól. Mivel nincs kapcsolat az anyaországgal, az így alakuló nyelv „ellenőrzése” nem történik meg, de az anyanyelv óhazai változásai sem érintik az emigráns olaszt. E tényezők mellett még a családi és a közösségi struktúrák szabályozzák tovább a nyelvhasználatot. Ha „vegyes” házasságról van szó, az anyanyelv használata nagyon rövid idő alatt szorul vissza. A második generáció, amint már utaltunk rá, horizontális síkon a második nyelvet használja, hiszen ez az iskola és a játék nyelve. Ehhez járul még, hogy a szülők a dialektust alacsony presztízsű nyelvváltozatnak tekintik, és gyakran inkább a standard olaszt választanák, de mivel azt nem ismerik jól, végül a fogadó ország nyelvét részesítik előnyben. Ha az emigráns honfitársaival él együtt, azokkal beszélőközösséget alkot. A közösség fenntartja az anyanyelv használatát, de azt újraszabályozza, függetlenül az óhaza nyelvi változásaitól, és az emigránsnak követnie kell az új normarendszert. Összefoglalva tehát: az első és a második nyelv találkozásából harmadik nyelv, az emigrációs nyelv születik.

Sematizált bevándorlónk már sok évet töltött el új hazájában. Anyanyelve folyamatosan szegényedik, egyre kevésbé kerül használatba, hiszen a második nyelven egyre több kommunikációs szituációt sikerül megoldania. A második nyelvet azonban az emigráns még mindig nem beszéli olyan jól, mint például gyermekei, akik már nem Olaszországban születtek. Nyelvismeretét jó receptív kompetencia és elégtelen produktív kompetencia jellemzi. A bevándorló rájön, hogy anyanyelvét már nem, a második nyelvet még nem beszéli, s ez gyakran depressziót okoz. A legnagyobb probléma akkor jelentkezik, amikor a szülő a kamaszkorba lépő gyermekével már nem tud iskolai témákat megvitat-

ni, később pedig kulturális, politikai és egyéb kérdésekben nem képes megfelelő nyelvi szinten megnyilvánulni.

Ez a magyarázata annak, hogy minden kutató sürgeti az olyan programok kidolgozását, melyek megoldást jelenthetnek az előbb vázolt konfliktushelyzetben.

KÉT OLASZ KÖZÖSSÉG NYELVI HELYZETÉRŐL

Ezek után lássunk két példát az olasz nyelv latin-amerikai helyzetéről napjainkban.

Uruguay tipikus bevándorló ország, lakosainak nem elhanyagolható része olasz származású. Az első emigránsok a múlt század harmincas éveiben érkeztek Észak-Olaszországból, túlnyomórészt földművesek és tengerészek voltak. A következő években Közép- és Dél-Itáliából vándoroltak ki jelentős csoportok, köztük sok napszámos. A XIX. század végén a főváros kereskedelmi és ipari létesítményeinek fele már olasz kézben volt. Az országban az olasz jelenlét megváltoztatta a kereskedelmi és termelési módszereket, a fogyasztási szokásokat, egy szóval – különösen Montevideóban – italianizációról beszélhetünk.

A harmincas évektől kezdődően a tömeges kivándorlás megszűnik, és jellemzően szakmunkások és diplomások érkeznek. A hatvanas években ellentétes tendencia bontakozik ki, Latin-Amerika válságba kerül, Európa fejlődik, s így megkezdődik az olaszok visszaáramlása az anyaországba.

A montevideói olaszok nyelvi helyzetéről készült egy alapos tanulmány, mely 65 adatközlő válasza alapján három emigrációs generáció nyelvhasználati szokásait mérte fel.⁹ Az adatközlők mind nemüket, mind pedig a társadalomban elfoglalt helyüket tekintve vegyes csoportot alkottak. A kutatók igyekeztek a földrajzi származást is figyelembe venni, így a válaszadók között észak-, közép- és dél-itálieiakat is találunk.

A vizsgálat a következőket állapította meg: Az első generációs kivándorlók anyanyelvüket családon belül használják, más kommunikációs szituációkban csak akkor, ha azonos dialektust beszélő honfitársukkal találkoznak. A második generáció kizárólag a családban használja a dialektust. A kutatók a nyelvhasználatban tíz százalékos csökkenést állapítottak meg. Ezt a nyelvvesztést a következő tényezők erősítik: Az első generáció ötven százaléka köt „vegyes” házasságot. A második generáció képviselői elenyésző számban választanak társat az olasz közösségből. A harmadik generáció tagjaiból szinte senki sem tart fenn kapcsolatot az olasz kultúra intézményesült formáival (társaságok, szövetségek, egyesületek), az anyaországhoz sem fűzik őket nyelvi szálak, ellenben hagyományos ünnepeiket megülik, étkezési szokásaikat hűségesen őrzik. Nyelvhasználatukra viszont csak a sztereotípiák, néhány formula ismételtetése jellemző, s nem törekednek ar-

ra, hogy valóban elsajátítsák anyanyelvüket. Összefoglalva tehát a hagyományörzés került előtérbe, a nyelv ápolása azonban visszaszorult. Természetesen az olasz nyelv erős fonológiai, morfológiai, lexikai és szintaktikai interferenciának van kitéve.

Egy másik tanulmány egy argentin város olasz közösségének nyelvi helyzetét mérte fel.¹⁰ A vizsgált város, Bahía Blanca Buenos Aiestől délre található, negyedmillió lakosa van. A XIX. század első felében alapított település 1500 lakosával kis falunak számított, de a bevándorlónak köszönhetően hamarosan várossá duzzadt. A XX. század elején lakosainak körülbelül fele olasz emigráns volt. Az ide érkező olaszok Itália különböző tartományából jöttek, ezért különböző nyelvjárásokban beszéltek. Az első bevándorlók eredetileg napszámosok voltak, akik Argentínában ültetvényeken, valamint vasúti és kikötői építkezéseken dolgoztak. A második generáció tagjai már a középosztályba illeszkedtek be, mint ahogyan azt Uruguay esetében láttuk, kereskedők és iparosok váltak belőlük. A közéletnek is részesei voltak, aktív szerepet töltöttek be például a politikában.

A vizsgálat rámutat arra, hogy nyelvi szempontból a közösséget három csoportra oszthatjuk: 1) az emigráns beszél olaszul, de gyermekei már nem, 2) az emigráns megtartja anyanyelvét és gyermekeinek is átadja, 3) az emigráns már nem használja anyanyelvét, ezért gyermekei sem ismerik azt. A harmadik csoport nyelvvesztését a következő okokkal magyarázhatjuk: A bevándorló gyermekkorában érkezett, iskolába kerülve hamar eltávolodhatott anyanyelvétől. A férfiak anyanyelvhasználatuk is visszaszorulhatott, hiszen ők munkahelyükön megtanulták a második nyelvet. (A nők ellenben – mivel otthon maradtak – csak olaszokkal kerültek kapcsolatba, ezért továbbra is olaszul beszéltek.) A kivándorlók nagy része nőtlen férfi volt, akik később spanyolokkal kötöttek házasságot, így a nyelvhasználat a spanyolt részesítette előnyben. Az első csoportba tartozó szülők félvén attól, hogy gyermekeik nem tanulnak meg jól spanyolul, inkább az olasz használatát csökkentették, és csak spanyolul tanították gyermekeiket, habár maguk sem beszélték jól a második nyelvet. A második csoport tagjai általában családok emberként települtek ki, s mivel még szinte egyáltalán nem beszélték a második nyelvet, csak olaszul kommunikálhattak gyermekeikkel. Az ilyen családokban gyakori volt, hogy a kisebb gyerekeket már spanyolra tanították.

A nyelvvesztés gyors ütemét a tanulmány azzal magyarázza, hogy a bevándorló olaszok legfőbb célja az volt, hogy minél hamarabb „argentinokká” váljanak, és ezért jól meg akartak tanulni spanyolul. A második generáció tagjai már némi vagyonra és társadalmi pozícióra tettek szert, és igyekeztek minél jobban eltávolodni az első generációtól, mely számukra a szegénységet és az alávetettséget jelentette. Ehhez az érzéshez kapcsolódott a nyelv elutasítása is. Végül említsük meg azt is, hogy

ez a közösség városi körülmények között él, tehát folyamatosan érik spanyol nyelvi hatások, és ez is erősíti az előbbiekben leírt folyamatot.

ÖSSZEGZÉS

A latin-amerikai olaszok nyelvi helyzetét tehát leginkább a nyelvvesztés jellemzi. Ez mindenképpen sajnálatos tény, s ezzel nemcsak az olasz közösségek veszítenek sokat, de egész Latin-Amerika is. Az olaszok kivándorlása gyakorlatilag megszűnt, tehát az emigráns közösségek nem kapnak nyelvi megerősítést.

Ha az olasz kultúrpolitika nem tesz lépéseket a latin-amerikai olaszok nyelvének megmentésére, a következő generációban az anyanyelvet már nyomaiban sem fogjuk megtalálni. Léteznek ugyan iskolák, de nem kapnak megfelelő támogatást, s a nyelvtanuláson kívül szorgalmazni kellene a kulturális értékek megőrzését is.

A legfontosabb feladat a tanárok képzése és továbbképzése, s elsősorban a didaktika területén való előrelépés. Természetesen először meg kell győzni az emigráció tagjait arról, hogy fontos az anyanyelv továbbadása gyermekeiknek. A motiválást segítené, ha mind a tanárok, mind a diákok számára több ösztöndíj állna rendelkezésre, hiszen így élővé válhatna a kapcsolat Latin-Amerika és az anyaország között.

A tanárok továbbképzésén túl még elengedhetetlen lenne a meglévő eszközállomány megújítása. Latin-Amerikába nem jutnak el az olasz napilapok, elenyésző a rádió- és tévéállomások, valamint az olasz műsorok száma, nem kerülnek forgalomba olasz nyelvű könyvek, a könyvtárak nem bővíthetik állományukat, nincsenek információk a mai Olaszországról, egyszerűen az Interneten kívül semmi sem segíti a tanulni vágyót. A helyi egyetemek kutatói közül kevesen tagjai tudományos egyesületeknek és társaságoknak, s így hozzájuk sem jutnak el a szükséges információk.

Az olasz nyelvészek ma megpróbálnak mindent megtenni azért, hogy a hatalomtól kezdve az egyszerű állampolgárokig rádöbbenésük egész Itáliát, hogy Olaszország magára hagyta a latin-amerikai olaszokat, s leginkább az anyaországon múlik, hogy a nyelv és a kultúra fennmarad-e a tengerentúlon, vagy az enyészeté lesz.

JEGYZET

1 A témához kapcsolódó legjelentősebb tanulmányok, illetve kötetek a következők:

- Lo Cascio, V. (szerk.): *L'italiano in America Latina*. Le Monnier, Firenze, 1987.
- Lo Cascio, V.: *Lingua e cultura italiana in Europa*. Le Monnier, Firenze, 1990.
- Haller, H.: *Come si parla l'italiano negli Stati Uniti*. *Italiano & Oltre*, 1986/1. pp. 37–39.
- Haller, H.: *Una lingua perduta e ritrovata. L'italiano degli italo-americani*. La Nuova Italia, Firenze, 1991.

- Bettoni, C. (szerk.): Altro Polo, Italian abroad, Studies on language contact in English speaking countries. University of Sidney, Sidney, 1986.
- Tosi, A.: L'italiano d'oltremare. La lingua delle comunità italiane nei paesi anglofoni. Giunti, Firenze, 1991.
- 2 Pilatti Balhana, A.: Presenza di comunità dialettali italiani in Brasile: Aspetti sociali, economici e demografici. In: Lo Cascio, V. (szerk.): L'italiano in America Latina. Le Monnier, Firenze, 1987. p. 120.
- 3 Bettoni, C.: Italiano fuori d'Italia. In: Sobrero, A. (szerk.): Introduzione all'italiano contemporaneo. La variazione e gli usi. Laterza, Roma, 1993. p. 411.
- 4 Lo Cascio, V.: L'emigrazione italiana: aspetti sociali e linguistici. In: Lo Cascio, i. m. 91.
- 5 Coveri, L. – Benucci, A. – Diadori, P.: Le varietà dell'italiano. Manuale di sociolinguistica italiana. Bonacci, Roma, 1998. p. 69.
- 6 vö. Lo Cascio, V., i. m. p. 105.
- 7 Lo Cascio, V., i. m. p. 110.
- 8 Berruto, G.: Sociolinguistica dell'italiano contemporaneo. NIS, Roma, 1987.
- 9 Elizaincín, A. – Zannier, G. – Barrios, G. – Mazzolini, S.: Mantenimiento y cambio del italiano en Montevideo. In: Lo Cascio, i. m. pp. 194–200.
- 10 Fontanella de Weinberg, M. – Blanco de Margo, M. – Rigatuso, E. – Suardíaz de Antollini, S.: Mantenimiento y cambio de lengua en distintos subgrupos de la comunidad italiana del partido de Bahía Blanca. In: Lo Cascio, i. m. pp. 205–214.

IRODALOM

- 1. Berruto, G.: Sociolinguistica dell'italiano contemporaneo. NIS, Roma, 1987.
- 2. Bettoni, C. (szerk.): Altro Polo, Italian abroad, Studies on language contact in English speaking countries. University of Sidney, Sidney, 1986.
- 3. Bettoni, C.: Italiano fuori d'Italia. In: Sobrero, A. (szerk.): Introduzione all'italiano contemporaneo. La variazione e gli usi. Laterza, Roma, 1993.
- 4. Coveri, L. – Benucci, A. – Diadori, P.: Le varietà dell'italiano. Manuale di sociolinguistica italiana. Bonacci, Roma, 1998.
- 5. Elizaincín, A. – Zannier, G. – Barrios, G. – Mazzolini, S.: Mantenimiento y cambio del italiano en Montevideo. In: Lo Cascio, V. (szerk.): L'italiano in America Latina. Le Monnier, Firenze, 1987. pp. 194–200.
- 6. Fontanella de Weinberg, M. – Blanco de Margo, M. – Rigatuso E., – Suardíaz de Antollini S.: Mantenimiento y cambio de lengua en distintos subgrupos de la comunidad italiana del partido de Bahía Blanca. In: Lo Cascio, V. (szerk.): L'italiano in America Latina. Le Monnier, Firenze, 1987. pp. 205–214.
- 7. Haller, H.: Come si parla l'italiano negli Stati Uniti. *Italiano & Oltre*, 1986/1. pp. 37–39.
- 8. Haller, H.: Una lingua perduta e ritrovata. L'italiano degli italo-americani. La Nuova Italia, Firenze, 1991.
- 9. Lo Cascio, V. (szerk.): L'italiano in America Latina. Le Monnier, Firenze, 1987.
- 10. Lo Cascio, V.: L'emigrazione italiana: aspetti sociali e linguistici. In: Lo Cascio, V.: L'italiano in America Latina. Le Monnier, Firenze, 1987.
- 11. Lo Cascio, V.: Lingua e cultura italiana in Europa. Le Monnier, Firenze, 1990.
- 12. Pilatti Balhana, A.: Presenza di comunità dialettali italiani in Brasile: Aspetti sociali, economici e demografici. In: Lo Cascio, V. (szerk.): L'italiano in America Latina. Le Monnier, Firenze, 1987.
- 13. Tosi, A.: L'italiano d'oltremare. La lingua delle comunità italiane nei paesi anglofoni. Giunti, Firenze, 1991.

NYELV ÉS NYELVJÁRÁS OLASZORSZÁGBAN

Olaszországban a hivatalos – azaz a közigazgatásban, a tudományban és a közszolgálati médiában használt – olasz nyelv mellett ezernél is több dialektust, vagyis nyelvjárást beszélnek. Az emberek többsége két nyelvet használ mindennapi kommunikációjában: családi és baráti körben a helyi nyelvjárást, munkájában és a hivatali ügyintézésben pedig a hivatalos nyelvet. Az egyik legfrissebb, a teljes olaszországi lakosság nyelvhasználati szokásait felmérő vizsgálat szerint 100 olaszból 60 informális helyzetekben szívesebben használja dialektusát, vagy felváltva beszél a hivatalos olasz nyelvet és a helyi nyelvjárást. [*Serianni és társai 1992:110*]

A hivatalos nyelv és a nyelvjárások tehát egymás mellett léteznek és folyamatosan hatnak egymásra. A hivatalos nyelv folyamatosan gazdagodik a nyelvjárásokból átvett elemekkel, a nyelvjárások pedig egyre inkább elolaszosodnak. A két nyelvi változat egymásra hatásából így további két nyelvváltozat alakult ki: a regionális köznyelvek és a regionális nyelvjárási változatok. Az olasz hivatalos nyelvbe nyelvjárási csoportonként eltérő szókincs vagy szerkezetek szűrődtek be, így jöttek létre a regionális köznyelvek. A nyelvjárási csoportok különböző mértékben elolaszosodott változataiból (fonetikailag, morfológiaileg és lexikailag) pedig a regionális nyelvjárási változatok alakultak ki. A XX. század végén tehát Olaszország nyelvi helyzetét vizsgálva négy különböző nyelvváltozattal kell számolni.

Ez a gyakorlat egyedülálló az újlatin nyelveket beszélő országokban. Franciaországban például – ahol még a múlt század második felében is számtalan dialektust beszéltek – az emberek mára szinte teljesen elfelejtették a nyelvjárásokat. Az ország legkülönbözőbb részein élők ugyanazt a nyelvet: a közigazgatási és kulturális központ, az Île-de-France nyelvét beszélik. [*Herman 1966:250*]

Vajon Olaszországban miért maradtak fenn mindmáig a dialektusok? Dolgozatomban erre a kérdésre keresem a választ a lehetséges nyelvtörténeti, társadalmi-politikai és kommunikációtörténeti okok számbavételével. (Cikkemben nem foglalkozom a regionális nyelvváltozatok részletes bemutatásával, ez egy külön tanulmány témája lehetne.)

NYELV ÉS NYELVJÁRÁS

Ahhoz, hogy pontos képet kapjunk az olasz nyelv és az olaszországi nyelvjárások helyzetéről, először pontosítanunk kell a nyelv és a dia-

lektus közötti különbséget. Luca Serianni olasz nyelvész tömör meghatározása szerint „a dialektus önálló nyelvi rendszer, amely a nemzeti nyelvnek csak történelmi, politikai és társadalmi okok miatt van alárendelve”. [Serianni és társai 1992:101] Nyelvészeti szempontból tehát nincs különbség nyelv és nyelvjárás között. Mindkettő önálló nyelvi rendszer, saját hangtannal, alaktannal, mondattannal és szókinccsel.

A különbséget a használatban találjuk. Míg a nyelv egyaránt él írott szövegekben és beszédben, a dialektus általában csak az utóbbi formában jelenik meg. Irodalmi szövegekben ritkán, tudományos írásokban egyáltalán nem használják. A nyelvvel ellentétben a nyelvjárás használatát – néhány kivételes esettől eltekintve – nem rögzítik nyelvtankönyvek. A dialektusokat nem tanítják az iskolákban sem.

Az olaszországi nyelvjárások nem egyszerűen az olasz nyelv különböző változatai. Sok tekintetben különböznek a hivatalos olasz nyelvtől. A nyelvjárások zöme különbözik a szomszédos dialektusoktól is – e különbségek akár akkorák is lehetnek, mint például a francia és a spanyol nyelv közöttiek. A különböző dialektusokat beszélők rendszerint nem is értik egymást.

Az olasz nyelvjárások nyelvészeti szempontból öt nagy csoportba sorolhatóak. Ezeken belül alcsoportok, majd további variációk különböztethetők meg. A nyelvjárások neveit olaszul adom meg, hiszen csak elvétve van magyar megfelelőjük.

1. Észak-olasz nyelvjárások:

- gall-olasz csoport (piemontese, lombardo, ligure stb.)
- veneto csoport (veneziano, veronese, padovano, triestino stb.)

2. Toszán nyelvjárások (fiorentino, senese, pisano, lucchese, grossetano stb.)

3. Dél-olasz nyelvjárások:

- közép-olasz csoport (laziale, umbro, a marchigiano északi változatai)
- középdél-olasz csoport (laziale, umbro, a marchigiano déli változatai, campano, pugliese, lucano stb.)
- dél-olasz csoport (calabrese, salentino, siciliano stb.)

4. Szárd nyelvjárások:

- észak-szárd csoport (gallurese, sassarese stb.)
- dél-szárd csoport (campidanese, logudorese stb.)

5. Ladin nyelvjárások:

- nyugat-ladin csoport (ladini dolomitici stb.)
- kelet-ladin csoport (friulano stb.).¹

Azt, hogy e nagy csoportokon belül pontosan hány nyelvjárás van, szinte lehetetlen pontosan felmérni. Az azonban hozzátétőleges képet adhat, hogy mintegy ezer nyelvjárási szótárt adtak ki Olaszországban. [Fogarasi 1987:33]²

Az olaszok zöme két „nyelvet” beszél vagy legalábbis ért. Ugyanakkor az elmúlt évtizedekben készült longitudinális felmérések szerint lassan növekszik azok aránya, akik csak az olaszt beszélik, és folyamatosan csökken a kétnyelvűeké. 1951-ben az olaszok 63,5 százaléka mondta azt, hogy családjában a nyelvjárás használatát részesítik előnyben, és 18,5 százalékuk nyilatkozott úgy, hogy kizárólag az olasz nyelvet beszéli. 1982-ben már csak 46,7 százalékuk mondta azt, hogy családi körben a helyi nyelvjárást használja, és 29,4 százalékuk válaszolta azt, hogy kizárólag az olasz nyelvet beszéli. [Coveri 1984:74–90] A nyelvhasználat részleteiről sokat elárul az alábbi táblázat is.³

A felmérés éve	1982	1988
Családi környezetben		
dialektust használók	46,7	39,7
a dialektust és az olasz nyelvet felváltva használók	23,9	26,0
csak az olasz nyelvet használók	29,4	34,4
Barátokkal és kollégákkal		
mindig vagy nagyon gyakran a dialektust használók	36,1	33,2
a dialektust és az olasz nyelvet felváltva használók	22,0	19,5
mindig vagy nagyon gyakran az olasz nyelvet használók	41,9	47,3

1. táblázat. A helyi dialektust és az olasz nyelvet használók aránya százalékban
(Forrás: Doxa, XLII. No. 6. Közlöny, 1988.)

Ezek az adatok is arról tanúskodnak, hogy egyes élethelyzetekben a dialektusok használatának gyakorisága vetekedik az olasz nyelvével. Ugyanakkor azt is jelzik, hogy a nyelvjárások használata visszaszorulóban van. Néhány év alatt hét százalékpontot csökkent azok aránya, akik rendszeresen ezeket beszélik családi körben – vagyis a nyelvátadás egyik legfontosabb színterén.

A nyelvjárás-használat függ a társadalmi helyzettől is. A felmérések szerint az iskolázottabbak és a jobb módúak között alacsonyabb, míg az iskolázatlanabb és a szegényebb lakosság körében magasabb a helyi dialektust beszélők aránya. Vidéken általában többen használják a helyi nyelvjárást: a kétezer főnél kisebb településeken a lakosság több mint fele majdnem mindig dialektusát beszéli. [Sobrero 1993:32] Az idősebb korosztályok szintén többen használják a helyi nyelvjárást: a 75 évesnél idősebbek mintegy 40 százaléka kizárólag a helyi dialektust beszéli. [Serianni és társai 1992:110]

A dialektusok használata eltérő módon alakul az ország különböző vidékein. Annak ellenére, hogy a helyi nyelvjárásokat előnyben részesítők aránya az egyik északi tartományban a legmagasabb, általánosságban azt mondhatjuk, hogy délen gyakoribb a nyelvjárás-használat.

Az olasz Központi Statisztikai Hivatal 1989-es felméréséből kiderül, hogy a legjobban az északi Veneto tartomány lakói ragaszkodnak dialektusukhoz: 35 százalékuk a családon kívül is ezt részesíti előnyben. Utánuk a déli tartományok következnek: a szicíliaiak 26 százaléka, illetve Calabria és Campania tartomány lakóinak 22 százaléka használja családi körén kívül is nyelvjárását. [*Serianni és társai 1992:110*]

AZ OLASZ NYELV ÉS A NYELVJÁRÁSOK TÖRTÉNETE

Az Olaszországban máig fennmaradt nyelvi sokszínűség az itáliai történelem változatosságát tükrözi. A félszigeten számos, különböző nyelvet beszélő népcsoport fordult meg, és számos különféle politikai és kulturális központ igyekezett kiterjeszteni hatalmát a térségre. Az egységes és erős központi hatalom hiánya mégis rányomta bélyegét a félsziget történelmére és a nyelv fejlődésére. Az alábbiakban azokat a történelmi és kulturális eseményeket idézem fel, amelyek fontos szerepet játszottak a mai olasz nyelv és a dialektusok egymás mellett élésének kialakulásában.

AZ ÓKOR

Az itáliai félsziget földrajzi tagolódása igen változatos. Különböző természeti akadályok – egy-egy hegység vagy folyó – határolja a tartományokat. Ezek nemcsak a népcsoportok vándorlását, az utazást és a kereskedelmet lassították, de megnehezítették a közöttük folyó kommunikációt, a nyelvi keveredést is. [*Serianni és társai 1992:109*]

A Római Birodalom előtt a félszigetet ezernyi apró népcsoport lakta. Ezek valamennyien a maguk nyelvét, például a ligurt, keltát, óvenétet, oszkot, umbert vagy etruszkot beszélték. E nyelvek – bár zömük az indo-európai nyelvcsalád itáliai ágába tartozott – erősen különböztek egymástól. A közöttük folyó kommunikáció és nyelvi kölcsönhatás nem volt jelentős mértékű.

A latin ekkor csak egy volt a félsziget számtalan nyelve között: a Tiberisz folyó felső szakaszánál időszámításunk előtt 1000–1200 körül letelepedő azonos nevű népcsoport beszélte. Elterjedését e nép sikeres katonai hódításainak köszönhette. A latinok az időszámításunk előtti VIII. században megalapították Rómát, majd az V. és III. század között leigázták közvetlen szomszédaikat, létrehozva a későbbi Római Birodalom központját.

A meghódított területeken a latint tették a közigazgatás hivatalos nyelvévé. Ez azonban nem jelentette a latin nyelv egyeduralmát. A hódítók meghagyták a leigázott népek részleges autonómiáját. A legyőzöttek gazdaságilag és katonailag a központi hatalom alárendeltjei voltak, ám e hatalom politikai megfontolásokból (és a központtól távolabb

eső területeken a szükséges katonai erő híján) nem akadályozta meg őket saját vallásuk és nyelvük gyakorlásában.

Ahhoz, hogy a latin nyelv ókori fejlődését felidézzük, először Róma nyelvi helyzetét kell megvizsgálnunk. Milyen nyelven beszéltek a rómaiak? Mivel a korban – akárcsak az elkövetkező évszázadokban – az írásbeliség igen alacsony szintű volt, az írott és a beszélt nyelv csak kevésbé hasonlított egymásra. Az írott nyelv szigorú szabályokat követő, összetett nyelvi rendszer volt. Az élő beszéd mind morfológiailag, mind lexikailag egyszerűbb volt, és több különböző kiejtéssel beszéltek.

A Római Birodalomban természetesen a latin nyelv beszélt változatai terjedtek el. A félsziget nyelvhasználatára jellemző kettőség erre az időre nyúlik vissza: a közigazgatási központ által használt és terjesztett latinnal párhuzamosan tovább éltek a meghódított területeken beszélt helyi nyelvek. A latin és a helyi nyelvek keveredéséből jöttek létre a későbbi helyi nyelvjárások.

A latin nyelv a késői császárkorban és a rákövetkező századokban sem fejlődött egységesen. Az időszámításunk szerinti II–III. századra a „klasszikus”, azaz írott latin használata teljesen a háttérbe szorult, és a Birodalom domináns nyelve a beszélt latin – pontosabban annak helyi változatai – lettek. A nyelv fokozódó vulgarizálódását legalább három tényező magyarázza.

Az első a klasszikus latint használó római arisztokrácia központosított politikai és katonai hatalmának fokozatos hanyatlása, a helyi-területi központok megerősödése. A hanyatló birodalmi központ egyre kevésbé volt képes arra, hogy befolyásolja a területén élő népek életét és nyelvhasználatát. A második az új társadalmi szervezőerő, a kereszténység elterjedése. A kezdetben a szegényebb társadalmi rétegek körében terjedő új vallás nyelvhasználatában is igazodott híveihez: szertartásaiban a latin plebejus, vulgarizált változatát használta. A harmadik tényezőt pedig a birodalom határain túl élő barbár népek a IV. századtól mind gyakoribbá váló támadásai jelentették. E támadások végül a központi politikai hatalom teljes szétzilálásához és a birodalom felbomlásához vezettek. Az V. századtól a félszigeten a keleti gótok, a longobárdok, majd a frankok telepedtek le. A klasszikus latin teljesen kikopott a köznapi használatból, ekkor már csak az Egyház használta.

A KÖZÉPKOR

A felbomlott birodalom területén is használatban maradtak a vulgáris latin különböző változatai. A VIII. századra ezek mögött már viszonylag hosszú önálló fejlődési szakasz állt. Ekkor már jelentősen különböztek mind egymástól, mind alapjaiktól, a vulgáris latintól és a helyi népcsoport eredeti nyelvétől. A félsziget lakossága a népi latin különböző, folyamatosan átalakuló és változó változatait beszélte. Hatást

gyakoroltak rá a félszigetre behatoló népek nyelvei – főként a germánok – is.

A folyamatosan változó népi latin mellett sokáig fennmaradt a klasszikus latin is – ezt azonban a lakosság már egyáltalán nem értette. A kettő használata élesen elvált egymástól. Míg a vulgáris latin helyi változatait a lakosság beszélte, a klasszikusat a kor értelmisége írásban használta.

Az olasz nyelvtudomány az „olasz” nyelv létét 960-tól számítja. Ebben az évben keletkezett az úgynevezett 'Placito di Capua' (Capuai határozat), amelyet egy birtokperben hoztak. Az ügyet tárgyaló bíró a latinul nem tudó tanú nyilatkozatát népi latinban – ennek is a mai nápolyi dialektushoz hasonló nyelvi változatában – jegyeztette le, majd lefordította latinra. Ez az első olyan írás, amelyben a népi latin egyik változata és a klasszikus latin egymás mellett, egymással összevethető módon olvasható. [*Fogarasi 1987:21*] Ez a dátum azonban nem jelenti azt, hogy a beszélt népi latin egyes változatait már írásban is rendszeresen használták volna.

A XII. század végéig az olasz nyelv írásbeli használata egyébként is igen korlátozott volt. Ekkor még csak a kereskedők és a bankárok – vagyis az arisztokrácia és a papság mellett megerősödő új társadalmi réteg, a polgárság képviselői – használták. Az értelmiségiek – filozófusok, irodalmárok, jogászok és orvosok – továbbra is az előkelőbbnek tartott klasszikus latin nyelven írtak.

A XIII. század a polgárság és a városállamok virágzásának kora. A gazdasági felemelkedésnek köszönhetően felvirágzott a kultúra is. Egymás után alapították az egyetemeket: Bolognában 1088-ban, Padovában 1222-ben, Nápolyban 1224-ben nyílt ilyen intézmény. A század folyamán több városállamban megjelentek az első, a latin irodalom hagyományaival szakító irodalmi szövegek: a költők és prózaírók saját nyelvjárásukban jegyezték le műveiket. Ám e nyelvjárásokat nem változtatás nélkül vették át. A beszélt nyelvet megtisztították a „túlságosan népies” kifejezésektől, és klasszikus latin szavakkal egészítették ki. Munkájuk nyomán számos városállamban kialakultak az úgynevezett „dialekti illustri”-k, azaz emelkedett nyelvjárási változatok, majd rövidesen átvették a korábbi, középkori latin nyelvű írásbeliség szerepét az irodalmi szövegekben.

Az egymással rivalizáló és szinte állandóan hadban álló gazdasági, politikai és kulturális központok közül a nyelv és a kultúra fejlődésére gyakorolt hatása miatt a – Szicíliát is magában foglaló – nápolyi királyságot kell kiemelnünk. 1220 és 1250 közti uralkodása alatt II. Frigyes messinai udvarában költőkkel, tudósokkal, jogászokkal vette körül magát, akik költeményeikben az úgynevezett „siciliano illustre”-t használták. Ez a nyelv a Szicíliában beszélt népi latin „tisztá” változata volt: megfosztották a túlságosan népiesnek tartott kifejezésektől, és kiegé-

szítették a klasszikus latinból, illetve a kor lírájának nyelvéből, a provanszálból vett szavakkal.

A reneszánsz idején az itáliai félszigetet továbbra is területi, politikai, nyelvi és kulturális megosztottság jellemezte. Valamennyi városállamnak megvolt a maga nyelvjárása, illetve ennek beszélt és írott nyelvi változata. A XIV. században a firenzei nyelvjárás művelt változata – a ma beszélt olasz köznyelv alapja – emelkedett ki a sok helyi nyelv közül. Vajon miért éppen a firenzei? A magyarázat a városállam földrajzi fekvésében és ügyes politikai vezetésében rejlik. Az északi és a déli tartományokat elválasztó határvonalon fekvő város tekintélyes kereskedelmi központtá vált. Pénzét az akkor ismert világ valamennyi országában elfogadták. Ipara gyorsan fejlődött. A városállam a kor színvonalát messze megelőző iskolarendszert épített ki. [Dardano & Trifone 1989:70] Az általános műveltség és gazdasági jólét a középrétegek megerősödésével járt.

A korabeli értelmiség és a kormányzat eszményképe az ókori Római Köztársaság volt. A latin kor más módon is jelentős befolyást gyakorolt a firenzei – és így közvetve a mai olasz – kultúrára. A század legnépszerűbb szerzője Livius, a római köztársaság ideológiájának jeles képviselője. Számos művét lefordították a firenzei értelmiség által beszélt nyelvjárásra. E kultusz nyomán alakult ki a klasszikus mintákat követő olasz próza firenzei változata. A köztársaság fellendülésével párhuzamosan nőtt a firenzei nyelvjárás dominanciája is. Ezt mutatja az is, hogy a szicíliai iskola költeményei is általában firenzei átírásban maradtak fenn.

A firenzei köztársaság irodalmi életének kiemelkedő alakja Dante Alighieri. Írásaiban ő közelítette meg elsőként elméleti szemszögből az írott nyelv problematikáját. Azt szorgalmazta, hogy az irodalmárok a klasszikus latin helyett a beszélt nyelv írott változatát használják. 'De vulgari eloquentia' című művében tizennégy nyelvjárás-csoportot különböztetett meg a félszigeten és Szicíliában. Ezek közül a Firenzében élő művelt rétegek által beszélt nyelvet tartotta a legalkalmasabbnak arra, hogy egy leendő egységes irodalmi nyelv alapja legyen. Művei nagy részét is ebben a nyelvjárásban írta. A dantei iskola követői, Francesco Petrarca és Giovanni Boccaccio művei szintén hozzájárultak ahhoz, hogy a firenzei nyelvjárás kiemelkedjen a dialektusok sokaságából, és a különböző városállamok feletti koiné, egyben a mai olasz nyelv elődje legyen.

A firenzei dialektus mind szélesebb körű használatában nagy szerepet játszott a kor legjelentősebb technikai újítása, a XV. század második felében megjelent könyvnyomtatás is. Dante, Petrarca és Boccaccio firenzei nyelvjárásban írott műveit az első olasz nyelvű nyomtatványok közt találjuk.

A könyvnyomtatás megjelenése azonban számos vitát is kiváltott. Az írás iparszerű előállítását olyan nyelvet tett szükségessé, amelyben a

helyesírás, a hangok jelölése, az alaktan és a mondatban szabályai egységesek. A XVI. században a félsziget irodalmárai között kialakult az úgynevezett „questione della lingua”, azaz „nyelvi kérdés” vitája. A vitában számos különböző álláspontot képviselő tábor alakult ki. Az egyik legnagyobb hatású a firenzei irodalmárok csoportja, az úgynevezett toszkán iskola volt, amely az ottani nyelv elsőbbségét hirdette. De számos követője volt az úgynevezett „latinizáló humanizmusnak” is. Ebbe az olyan, más régiókból származó irodalmárok tartoztak, akik nem fogadták el a firenzei nyelvjárást, és a latint tartották az irodalom és a tudomány méltó nyelvének.

A vitában végül a Pietro Bembo által vezetett firenzei iskola kerekedett felül. Bembo *’Értekezések a népnyelvről’* című művében a XIV. századi nagy firenzei írók nyelvét jelölte meg követendő mintaként. Az 1583-ban alapított és ma is működő „Accademia della Crusca” nevű, nyelvi kérdésekkel foglalkozó tudományos intézet már e gondolat jegyében működött. Célja az volt, hogy lejegyezze és rendszerbe foglalja a 14. század irodalmi nyelvét, és megtisztítsa a „crusca”-tól, azaz korpától. Az intézet 1612-ben adta ki a *’Vocabolario degli Accademici della Crusca’*-t, amely nemcsak az olasz nyelv későbbi fejlődésének irányát szabta meg, de egyben az első szókincs-rendszerező vállalkozás is volt Európában.

A XVIII. században az élet minden területét áthatották a Franciaországból érkező Felvilágosodás eszméi. Az írott nyelv megújult, számos francia jövevényszóval gyarapodott. Az Accademia della Crusca által képviselt firenzei nyelv használatát továbbra is sokan elutasították, és egy megújult, modern, a haladó tudományos eszmék kifejezésére is alkalmas nyelv szükségességét hangoztatták. A népi nyelvet integráló irodalmi alkotások és a növekvő iskolázottság ellenére még mindig élesen elváltak egymástól az írott nyelv és a különböző változatokban beszélt helyi nyelvek.

A MAI OLASZ NYELV KIALAKULÁSA

A beszélt és írott nyelv közeledése csak a XIX. században kezdődött el. E folyamatban fontos szerepet játszott Alessandro Manzoni író. Ő ismerte fel elsőként, hogy a nyelvhasználat problémája nem az írók, a tudósok – vagyis a kulturális elit – magánügye, hanem a társadalom valamennyi rétegének sajátja. Írónak és olvasónak ugyanazt a nyelvet kell beszélnie – hirdette.

1821-ben kezdett főműve, *’A jegyesek’* megírásába. A regény több kiadásban és három nyelvi változatban is megjelent. A végleges, 1840-ben megjelent kiadásból az író kihúzott minden elavultnak, túl „irodalminak” tartott vagy a saját dialektusából beszűrődött kifejezést, és a XIX. századi művelt réteg által beszélt megfelelő firenzei formára cse-

relte. Ezzel – a visszatekintések szerint – megteremtette a modern olasz nyelv alapjait.

Az olasz iskolákban ma is ezt a firenzei eredetű köznyelvet tanítják. Ezt használják a közigazgatásban, az elektronikus médiában és a nyomtatott sajtóban.

A MODERN OLASZ ÁLLAM ÉS A NYELV

A modern olasz állam megteremtése – vagyis az 1861-es államegyesítés – óta fokozatosan megnőtt a hivatalos olasz nyelv szerepe a mindennapi kommunikációban, miközben a dialektusok kismértékben a háttérbe szorultak. Az alábbiakban négy olyan tényezőt idézek fel, amely – akár csak korábban a könyvnyomtatás megjelenése – nagy szerepet játszott az olasz nyelvhasználat egységesebbé válásában: a közigazgatás központosítását, a gazdasági fejlődést, a közoktatást és az elektronikus médiát. Ugyanakkor arra a kérdésre is választ keresek, hogy e tényezők miért nem hoztak olyan gyökeres változásokat a nyelvhasználatban, mint más, újlatin nyelveket beszélő országokban.

KÖZIGAZGATÁS

56

Olaszország politikai, társadalmi, gazdasági, nyelvi és kulturális megosztottsága hosszú évszázadokon keresztül fennállt. Nemcsak a központi államhatalom kiépülése késett, de későn fogalmazódott meg a nemzeti egység eszménye is – például a gondolatot már az 1789-es forradalomban kimondó Franciaországhoz képest.

1860-ban a Giuseppe Garibaldi nevével fémjelzett politikai mozgalom egyesítette Olaszországot. 1870-től Róma lett az egységes állam fővárosa. Becsült adatok szerint az 1860-as évek elején a félsziget 25 millió lakosának csak 10 százaléka ismerte és használta az olasz nyelvet, amely az egyesítés évében szinte csak írott formában létezett. Ugyanakkor a félszigeten élők 75 százaléka analfabéta volt. [*Serianni és társai 1992:105*]

Az olasz állam alapjainak megteremtése lehetőséget teremtett egy olyan közigazgatási rendszer kiépítésére, amely az ország legtávolabbi pontjaira is közvetíthette a politikai-kulturális központ akaratát – így az egységes nyelvhasználat megteremtésének szándékát is.

A KÖZOKTATÁS

Általános és ingyenes közoktatás az olasz állam megteremtése előtt nem létezett: az egyesítés előtt a tanulás a gazdagabb rétegek kiváltsága volt. A kötelező, nyolc osztályos elemi oktatás az 1859–1860-as tanévben kezdődött. Az írás- és olvasás-tanítás nyomán fokozatosan csök-

kent az analfabéták száma. Ám az iskolarendszer sokáig nem bizonyult elég hatékonynak. A XX. század elején még mindig magas volt az analfabéták száma: 1901-ben a lakosság fele nem tudott olvasni. Egy 1910-ben készült tanulmány szerint az iskolába járók tekintélyes része az oktatás kötelező volta ellenére sem járt rendszeresen iskolába, és nem tanult meg írni-olvasni sem. [*Lepschy & Lepschy 1994:32*] A korszakból azért nem rendelkezünk pontos adatokkal, mert a korabeli felmérések automatikusan írástudónak tekintették mindazokat, akik iskolába jártak – márpedig sokan írástudatlanok maradtak. Bár a XX. század első felében javult az iskolázottság, még a század közepén is több mint 13 millióan teljesen vagy funkcionálisan írástudatlanok voltak, miközben a felsőfokú végzettségük száma a félmilliót sem érte el. [*Sartori 1996:148*] A század második felére azonban szinte teljesen megszűnt az analfabétizmus: az írni-olvasni nem tudók aránya egy 1981-ben készült felmérés szerint 2,9 százalékra esett vissza. [*Sensini 1992:347*] Az egységesen olasz nyelvű írásbeliség növekedése azonban nem jelenti szükségszerűen a dialektushasználat csökkenését is. Inkább arról van szó, hogy mind élesebben elválík egymástól a hivatalos olasz nyelv és a helyi dialektusok használatának módja. A dialektusok használata gyakorlatilag teljesen kiszorult az írott kommunikációból, ám a mindennapos érintkezésben továbbra is fontos szerepet játszik.

GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

A nyelvhasználat egységessé válásában fontos szerepet játszik a növekvő társadalmi mobilitás is. Az egyéni és csoportos helyváltoztatás a korábban homogén nyelvjárások keveredését vonja maga után, elsősorban azt, hogy a hivatalos nyelv „rontja” a helyi dialektusok tisztaságát. A lakhelyüket (és ezzel párhuzamosan munkahelyüket, társadalmi helyzetüket) megváltoztató emberek átveszik új környezetük nyelvhasználati szokásait, közben sokszor elfelejtik magukkal hozott beszédváltozatukat és szókincsüket.

A társadalmi mobilitás mértéke a gazdasági fejlettség függvénye. Az elmúlt száz évben a mobilitás növekedésének kedvezett a mezőgazdaság szerepének csökkenése nyomán a családi kötelékek meglazulása, az iparosodás, a városokba vándorlás, valamint a kommunikációs hálózatok – mindenekelőtt az utak, a postaszolgálat és a telefonvonalak – fejlődése. [*Weymouth 1996:14–15*] Az e területeken Európa-szerte bekövetkezett változások Olaszországban is éreztették hatásukat, és egységesebbé tették a nyelvhasználatot.

Közismert ugyanakkor, hogy Észak gazdaságilag sokkal fejlettebb Délnél. Ez a kettősség megmutatkozik a dialektusok használatában is. Az ország déli tartományaiban, ahol nagyobb a szegénység, fontosabb a mezőgazdaság az iparnál, és a hagyományos családi kapcsolatok ma is meg-

határozó szerepet játszanak az emberek életében, jóval magasabb azok aránya, akik a helyi dialektust beszélik. A fejlett – és főként a nagyvárosi életformát kedvelő – Északon pedig a dialektusok szerepe kisebb, megnőtt viszont a hivatalos nyelv rendszeres használóinak aránya.

AZ ELEKTRONIKUS MÉDIA

A közoktatási intézmények és a növekvő társadalmi mobilitás mellett a tömegközlelési eszközöknek van a legnagyobb nyelvi és kulturális egyezőítő hatásuk. Közöttük is kiemelkedő szerepet játszanak az elektronikus médiumok. Ezek – szemben a nyomtatott sajtóval – nemcsak a közvetített tartalmak, a szóhasználat és a helyesírás egységesülését váltják ki, hanem a verbális közlés erejénél fogva hatást gyakorolnak a kiejtésre, a hangsúlyozásra, a beszélt nyelv mondatszerkezetére is.

Az elektronikus médiumok hatását felerősíti az, hogy – szemben a közoktatással és a nyomtatott sajtóval – hatalmas tömegeket szólítanak meg: valamennyi társadalmi réteg és korosztály hallgatja és nézi őket. A közvetített tartalmak befogadása nem igényel műveltséget vagy olvasni tudást.

Olaszországban az is megnövelte az elektronikus média hatását, hogy a tömegtájékoztatási eszközök egy ideig állami kézben működtek. A három közszolgálati rádióállomás, majd a három tévécsatorna egységes műsorpolitikát követett. Egységes nyelvet beszéltek, és közel egységes értékrendet és ízlésvilágot képviseltek. A médiumok normateremtő és normamegerősítő hatása fokozottan érvényesül akkor, ha monopolhelyzetet élveznek.

Mi az oka annak, hogy Olaszországban a média kulturális és nyelvi egyezőítő hatása mégis csak korlátozott mértékben érvényesült? Az európai kontinensen a rádiózás az 1920-as évek elején terjedt el. Ám míg az új médium Észak- és Nyugat-Európában gyorsan népszerűvé vált, Olaszországban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.⁴ Az 1924-ben alapított, magántulajdonban álló, majd hamarosan államosított rádiónak mindössze néhány tízezer előfizetője volt.

Azt, hogy a rádiózás Olaszországban nem terjedt el tömeges méretekben, legalább két ok magyarázza. Az első a gazdasági helyzet. A szegény országban csak kevesen engedhették meg maguknak a luxuscikknek számító rádiókészülék megvásárlását. A másik ok személyes természetű. A húszas évek második felében a hatalmat megragadó – és befolyását a rádióra is kiterjesztő – fasiszta párt vezetője, Benito Mussolini hírlapíróként kezdte pályáját. Nem ismerte fel a rádió tömeges hatásában rejlő lehetőségeket. Az olasz propagandagépezetben ezért a rádió a nyomtatott sajtó mögé szorult, fejlesztését elhanyagolták. [*Bajomi-Lázár 2000:67–68*]

A rádió az ötvenes évekig nem vált a szó mai értelmében vett tömeg-médiummá, és nem fejthette ki nyelvi-kulturális normateremtő hatását sem. Éppen azok a rétegek hallgatták a legkevésbé, amelyek egyébként is – társadalmilag, gazdaságilag és földrajzilag – elszigetelten éltek, és amelyek ebben az értelemben a legtávolabb voltak a kulturális-nyelvi központtól. Fordulópontot csak az jelentett, hogy a hatvanas években – a miniaturizálást lehetővé tévő tranzisztor feltalálása után – mind kisebb és olcsóbbá váltak a vevőkészülékek.

Az állami rádió homogenizáló hatása azonban csak szűk két évtizedig érvényesülhetett. Egy 1976-os alkotmánybíróági döntés engedélyezte a magánrádiók működését. Néhány év alatt több ezer rádió kezdett műsorsugárzásba szerte az országban. Ezek az adók pedig többnyire helyi vételkörzetben, helyi témákról sugározták műsorukat – mégpedig rendszerint a helyi dialektusban beszélve. Hallgatottságuk pedig az ország legtöbb pontján megközelítette vagy meghaladta a központi műsort sugárzó állami adókét. [Schisa 1996:155]

A rádióhoz hasonló módon késve indult az olaszországi televíziózás fejlődése is. Míg például a gazdaságilag fejlettebb Nagy-Britanniában már a második világháború előtt, 1936-ban kezdetét vette a rendszeres műsorsugárzás, Olaszországban csak az ötvenes években jelent meg és csak a hatvanas években terjedt el tömeges méretekben. [Sartori 1993:203–204] Az 1952-ben induló televíziós adások – a rádiósokhoz hasonlóan – állami monopóliumként indultak. A műsorok kezdetben csak igen kevés emberhez jutottak el.⁵

Mire szinte valamennyi olasz családba került tévékészülék, a rádióhoz hasonlóan az állami tévé is elveszítette monopolhelyzetét. A már említett alkotmánybíróági határozat nyomán 1976-ban 90 magántévé kezdett műsort sugározni. Két évvel később számuk elérte a hatszázat. [Miquel 1984:254] A televízió ezért a rádióhoz hasonlóan csak viszonylag rövid ideig gyakorolt egységesítő hatást a sokszínű olasz társadalomra.

ÖSSZEGZÉS

Mi a magyarázata annak, hogy Olaszországban a helyi dialektusokat ma is jóval többen beszélik, mint a nyelvtörténetileg hasonló fejlődést mutató más újlatin országokban? Dolgozatomban e sajátos jelenség néhány lehetséges okát tekintettem át.

Az itáliai félszigeten közel háromezer éve megfigyelhető két nyelvi kultúra párhuzamos egymás mellett élése: a központi hatalom nyelve mellett fennmaradtak a helyi dialektusok is. Az egységes nyelvhasználat kialakulásában fontos szerepet játszott a közigazgatás évszázados tagoltsága, a lassú gazdasági fejlődés és az alacsony társadalmi mobilitás, az írástudatlanság, a rosszul szervezett, alacsony színvonalú köz-

oktatás, valamint a működését késve kezdő és monopóliumhelyzetét korán elvesztő állami média.

E tényezők hatása és hatástalansága természetesen viszonylagos. Bár a helyi dialektusok ma is fontos szerepet töltenek be az emberek mindennapi kommunikációjában, az elmúlt évtizedekben mind egységesebbé vált a nyelvhasználat. Folyamatosan csökken azok aránya, akik szívesebben beszélnek a helyi nyelvjárást, és mind többen vannak azok, akik általában vagy kizárólag olaszul beszélnek, vagy a regionális köznyelvet használják – és a trend várhatóan a jövőben is így folytatódik.

JEGYZET

1 Az utóbbi két nyelvjárási csoportba tartozó szárdot, ladint és friulit a romanisztika önálló nyelveknek tartja. Szociolingvisztikai szempontból mégis nyelvjárásnak tekinthetők, hiszen beszélőik társadalmi kapcsolataikban az olaszt részesítik előnyben.

2 A dialektusok különbözőségének illusztrálására álljon itt Molise tartomány két községének példája. Az ezer lakosú Ripabottoniban a dél-olasz nyelvjárási csoport egyik dialektusát beszélnek. A tőle hat kilométerre található Morrone lakói már ugyanazon nyelvjáráscsoport másik dialektusát használják. A két nyelvjárást között a hasonlóságok mellett jelentős különbségek is vannak mind a kiejtésben, mind a szókincsben. A „holnap” és a „holnapután” szót Ripabottoniban például úgy mondják, hogy „demane”, illetve „poidmane” (a latin „de mane”, „post de mane” alapján). Morrone lakói viszont úgy: „cra”, illetve „pescra” (az alap a latin „cras”, „post cras”). A két község lakói nemcsak tudatában vannak annak, hogy eltérő nyelvjárást beszélnek, de büszkéek is erre, ez identitásuk fontos része. [*Serianni és társai 1993:107*]

3 A két adatsor azért nem ábrázolható egyetlen táblázatban, mert a két felmérés különböző módszerekkel készült.

4 Paradox módon a modern rádió – a „drót nélküli távíró” – feltalálása (1894) éppen egy olasz mérnök, Guglielmo Marconi nevéhez fűződik. Az olasz kormány azonban nem támogatta Marconi munkáját, ezért a feltaláló előbb Nagy-Britanniában, majd az Egyesült Államokban telepedett le. Vállalata, a Marconi Company a század első felében fontos szerepet játszott abban, hogy az angolszász országokban a rádiózás rövid idő alatt tömegessé vált.

5 Az alacsony nézettségnek gazdasági okai voltak: az ötvenes évek közepén egy vevőkészülék ára 400 amerikai dollár volt, majd az évtized végére 180 dollárra csökkent. [*Miquel 1984:200*]

IRODALOM

1. Bajomi-Lázár Péter: Közzszolgálati rádiózás Nyugat-Európában. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2000. pp. 64–90.

2. Brancati, Antonio: Fare Storia. La Nuova Italia, Roma, 1989.

3. Dardano, Maurizio – Trifone, Pietro: Grammatica italiana con nozioni di linguistica. Zanichelli, Firenze, 1989. pp. 1–77.

4. De Mauro, T. (szerk.): Come parlano gli italiani. La Nuova Italia, Firenze, 1994.

5. De Mauro, T.: Storia linguistica dell'Italia unita. Laterza, Roma – Bari, 1987.

6. Fogarasi Miklós: Nuovo manuale di storia della lingua italiana. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987. pp. 7–52.

7. Herczeg Gyula: Könyv az olasz nyelvről. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 1994. pp. 3–42., 147–157.

8. Herman József: A francia nyelv története. Gondolat, Budapest, 1966. pp. 249–260.
9. *Italia Oggi*. Róma, 1985/1. Az olasz miniszterelnöki hivatal kiadványa. pp. 13–32.
10. Lepschy, Laura – Lepschy, Giulio: *La lingua italiana*. Bompiani, Milano, 1994. pp. 9–78.
11. Migliorini, Bruno: *Storia della lingua italiana*. Sansoni, Firenze, 1960.
12. Miquel, Pierre: *Histoire de la Radio et de la Télévision*. Richelieu & Librairie Académique Perrin, Paris, 1984. pp. 81–100., 177–204.
13. Sartori, Carlo: Az univerzális szem: a televízió. In: Giovannini, Giovanni (szerk.): *A kovakőtől a szilíciumig. A tömegkommunikációs eszközök története*. Püski, Budapest, 1993. pp. 171–194.
14. Sartori, Carlo: The media in Italy. In: Weymouth, Anthony – Lamizet, Bernard (szerk.): *Markets & Myths. Forces for Change in the European Media*. Longman, London & New York, 1996. pp. 134–170.
15. Schisa, Brunella: Radio caos. *Il Venerdì dē Repubblica*, 1996. október 25.
16. Sensini, Marcello: Il sistema della lingua. Mondadori, Milano, 1992. pp. 330–355.
17. Serianni, Luca – Della Valle, Valeria – Patota, Giuseppe: *L'italiano. La norma e l'uso della lingua*. Archimede, Farigliano, 1992. pp. 88–112.
18. Sobrero, Alberto (szerk.): Che cosa accade ai dialetti? *Dossier*, 1993/29.
19. Wardhaugh, Ronald: Szociolingvisztika. Osiris – Századvég, Budapest, 1995.
20. Weymouth, Anthony: Introduction: the role of the media in Western Europe. In: Weymouth, Anthony – Lamizet, Bernard, *Ibid.* pp. 1–36.

DÉL-TIROL: A KISEBBSÉGVÉDELEM MINTAPÉLDÁJA

Az utóbbi időben mind a nyelvészeti kutatások, mind a politika igen sokat foglalkozik a kisebbségekkel. Dél-Tirolt – kelet-közép-európai szemszögből – a kisebbségvédelem egyik mintapéldájának tekintettük és tekintjük ma is. Jelen dolgozatomban a dél-tirolói német nyelvi kisebbség helyzetét mutatom be, különös tekintettel a nyelvhasználatra és annak szabályozására.

Elsőként rövid áttekintést nyújtok Dél-Tirol legújabb történelméről, hiszen a kisebbségek helyzete a mindenkori politikai hatalomtól függ. Később kitérek a nyelvhasználat szabályozására, főként a német és az olasz nyelv egyenjogúságára, amit az autonómia-rendelkezés garantál. A továbbiakban arról lesz szó, hogy ezeket a rendelkezéseket hogyan ültetik át a gyakorlatba, illetve átültetik-e egyáltalán. A következő fejezetben a nyelvhasználatról esik szó. Itt részletesen szólok a kétnyelvűségről, az interferenciáról és a diglossziáról. Végül a legújabb tendenciákkal ismerkedhetünk meg.

DÉL-TIROL: RÖVID TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Német nyelvszigetek Itália északi részén a XII-XIII. század óta léteznek Dél-Tirolban, valamint Vicenza, Verona és Udine környékén.

Dél-Tirol, vagy hivatalos elnevezéssel Bolzano autonóm megye legújabbkori történelme 1919. szeptember 10-én kezdődik, amikor a St. Germain-en-Laye-i békeszerződéssel Tirolt (a Brenner-hágótól délre eső területeket) – a lakosság akarata ellenére – elszakítják Ausztriától és Olaszországhoz csatolják. 1922-ben a fasiszták jutnak hatalomra, akiknek a programjában a kisebbségek megsemmisítése szerepel. A német kisebbség ellen a következő intézkedéseket fogantatosítják: (1) a németiség teljes asszimilálására törekednek. Ennek eléréséhez betiltanak mindent, ami német: az iskolát, a sajtót, de még a német nyelvű sírfeliratokat is. A német nyelvet egyedül a hitoktatásban tűrik meg. Német nyelvű iskolák csak illegálisan működnek. Ezek az úgynevezett „katakombaiskolák”. (2) Támogatják az olaszok bevándorlását Dél-Tirolba, hogy ily módon megváltozzon a lakosság etnikai összetétele. Ehhez járul hozzá (3) a helyi lakosság elűzése is. A háború befejezése után a lakosságnak már csak a kétharmadát alkotják a németek és a ladinok, a fennmaradó egyharmad olasz nemzetiségű. 1945-ben megalakul a Dél-Tirolói Néppárt (Südtiroler Volkspartei). Ez az Ausztria ál-

tal támogatott párt önrendelkezési jogot követel a német kisebbség számára, ezt a kérést azonban a győztes szövetségesek elutasítják. Ugyanígy a népszavazást is megtiltják. A német kisebbség helyzetében kedvező változást jelent, amikor a nyugati szövetségesek nyomására a párizsi békekonferencián 1946. szeptember 9-én egy kisebbségvédelmi egyezményt fogadnak el. Ezt az egyezményt az aláíró felek, Ausztria és Olaszország külügyminiszterének neve alapján Gruber-De Gasperi-egyezménynek nevezik. Ez az egyezmény a dél-tiroliak számára olyan kisebbségvédelmi intézkedéseket garantál, amelyek biztosítják a népcsoport önállóságát és hozzájárulnak a gazdasági és kulturális fejlődéséhez. Ezt az egyezményt IV-es számú függeléként csatolják az 1947. február 10-i párizsi békeszerződéshez. Olaszország megpróbálja kivonni magát az egyezmény előírásai alól azáltal, hogy Dél-Tirolból (Bolzano megye) és Trento megyéből, ahol olasz többség él, létrehozta Trentino-Alto Adige tartományt. Ily módon az autonómia az olaszok kezében marad. Maga a Gruber-De Gasperi-egyezmény is mutat fel hiányosságokat. Nem szabályozták, hogy a – német nemzetiségű – dél-tiroliak az olasz nemzetiségűekkel egyenlő eséllyel pályázhassanak köztisztviselői állásokra. Nem hoztak intézkedéseket arra nézve sem, hogy megakadályozzák vagy legalábbis csökkentsék az olaszok bevándorlását a megyébe. Mindez nézeteltérésekhez és diplomáciai bonyodalmakhoz vezetett Olaszország és Ausztria között, amelyek évtizedekig elhúzódtak. 1960–61-ben Ausztria a dél-tiroli kérdést az ENSZ elé vitte. Nemzetközi nyomásra Olaszország felállított egy bizottságot, melynek az volt a feladata, hogy megvizsgálja a dél-tiroli autonómiát. 1972. január 20-án életbe lépett egy törvénycsomag, amely azokat a törvényeket tartalmazza, amelyek a dél-tiroli autonómiát szabályozzák. Kimondták, hogy Dél-Tirol továbbra is Trentino-Alto Adige tartományban marad, de megyeként széleskörű autonómiát kap. „Bolzano autonóm megye” széleskörű kompetenciával rendelkezik, több funkciót is átvesz a tartománytól. A német a megye egyik hivatalos nyelvává vált. A német kisebbség számára különleges intézkedéseket hoztak. A közpénzek elosztása a kulturális és a szociális ellátás területén a népcsoportok nagyságának megfelelően történik. A közszolgáltatban a nemzetiségek számarányuknak megfelelően tölthetnek be állásokat. Ennek feltétele mindkét hivatalos nyelv ismerete. (A nyelvhasználat szabályozására a későbbiekben térek ki.) Az autonómia-rendelkezés olyan kompetenciákat ad a megye kezébe, mint szabad rendelkezés az óvodákról, iskolaépítésről, az iskolai ellátásokról, a tanárképzésről. Itt meg kell jegyezni, hogy a tanárokat államilag nevezik ki. A megye irányítja a megyei intézményeket, könyvtárakat, múzeumokat. A megye felelős továbbá a területrendezésért, a környezetvédelemért, a műemlékvédelemért és a lakásügyekért. A megyének saját parlamentje van, az általa hozott törvényeket azonban politikai és jogi ellenőrzés céljá-

ból a kormány elé kell terjeszteni. A megyei parlament által hozott törvények közül a kormány sokat azzal az indoklással utasít vissza, hogy azok sértik a nemzeti érdekeket. Ugyanakkor gyakran megtörténik az is, hogy egész Olaszországban érvényben lévő törvények ellentmondásban állnak az autonómiával. Az autonómia-rendeletkezés által előírt intézkedések végrehajtása is igen lassan haladt. Az olasz parlament még 1992 januárjában (!) is fogadott el végrehajtási rendeleteket a törvényekhez. A nehézségek ellenére 1992-ben létrejött Olaszország és Ausztria között a megegyezés, amelyhez a dél-tiroliak már 1988-ban beegyezésüket adták, és amelyben Ausztria formálisan is elismerte, hogy az autonómia-rendeletkezés végrehajtási rendeletei elkészültek. Azonban még sok tennivaló várat magára, hogy a dél-tiroliak az autonómia előnyeit saját bőrükön is érezhessék, mivel például az adóbevalási íveket még mindig csak olasz nyelven készítik.

A NYELVHASZNÁLAT SZABÁLYOZÁSA

A következőkben azokat a területeket mutatom be, ahol a nyelvhasználatot az autonómia-rendeletkezés szabályozza. Bemutatom továbbá, hogy ezeknek a szabályoknak az adott területre milyen hatásuk van.

AZ ISKOLA

A St. Germain-i szerződés az iskolák italianizálását vonta maga után. A fasiszta uralom idején a német iskolákat teljesen betiltották. A német iskolákat csak a német katonai megszállás ideje alatt, 1943-tól állították vissza. A második világháború vége után ezt az állapotot szentesítették. A német iskolát hivatalosan csak a Gruber-De Gasperi-féle-egyezménnyel állították vissza, autonómiát azonban nem kapott. Az 1972-es autonómia-rendeletkezés ugyan javulást hozott, de nem tette lehetővé a teljes körű autonómiát a német iskola számára. Dél-Tirol csak az iskolairányításban rendelkezik autonómiával, hiszen a tanárok státusa az államtól függ. Ez azt jelenti, hogy az iskolák irányítása és fenntartása a megye kezében van, a tanárokat azonban központilag nevezik ki. Dél-Tirolban az oktatás mindig a tanulók anyanyelvén zajlik. A tanárok anyanyelvének meg kell egyeznie a tanulók anyanyelvével. A második nyelvet kötelező jelleggel a második osztálytól kezdve tanítják heti 3–6 órában. A tanároknak itt is anyanyelvűeknek kell lenniük. Ez a rendszer mindenki számára lehetővé teszi az anyanyelvi oktatást, illetve a megye másik hivatalos nyelvének az elsajátítását, ugyanakkor a tanulók nemzetiség szerinti kettéosztottságát jelenti az óvodától egészen az érettségig. Az iskolába való beiratkozás a nemzetiségnek megfelelően történik. Az iskolakötelezettség Olaszországban nyolc évig tart, és az általános iskola öt, valamint az alsó középiskola

három évét foglalja magában. A felső középiskola, amely négy éves és érettségi vizsgával zárul, már nem kötelező. Dél-Tirolban az iskolás gyermekek ellátásának széleskörű hálózata alakult ki: az oktatás ingyenes, a gyermekeket ingyenesen szállítják lakóhelyükről az iskolába, az iskolaköteles gyermekeknek ingyen bocsátják rendelkezésre a tankönyveket, a felsőbb középiskola tanulóinak kikölcsönzik, a családjuktól távol élő gyermekeknek ösztöndíjat folyósítanak, az egész napos iskolák tanulói ingyenesen kapnak ebédet és valamennyi tanuló számára baleset-, míg a tanárok számára felelősségbiztosítást kötnek. Dél-Tirolban nincs egyetem, így az Ausztriában szerzett diplomákat többnyire különbözeti vizsga nélkül elismerik.

KÖZIGAZGATÁS

A közigazgatásban a nyelvhasználatot az autonómia-rendelkezés (1972) és a rá vonatkozó végrehajtási utasítások szabályozzák. Ezek közül a legfontosabb az 1976-os „arányossági törvény”. Ez a törvény előírja, hogy a közigazgatásban, illetve a közszolgáltatásban, állami intézményekben a dolgozók etnikai összetétele meg kell hogy feleljen Dél-Tirol népessége etnikai összetételének. A törvény hiányossága, hogy nem az összes állami állásra vonatkozik, hanem csak mintegy 8000-re a 20000-ből. Más szóval ez azt jelenti, hogy a többi állás többségét – a tanári állásoktól eltekintve – továbbra is olasz nemzetiségűek töltik be. A helyi testületekben ugyanakkor már jóval a törvény megszületése előtt a nemzetiségi arányokat szem előtt tartva osztották ki az állásokat.

Az autonómia-rendelkezés előírja, hogy a német nyelv Dél-Tirolban egyenjogú az olasszal, ami a hivatalos államnyelv. Bolzano megye német nemzetiségű lakóinak tehát joguk van arra, hogy azokban a közigazgatási hivatalokban, amelyek székhelye Bolzanóban van, a saját anyanyelvüket használják. Ehhez arra van szükség, hogy ezen hivatalok dolgozói mindkét hivatalos nyelvet ismerjék. Állami szerveknél az állás elnyerésének feltétele a másik hivatalos nyelv ismeretéről szóló igazolás. Ennek megszerzéséhez vizsgát kell tenni. Ez magasabb beosztáshoz szóbeli és írásbeli, míg alacsonyabb beosztáshoz szóbeli vizsgát jelent. Ezt a vizsgát is sok kritika éri, mivel főként fordításból áll, kommunikatív képességeket nem kér számon.

A nyelvek egyenjogúságát más tényezők is korlátozzák. A hadseregben például kizárólag az olasz nyelv használata megengedett. Jogi szövegeknél, még azokban az esetekben is, amikor kétnyelvű formában rendelkezésre állnak, az olasz nyelvű szöveg a mérvadó. Az autonómia-rendelkezések által előírt kétnyelvűség az adóbevallási ívek esetében sem valósult meg. Gyakran kritizálják azt is, hogy a papíron szigorúnak tűnő, a kétnyelvűséget biztosító előírások a valóságban nem

érvényesülnek. A kétnyelvűség hordozói ugyanis majdnem kizárólag a német nemzetiségű hivatalnokok, az olasz anyanyelvűek többsége egyedül az anyanyelvét használja.

MÉDIA

Röviden kitérünk a dél-tiroli média helyzetére. A második világháború vége óta a dél-tiroli német sajtó sajtó- és véleménynyilvánítási szabadságot élvez. Német nyelvű újságokat adnak ki és az innsbrucki „Tiroler Tageszeitung”-nak is van Bolzanóban szerkesztősége. A helyi olasz nyelvű újságoknak is van német oldaluk. Természetesen kaphatók Dél-Tirolban osztrák és német újságok és folyóiratok is. 1946 óta német nyelvű rádióadó is van Dél-Tirolban. Ma a „Radio Bozen” 83%-ban német nyelven sugároz (3% ladin, 14% olasz). Emellett osztrák rádióadók is foghatók (Ö1, Ö3, ÖRegional). Ami a televíziót illeti, a helyzet itt már nem túl rózsás. Az állami RAI3 minden nap sugároz német nyelvű programokat, de ezek egy héten mindössze tíz és fél órát tesznek ki. Dél-Tirolban, ahogy Olaszország többi részén, nincsenek kábelprogramok, de három német nyelvű program fogható: ORF1, ZDF, SRG. A médiumok palettáját magántársaságok színesítik.

A DÉL-TIROLIAK NYELVHASZNÁLATA

Ebben a fejezetben a dél-tiroliak nyelvhasználatát jellemezzük.

A dél-tiroliak nyelvhasználatára két tulajdonság jellemző: a kétnyelvűség és a diglosszia. Mivel a kétnyelvűség alapja a két nyelvcsoporthoz kapcsolata, említést kell tennünk egy másik, a nyelvi kontaktusokkal kapcsolatos jelenségről, az interferenciáról is.

KÉTNyelvűség

A kétnyelvűség definíciója Grosjean szerint a következő: „A kétnyelvűség két (vagy több) nyelv rendszeres használatát jelenti, és kétnyelvűek azok az emberek, akiknek a mindennapi életben szükségük van mind a két nyelvre (vagy többre), és ezeket használják is.” [Lengyel és társai 1996:74] Dél-Tirolban a kétnyelvűséget törvény írja elő. Ez csak a közszférát érinti és nem jelenti azt, hogy minden dél-tiroli lakos kétnyelvű lenne. Itt kell megjegyeznünk, hogy a nemzetiségek társadalmi összetétele is különböző, még ha nem is olyan nagy mértékben, mint korábban. A német (és ladin) nyelvű népesség főként a hagyományos területeken dolgozik, így például a mezőgazdaságban, a kereskedelemben, a kézműiparban és a vendéglátásban, míg az olasz nemzetiségűek elsősorban az iparban és a közszférában dolgoznak. Ma már egyre több német nemzetiségű dolgozik a korábban az olaszok ál-

tal preferált területeken is. Mint már említettük, Dél-Tirolban a német nemzetiségűek vannak többségben, mégis inkább ők azok, akik két-nyelvűvé válnak. Több olyan terület is van, ahol az olasz nyelv az uralkodó. Kurt Egger 1976-os felmérése szerint a nyelvhasználatra az alábbiak voltak jellemzők: mind az olasz, mind a német nemzetiségűek az anyanyelvüket használták a családban, a barátokkal, a vallásban és az oktatásban. Ezeken a területeken az anyanyelv használata kizárólagos volt. Mindkét nyelvet csak a munkájukkal, hivatásukkal kapcsolatban használták. Ezen a területen belül megfigyelhető volt az a különbség, hogy míg a német nemzetiségűek egyedül a mezőgazdaságban voltak „egynyelvűek”, az iparban, a szolgáltatások területén, a közigazgatásban és az egyesületekben mindkét nyelvet használták, az olasz anyanyelvűek csak a közigazgatásban és a szolgáltatások területén voltak „kétnyelvűek”. [idézi Moser – Putzer 1980:41] Mivel az oktatás a nemzetiségek szerint megosztva folyik, az emberek többsége inkább szerénynek mondható ismeretekkel rendelkezik a második nyelvből. Itt kell megjegyeznünk, hogy Dél-Tirol német nemzetiségű lakosai inkább készek arra, hogy olaszul tanuljanak, mint fordítva. Az olasz nemzetiségűek hátrányos helyzetben érzik magukat amiatt, hogy egy idegen nyelvet kell megtanulniuk ahhoz, hogy saját hazájukban köztisztviselőként dolgozhassanak.

Az utóbbi években egyre inkább felismerték, hogy a „valódi” két-nyelvűséghez igazi kontaktusokra, kapcsolatokra van szükség. Ma több civil szerveződés segíti a két-nyelvűség kialakulását. 1987-ben jött létre az „Alpha & Beta” elnevezésű szervezet. Ez egy tanártovábbképzési egyesület, amelyet maguk a tanárok alapítottak azzal a céllal, hogy elősegítsék az igazi két-nyelvűség kialakítását. Ennek megfelelően a szervezetnek olasz és német anyanyelvű tanárok egyaránt tagjai, rendezvényeiket mindkét nemzetiséghez tartozó tanárok látogatják. A „Sprachferien-Scambiovacanze” nevű szervezet 1990 óta létezik, és diákcserével foglalkozik. Ily módon a tanulóknak lehetőségük nyílik az iskolai szünet egy részét egy más anyanyelvű családnál eltölteni. 1991-ben hívták életre a „Tandem in Südtirol/Sudtirolo” kezdeményezést, amely segítségével különböző anyanyelvű emberek találkozhatnak. Ezek az emberek párokban dolgozva bővíthetik nyelvi és kulturális ismereteiket.

A DÉL-TIROLI NÉMET NYELV

Aki a Dél-Tirolban használatos német nyelvet szeretné leírni, sok problémával néz szembe. (1) Az írott német nyelv Dél-Tirolban szociolingvisztikai szempontból másképp fejlődött és másfajta érvényességgel rendelkezik, mint a német nyelvű országokban. Ennek az az oka, hogy „a jogi és közigazgatási élet minden szintjén olyan dolgokat

kell megfogalmazni, amelyek eltérnek a német nyelvű országokéitól és amelyekre mindezeket túl az olasz nyelvi konvenciók is hatással vannak.” [Moser – Putzer 1980:143] A beszélt nyelv felépítéséről és használatának szabályairól igen keveset tudunk, mivel ezen a területen – tekintve néhány szókincsvizsgálattól – nem zajlottak felmérések. (2) A német nyelv minden megjelenési formájában olasz nyelvi hatások figyelhetők meg. (3) A dél-tiroli német nyelv különböző változatainak (dialektus-irodalmi nyelv) használati feltételeit és szerkezetét is figyelembe kell venni. Jelen dolgozatomban a (2) és a (3) pont, azaz az interferencia és a diglosszia részletesebb tárgyalását tartalmazza.

Interferencia

A dél-tiroli német nyelvben több interferencia-jelenséget figyelhetünk meg. Az interferencia Grosjean szerint a következőket jelenti: „valamely nyelvnek vagy nyelvváltozatnak a befolyása, hatása egy másikra”, illetve „valamely nyelvben vagy nyelvváltozatban nem az illető nyelvre vagy nyelvváltozatra jellemző [...] jelenségnek, szerkezetnek vagy elemnek a használata egy másik nyelvnek vagy nyelvváltozatnak a hatására”. [Kiss 1995:202–203.] A vizsgálatok középpontjában mindig az interferencia gyakorisága és kiterjedtsége állt és áll ma is. Az interferencia-jelenségeket legegyszerűbben a városi köznyelvben vizsgálhatjuk, hiszen itt a legnagyobb mértékű a kontaktus a két nyelv között. A továbbiakban elsősorban Oskar Moser és Hans Putzer felméréseinek eredményeire támaszkodok. Ennél a vizsgálatnál az interferencia fogalmát tágabb értelemben értelmezték: Nemcsak azokat az alakokat vették figyelembe, amelyek (1) közvetlen átvétel eredményei, hanem (2) a tükörfordításokat, (3) a szólások, állandósult szókapcsolatok és (4) a jelentés átvételét is.

- (1) ném. der Pullmann < ol. il pullmann (autóbusz)
 - (2) ném. der Ausgeher < ol. l’usciera (hivatalsegéd)
 - (3) ném. einen Arsch haben < ol. avere un culo (szerencséje van)
 - (4) ném. Dokumente < ol. documenti (iratok)
- ném. das Patent < ol. patente (jogosítvány)

Az interferencia-jelenségek nemcsak a szókincset, hanem a kiejtést is érintik. Így az olasz nyelv olyan hangtani jellegzetességeit is átveszik, amelyek nem illeszkednek a helyi német nyelvjárások hangtani rendszerébe. A „ravioli” szót például nyílt /o/-val ejtik, illetve a „gnocchi” szót [njokxi]-nak, holott a német hangrendszerben nincs [nj] hang. Megfigyelhető az a tendencia is, hogy a mássalhangzó előtti „s”-t a nyelvjárási jellegzetességeknek megfelelően /s/-nek ejtik. Így lesz a „stufo” /sztufo/ szóból a nyelvjárásban /stuff/ vagy a „sgombri” szóból /sgombri/. Az interferencia érinti továbbá a ragozási és a szóképzési sajátosságokat is, így lesz a német „Jagdscheinből” (vadászenvedély) Dél-Tirolban „Jagdtessera” (< ol. „tessera” – igazolvány).

Az interferencia-jelenségeket különbözőképpen értékelhetjük. Van olyan interferenciák, szóátvételek, amelyek elkerülhetetlenek, mivel nincs német megfelelőjük. Ezek egy része, mint például „pizza”, „spaghetti”, „risotto” az egész német nyelvterületen használatos. Van olyan átvételek is, amelyek csak Dél-Tirolban használatosak. Ezek a szavak két csoportra oszthatók. Az első csoportba azok a szavak tartoznak, amelyek csak Dél-Tirolban ismert dolgokra vonatkoznak: „die Quästur” < ol. „questura” (rendőrkapitányság), „das Kondominium” < ol. „condominio” (társasház). A második csoportot azok a szavak alkotják, amelyeknek irodalmi német nyelvi megfelelői Dél-Tirolban ismeretlenek vagy nem használatosak: „melanzane” (ném. Aubergine – padlizsán), „aranciata” (ném. „Orangenlimonade” – narancslé), „scatti” (ném. „Einheiten beim Telefongespräch” – egységek a telefonbeszélgetésnél). Az interferencia-jelenségek olyan szavakat is érintenek, amelyeknek van azonos vagy hasonló jelentésű német megfelelőjük. Ezek a „szópárok” gyakran konkurálnak egymással. Itt többnyire megfigyelhető az egyik alak használatának túlsúlya: „das Patent” < ol. „patente” (jogosítvány), „die Identitätskarte” < ol. „carta d’identità” (ném. „Personalausweis” – személyi igazolvány). Végül vannak olyan átvételek is, amelyek a német nyelv szókincsét gazdagítják.

Az interferencia-jelenségek előfordulásának különböző tényezők kedveznek. Vannak olyan szavak, amelyeknek a német nyelvben nincs megfelelőjük és csak körülírással magyarázhatók el. Ezek a körülírások, mint a ném. „geprüfter Buchhalter”, „Wirtschaftsfachmann”, „Absolvent der Handelsschule” az ol. „ragioniere” (könyvelő) szóra, gyakran nem terjedtek el, mivel nehézkesnek és tartalmilag nem meggyezőnek találják őket. Vannak interferencia-jelenségek, amelyek előfordulásának pragmatikai okai vannak. Bizonyos kifejezések ugyanis elsősorban olasz nyelven fordulnak elő. Ez elsősorban a közigazgatás, a közintézmények és a posta nyelvezetét érinti. Emiatt a „gettone”, „Identitätskarte”, „targa” szavak használata gyakoribb, mint német megfelelőiké („Telefonmünze”, „Personalausweis”, „Nummerschild”). Azokat az árucikkeket, amelyeket az olasz piacról szereznek be, általában szintén az olasz nevükön nevezik meg: „carcioffi” (ném. Artischocken – articsóka). Azt a tendenciát is megfigyelték, hogy ha egy terméket vagy egy tárgyat felirattal látnak el, azokat általában e feliratok szerint nevezik meg. Így elkészítésekor gyümölcssalátáról (Obstsalat) beszélnek, a konzervet viszont „macedoniának” nevezik. Eseti interferenciához vezethet, amikor egy szó választását meghatározza a kontextus, például ételekről szólva a „spinacci alla fiorentina” kifejezést használják, míg általánosságban a német megfelelője, a „Spinat” szó használatos. Vannak olyan átvételek is, amelyek lehetőséget adnak a kifejezési módok bővítésére. Így kifejezhetők a jelentéskülönbségek is: az ol. „minestrone” ugyanis nem ugyanaz, mint a ném.

„Gemüsesuppe”, valamint az ol. „bar” sem felel meg teljesen a ném. „Café”-nak. Olykor az olasz kifejezés szaknyelvi jellegű, a német körülírásként, magyarázatként szolgál: „classi di stipendio, das sind dann die Gehalts- ... stufen” [Moser – Putzer 1980:162] (classi di stipendio, ezek a fizetési ... osztályok). Néhány átvett kifejezés érzelmek, emóciók kifejezésére szolgál: „magari ist er unschuldig” (magari ő nem bűnös), „dai beeil dich” (dai, igyekezz). Azt is megfigyelték, hogy az ilyen típusú kifejezéseket jellegzetesen olasz gesztikuláció kíséri. Gyakran átvesznek káromkodásokat is.

Morfológiai jellemzők hatása is kedvezhet az interferencia előfordulásának. Az egyszerűbb, rövidebb kifejezéseket előnyben részesítik a nehezkesebb kifejezésekkel és szóösszetételekkel szemben. Emiatt használják a „Patentino” szót a „Zweisprachigkeitsbescheinigung” (kétnyelvűséget igazoló bizonyítvány), a „spremuta” szót a „frischgepresster Obstsaft” (frissen facsart gyümölcsle) vagy a „targa” szót a „Nummerschild” (rendszám tábla) helyett. Az interferenciák előfordulása gyakran beszélőspecifikus. Az említett interferencia-jelenségek közül több csak olyan személyeknél fordul elő, akik az átlagosnál intenzívebb kontaktusban vannak az olasz nyelvvel. Az interferencia-jelenségek gyakoriságát illetően generációspecifikus különbségek is megfigyelhetők: míg a fiatalabbak a közigazgatásban német kifejezéseket alkalmaznak, az idősebbek itt gyakran az olasz nyelvet használják. Ennek a különbségnek az oka egyrészt az autonómia, amely a két nyelvet a közigazgatásban egyenlővé teszi, másrészt a magasabb képzettség. A beszédsszituáció is hatással van az interferencia előfordulására. Német nyelvterületről származó emberekkel beszélve a dél-tiroliak főként német szavakat használnak.

Az interferencia az iskolában is okoz nehézségeket. Ez főleg azokat a területeket érinti, ahol a két nyelv közötti kapcsolat intenzív, tehát főleg a városokat és Dél-Tirol déli részének nagyobb településeit. Itt a diglossziára valódi kétnyelvűség épül. Sok gyermek, aki itt iskolába kerül, sem a német, sem az olasz nyelvet nem ismeri megfelelő szinten.

Diglosszia

A dél-tiroliak nyelvének másik jellemzője a diglosszia. Ezt a fogalmat Ferguson vezette be a nyelvészetbe és a következőket jelenti: „ugyanazon nyelv két változatát (nyelvjárás-irodalmi nyelv) különböző szituációkban és pontosan meghatározott célokkal élesen különválasztva és köztes fokozatok (köznyelv) nélkül használják”. [Löffler 1984:69–81] A dél-tiroli nyelvhasználatot mediális diglossziaként szokás meghatározni. Ez a következőket jelenti: írásban az irodalmi nyelvet, míg szóban – igen kevés kivételtől eltekintve – a nyelvjárást használják. Dél-Tirolban a svájcihoz hasonló diglosszia figyelhető meg. Dél-Tirolban bajor nyelvjárásokat beszélnek. Ez a bajor-irodalmi né-

met-diglosszia az oka annak, hogy a lakosság más nemzetiségű része számára a kétnyelvűvé válás nehéz, hiszen egyidejűleg két változatot kellene elsajátítania. Más nemzetiségűek számára a diglosszia nagy nyomást jelent, hiszen ők csak akkor integrálódhatnak, ha mindkét változatot ismerik és megfelelően tudják használni. A diglosszia azonban nemcsak a más nemzetiségűek számára okoz nehézségeket, hanem maguknak a dél-tiroli német nemzetiségűeknek is. A nyelvjárás-irodalmi nyelv kapcsolatának évtizedekig kevés figyelmet szenteltek. „A hivatalos oktatás- és kultúrpolitika kevéssel ezelőttig abból indult ki, hogy a dél-tiroli német kisebbségnek a nyelvét, kultúráját és hagyományait megőrizni, valamint az identitását erősíteni csak az irodalmi német nyelv képes.” [Ladurner 1989:176] Itt figyelmen kívül hagyják, hogy a nyelvjárás is hozzájárulhat a nyelv és az identitás megerősítéséhez.

A diglosszia az iskolában is okoz nehézségeket. A nyelvjárási beszélők már az oktatás kezdetén számos problémával találkozhatnak. Nehézségeik vannak az olvasásnál, a helyesírásban. Ami a németoktatást illeti, több kérdés merül fel: mennyire tudja a németoktatás kezelni a problémákat (kétnyelvűség, diglosszia), megfelelnek-e a tantervek és a taneszközök a nyelvi helyzetnek, a tanárok megfelelően képzettek-e. A tantervekről azt mondhatjuk, hogy sajnos nem felelnek meg a helyzetnek. Tantervi reformról már régóta vitatkoznak, de mindeközben csak egy tantervtervezet készült el az általános iskolák számára. A taneszközök többnyire a német nyelvű országokból származnak, így módon csak részben képesek megfelelni a speciális dél-tiroli helyzetnek. Mindezek ellenére azt mondhatjuk, hogy a fennálló oktatási struktúra (egynyelvű iskolák) megfelelő lehetőséget nyújt ahhoz, hogy a németoktatás során a tanulók elsajátíthassák az anyanyelvüket. Az anyanyelvi oktatás Dél-Tirolban hasonló körülmények között zajlik, mint a német nyelvű országok olyan területein, ahol szintén jelentős a diglosszia. A németoktatás célja Dél-Tirolban (mint ahogy máshol is) az, hogy a tanulók az irodalmi német nyelvet szóban és írásban is elsajátítsák. Ezt a célt könnyebb elérni, ha az iskolában figyelembe veszik a dialektust, azaz a tanulók anyanyelvét is. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az iskolában a nyelvjárást tanítják. Az oktatásnak nyelvjárás-orientálnak kell lennie, azaz meg kell ismertetnie a tanulókat azokkal a feltételekkel, amelyek egy adott nyelvi változat választását meghatározzák. Így módon megkönnyítik a tanulók számára az átmenetet a mindennapi nyelvükről (nyelvjárás) az irodalmi nyelvre és képessé válnak arra, hogy ezeket a változatokat megfelelően használják. Mivel Dél-Tirolban bajor nyelvjárásokat beszélnek, a normáknak nem az északnémet irodalmi nyelvhez, hanem az osztrák és délnémet nyelvhasználathoz kell igazodniuk.

Egy olyan időszak után, amikor a német nyelvet Dél-Tirolban erős interferencia jellemezte, az utóbbi években egyre inkább német kifejezéseket használnak. Ma az interferencia-jelenségek csupán a hivatali nyelv némely területét (főleg azokat, amelyek országos hatáskörűek) és az ifjúsági nyelvet (főként a városokban) érintik. Előfordulnak továbbá olyan dolgok elnevezésénél, amelyek német nyelvterületen nem vagy más formában léteznek, valamint a reklámokban, amelyeket azonban egész Olaszország számára készítenek és gyakran Rómában (!) fordítanak. Részletesebb elemzés során megállapíthatjuk, hogy a kölcsönszavak „egy másfajta társadalmi valóság megnevezéséhez” [Lanthaler 1997:367] szükségesek. A dél-tiroli német nyelvben a „Wettbewerb” (ném. verseny) szó jelentése „pályázat egy közszolgálati állásra, ahol a jelentkezőket pontszámok alapján rangsorolják”, azaz az ol. „concorso” szóval megegyező értelemben használják. Ezért állítja Franz Lanthaler, hogy „Dél-Tirolban az emelkedett nyelvhasználatban alig több olasz interferencia fordul elő, mint a többi német nyelvterületen angol”. [Lanthaler 1997:368]

A dél-tiroli német nyelvet különböző tényezők határozzák meg. Mint már említettük, az irodalmi nyelv délnémet és osztrák irányultságú. Ez nem jelenti azt, hogy ezek a nyelvek identikusak. Elsősorban szemantikai különbségek figyelhetők meg. Vannak ugyanis olyan szavak, amelyeket Ausztriában szóban és írásban egyaránt használnak, Dél-Tirolban viszont csak szóban használatosak. A beszélt nyelvben például az „Erdäpfel” szót használják, míg írásban a „Kartoffeln”-t (burgonya). Ugyanígy használják a „Spital”-„Krankenhaus” (kórház) és az „Advokat”-„Rechtsanwalt” (ügyvéd) szópárokat is. Ezt a nyelvhasználati felmérések is alátámasztják. [lásd Forer – Moser in Lanthaler 1997: 369] Ez azzal magyarázható, hogy a második világháború után, amikor a német nyelv használata Dél-Tirolban újból lehetővé vált, az emberek a Duden által reprezentált német nyelvi normához igazodtak. Ezzel egyidejűleg volt megfigyelhető az a már említett tendencia, hogy a nyelvjárást kizárják a nyelvből. A turizmus is létesít egyfajta kapcsolatot a német nyelvterületekkel. A németországi turistákkal való kapcsolat is hozzájárul ahhoz, hogy a dél-tiroliak a nyelvi repertoárjukat északnémet köznyelvi kifejezésekkel bővítik.

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen dolgozatomban megkíséreltem bemutatni a Dél-Tirolban élő német nyelvi kisebbség helyzetét, különös tekintettel a nyelvhasználatukra és annak szabályozására. Megpróbáltam választ keresni arra a kérdésre, hogy miért és vajon joggal tekintik-e Dél-Tirolt a kisebbség-

védelem mintapéldájának. Kiderült, hogy a német kisebbség anyanyelvhasználathoz való jogát az olasz kormány nem egészen önként ismerte el. Mind a dél-tiroliaknak, mind Ausztriának meg kellett ezért küzdeniük. Egyedül azonban ők sem voltak képesek megoldani ezt a problémát, az ENSZ beavatkozására volt szükségük. A német kisebbség védelmét szolgáló intézkedéseket nemzetközi nyomásra vezették be. Dél-Tirol autonómiát kapott, a német pedig a megye egyik hivatalos nyelvává vált. Ez azonban csak a jogi problémák egy részét oldotta meg. A mindennapi életben a dél-tiroliak még sok problémával néznek szembe. Ezek a problémák többnyire a nyelvhasználattal kapcsolatosak. Az egyik ilyen probléma a kétnyelvűség, vagy egyes esetekben a kétnyelvűség hiánya. A dél-tiroli német nyelv egyik jellegzetessége az interferencia, amelynek mértéke a városokban a legnagyobb. A dél-tiroli német nyelv másik jellegzetessége a diglosszia, amely a németoktatásban és a lakosság más nyelvű része számára egyaránt nehézségeket okoz.

Arra a következtetésre juthatunk, hogy a dél-tiroliak helyzete Kelet-Közép-Európából nézve ugyan jónak mondható, de itt is vannak nehézségek. Ha itt is hasonló kisebbségvédelmet szeretnénk, erős politikai akaratra van szükség.

IRODALOM

1. Ammon, Ulrich: Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Das Problem der nationalen Varietäten. De Gruyter, Berlin – New York, 1995.
2. Boden, Martina: Nationalitäten, Minderheiten und ethnische Konflikte in Europa. Ursprünge, Entwicklungen, Krisenherde. Ein Handbuch. Olzog, München, 1993.
3. Gruber-Kiem, Justine: Sprachenpolitik in Südtirol: Anspruch, Wirklichkeit und Ausblicke. In: Wodak, Ruth – de Cillia, Rudolf (szerk.): Sprachenpolitik in Mittel- und Osteuropa Passagen. Wien, 1995. pp. 265–272.
4. Héraud, Guy: Südtirol. In: Kern, Rudolf (szerk.): Deutsch als Umgangs- und Muttersprache in der Europäischen Gemeinschaft. Akten des Europäischen Symposiums in Eupen vom 26. bis 29. März 1987 Selbstverlag des Belgischen Komitees des Europäischen Büros für Sprachminderheiten. Brüssel, 1989. pp. 84–112.
5. Hornung, Maria: Die von Österreich aus besiedelten deutschen Sprachinseln in Oberitalien. In: Nelde, Peter H. (szerk.): Contact + Confl(ict) Forschungsstelle für Mehrsprachigkeit. Brüssel, 1979. pp. 49–50.
6. Kern, Rudolf (szerk.): Deutsch als Umgangs- und Muttersprache in der Europäischen Gemeinschaft. Akten des Europäischen Symposiums in Eupen vom 26. bis 29. März 1987 Selbstverlag des Belgischen Komitees des Europäischen Büros für Sprachminderheiten. Brüssel, 1989.
7. Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.
8. Kompatscher, Luis: Zum öffentlichen Dienst in Südtirol. In: Kern, Rudolf (szerk.): Deutsch als Umgangs- und Muttersprache in der Europäischen Gemeinschaft. Akten des Europäischen Symposiums in Eupen vom 26. bis 29. März 1987 Selbstverlag des Belgischen Komitees des Europäischen Büros für Sprachminderheiten. Brüssel, 1989. pp. 271–274
9. Kopfguter, Hans: Aspekte zum Schutz der deutschen Volksgruppe in Südtirol und

- ihrer Entfaltungsmöglichkeiten im Lichte des Autonomiestatuts. In: Kern, Rudolf (szerk.): Deutsch als Umgangs- und Muttersprache in der Europäischen Gemeinschaft. Akten des Europäischen Symposiums in Eupen vom 26. bis 29. März 1987 Selbstverlag des Belgischen Komitees des Europäischen Büros für Sprachminderheiten. Brüssel, 1989. pp. 275–283.
10. Kucera, Hansjörg: Die Situation des Hörfunk- und Fernsehwesens in Südtirol. In: Kern, Rudolf (szerk.): Deutsch als Umgangs- und Muttersprache in der Europäischen Gemeinschaft. Akten des Europäischen Symposiums in Eupen vom 26. bis 29. März 1987 Selbstverlag des Belgischen Komitees des Europäischen Büros für Sprachminderheiten. Brüssel, 1989. pp. 224–226.
11. Ladurner, Toni: Der Deutschunterricht in den deutschsprachigen Pflicht- und Oberschulen in Südtirol. In: Kern, Rudolf (szerk.): Deutsch als Umgangs- und Muttersprache in der Europäischen Gemeinschaft. Akten des Europäischen Symposiums in Eupen vom 26. bis 29. März 1987 Selbstverlag des Belgischen Komitees des Europäischen Büros für Sprachminderheiten. Brüssel, 1989. pp. 174–182.
12. Lanthaler, Franz: Varietäten des Deutschen in Südtirol. In: Stickel, Gerhard (szerk.): Varietäten des Deutschen. De Gruyter, Berlin – New York, 1997. pp. 364–383.
13. Lengyel Zsolt – Navracsics Judit – Szabari Krisztina – Szépe György: Szociolingvisztika. Veszprémi Egyetemi Kiadó, Budapest – Pécs – Veszprém, 1996.
14. Löffler, Heinrich: Germanistische Soziolinguistik. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1994.
15. Moser, Hans – Putzer, Oskar: Zum umgangssprachlichen Wortschatz in Südtirol: italienische Interferenzen in der Sprache der Städte. In: Wiesinger, Peter (szerk.): Sprache und Name in Österreich. Festschrift für Walter Steinhauser zum 95. Geburtstag Wilhelm Braumüller, Wien, 1980. pp. 139–172.
16. Perlmann, Udo: Zur Situation der Presse der Deutschen und Ladiner in Südtirol. In: Kern, Rudolf (szerk.): Deutsch als Umgangs- und Muttersprache in der Europäischen Gemeinschaft. Akten des Europäischen Symposiums in Eupen vom 26. bis 29. März 1987 Selbstverlag des Belgischen Komitees des Europäischen Büros für Sprachminderheiten, Brüssel, 1989. pp. 220–223.
17. Prader, Luis Thomas: Die Schule in Südtirol. In: Kern, Rudolf (szerk.): Deutsch als Umgangs- und Muttersprache in der Europäischen Gemeinschaft. Akten des Europäischen Symposiums in Eupen vom 26. bis 29. März 1987 Selbstverlag des Belgischen Komitees des Europäischen Büros für Sprachminderheiten. Brüssel, 1989. pp. 168–173.

A FRIULI NYELVKÖZÖSSÉG NYELV- HASZNÁLATÁRÓL ÉS SAJÁT NYELVÉRŐL ALKOTOTT VÉLEMÉNYÉRŐL¹

Olaszország nyelvhasználati szempontból igen sajátos és sokszínű terület. A sztenderd olaszt szinte senki nem beszéli első nyelvként, a lakosság nagy részének az attól kevésbé vagy jobban eltérő nyelvjárás (esetenként külön nyelv) az anyanyelve. Tartományonként eltérően egyaránt beszélhetünk tehát nyelvjárási, valamint kisebbségi nyelvű anyanyelvűségről. Ha az otthoni egymás közötti érintkezés nyelve mégis az olasz, az az esetek 90 százalékában szintén nem a sztenderdet jelenti, hanem annak valamely regionális változatát (italiano regionale). Mivel az otthon nyelve általában a dialektus, a sztenderd nyelvváltozat használata nem ritkán csak az iskolában, a másodlagos szocializációval kezdődik, míg passzív, csak megértésre korlátozott elsajátítása mára a televízió és rádió hatására természetesen már korábbra tehető. Ezért Olaszország lakosságának nagyobb része bilingvis – illetve bidialektális – nyelvikompetenciával rendelkezik, esetenként plurilingvis. Ez a kijelentés természetesen vitatható, és a vita azon a ponton fog elakadni, ahol a nyelv és dialektus közötti határvonalat kellene meghúzni.

Szorosan ide tartozik, hogy az olasz iskolarendszerben ma is nagyon súlyos gondokat okoz, hogy a gyerekek nem anyanyelvükön tanulnak.² A nyelvek vagy nyelvváltozatok használati körének szétválása, azaz a diglosszia megléte ennek a helyzetnek és egyben a mai Olaszország nyelvi politikájának természetes következménye, főleg ha figyelembe vesszük, hogy az olasz iskolában a dialektusoknak semmilyen formában nincs helyük, azaz a fakultatív nyelvtanulási lehetőség éppúgy ki van zárva, mint a sztenderdtől eltérő anyanyelvi óráknak a tananyagba való beépítése. Mivel az olasz iskolarendszer eddig teljesen egy nyelvre épült, az ezzel a problémával kapcsolatos vizsgálatok és egy esetleges új oktatási rendszer gondolata is csak ezen évtized termékei. Így a dialektus csak az otthoni és egy szűk társadalmi környezet érintkezési eszköze marad, míg az iskolában kizárólagosan használt sztenderd olasz a későbbi hivatalos érintkezés nyelve lesz.

Az itt felvázolt helyzet problematikája Olaszország minden dialektusát és kisebbségi nyelvét érinti. A hivatalos és nem hivatalos közegbeli érintkezés különbsége nem pusztán stílusbeli eltérésekben nyilvánul meg, hanem igen gyakran a nyelvválasztásban is. A sztenderdként

elfogadott olasz nyelv északi eredete miatt az ebből adódó hátrányok Délen talán még nyilvánvalóbbak, mint az északi tartományokban.

Ezen belül Friuli helyzete különleges, és csak Szardíniáéval rokonítható: mindkét területen egy hivatalosan nem elismert kisebbségi nyelv létezik, anyaország nélkül. Az olasz állam nyelvi politikája velük szemben kettős. Egyik oldalról sem nem tiltó, sem nem támogató, leginkább megengedő, amennyiben saját nyelvű rádió, újságok, tanfolyamok, egyesületek működése megengedett, államilag azonban nem támogatott, tehát általában saját kezdeményezésből ered. Másik oldalról viszont tiltó, ha az oktatást és az arról fent leírtakat vesszük figyelembe. Részben ennek a berendezkedésnek köszönhető sok tartományban a helyi dialektus, illetve helyi nyelv írásbeliségének hiánya. Azért csak részben, mert sok helyen – így Friuliban is – ennek egyik kiindulópontja a koiné hiánya. Friuli Venezia-Giulia tartományon belül Friuli például nyelvjárási szempontból négy fő területre osztható. Ezeken belül természetesen néhány kilométerenként eltérő nyelvváltozatokat beszélnek, amelyek között nincs egy általánosan beszélt változat. Van azonban presztízsnyelv, a carniai, amely a Friuli Rádió és friuli újságok által is használt nyelvjárás. Ezt a nyelvjárást oktatják a mostanában egyre népszerűbb, szintén belső kezdeményezésből induló friuli nyelvtanfolyamokon is, ahol friuli anyanyelvűeknek oktatják vissza saját anyanyelvüket, illetve az azt akár folyékonyan beszélőknek a friuli „helyesnek” elfogadott presztízs változatát. Itt tehát folyamatában figyelhető meg egy nyelv sztenderdizálódása, amennyiben valószínűleg ez a nyelvváltozat lesz egy idő után a mindenki által elfogadott friuli köznyelv.

Mindezek ellenére létezik egyfajta írásbeliség, amely azonban a sokféle nyelvváltozat használata miatt az azt ismerők között is mindennapi vita tárgya. Az írásmód kérdésein kívül ugyancsak hétköznapi beszélgetésekben gyakran felmerül több olyan kérdés, amelyet az itt következő felmérés kérdőívében én is feltettem. Ezért ez itt nem minősül valamiféle merőben elvont kutatásnak, hanem egy valós, élő és még most alakuló probléma feltérképezésére irányuló próbálkozás. Ezt támasztják alá a kérdőív kitöltése közben a válaszadók között kialakuló és még utána is folytatódó viták.

A helyzet egyre összetettebb mivoltának leírásához itt kell megemlíteni az országba bevándorló különböző nyelvű közösségek, illetve a más tartományokból bevándorlók nyelvi problematikáját is, ami a friuli nyelv sztenderdizálásán jóval túlmutató kérdés. A probléma társadalmi és politikai vonatkozásait most figyelmen kívül hagyva igen érdekes a bevándorlóknak a friulival való kölcsönhatása.

Ezért a felmérés nem pusztán a friuli anyanyelvűek, hanem a friuli beszélők nyelvhasználati szokásaival és saját nyelvéről kialakított képével foglalkozik. A kérdőívet 30 ember töltötte ki hat, életkor szerint egyenlően felosztott sávban. Nemüket tekintve körülbelül egyenlő

arányban férfiak és nők (16 férfi, 14 nő), különböző foglalkozási ágakból.

Mivel tehát a fent leírtak miatt a felmérés alanyai a friuli beszélők általában, az 1. kérdésre (Ön friuli?) valószínűleg nem ritka válasz lesz a nemleges felelet, ami takarhat mind olasz, mind külföldi származást.

Ugyanezzel a ponttal kapcsolatban merült fel egy igen érdekes probléma a kérdőív szerkesztésekor. Erre ugyanis várhatóan nem egy egyszerű „igen” vagy „nem” lesz sok esetben a válasz. Ha ezt a kérdést nem egy kérdőívben tennénk fel, hanem kötetlen beszélgetés közben hangzana el, a válasz egy valószínűsíthető „igen, de...”-vel, vagy közvetlenül „nem”-mel kezdődne, és egy, a friulin belüli pontosabb meghatározással folytatódna. Ez a friulin belüli nyelvjárások egymáshoz képesti presztízsét – tulajdonképpen rangsorát – mutatja, amin belül az északi dialektusok nagyobb, a déliek kisebb presztízzsel rendelkeznek. Nagyon érdekes lenne azt megvizsgálni, melyik válaszadó tartotta lényegesnek közelebbről meghatározni a saját dialektusát. Annak azonban nincs értelme, hogy erre konkrét kérdést tegyünk fel: bármely válaszadó meg tudja határozni a sajátját, ezzel azonban nem tudnánk meg semmit azon dialektus presztízseről; a kérdőív célját tekintve pedig irreleváns, hogy a válaszadó a friuli melyik nyelvjárását beszéli.

A második kérdésre adott igenlő válasz (Beszél Ön friuliul?), ami friuli származásúaknál természetesnek mondható, az elsőre adott nemleges válasznál lesz érdekes. Ugyanez érvényes fordítva is: érdekes lehet az erre a kérdésre adott nemleges válasz is – természetesen csak friuli származás esetén. A kérdőívet kitöltők közül tehát mindazok válaszai elemzendők lesznek, akik a két első kérdés közül legalább az egyikre igenlő választ adtak.

Ezzel áll összefüggésben a 3. kérdés (Hogy tanult meg friuliul?). Az eleve megadott lehetőségek a következők: A családban, az iskolában, az egyetemen, a házastársától, a TV-ből, a rádióból, könyvekből és újságokból, az Ön körül lévő emberektől, autodidakta módon, tanfolyamokon, másképp – amely annak megállapítására szolgál, hogy gyermekkori, serdülőkori vagy felnőttkori nyelvelsajátításról van-e szó. A lehetséges válaszokból kitűnik, hogy nem ritka a házastárstól elsajátított nyelvismeret sem. Mivel a dialektusok és a sztenderdtől eltérő nyelvek fő használati színtere a család, különböző tartományokból származó házaspár esetében a család lakhelyétől függően az egyik fél általában megtanulja a másik nyelvét vagy dialektusát.

A 3. kérdés párja a 4. (Hogy tanult meg olaszul?), amely bármilyen evidensnek tűnik is, a nyelvelsajátítás időpontját és helyszínét, azaz későbbi használati színterét tekintve nem lényegtelen. Friuli Venezia-Giulia tartományban az idősebb korosztályban ma sem ritka – és a fiatalabbak között sem kizárható –, hogy valaki az iskolában találkozott először a sztenderd olasz nyelvvel. Más tartományokban, főleg Délen

azonban valószínűleg nagyobb százalékban lenne erre a kérdésre „az iskolában”, illetve „a TV-ből” a válasz.

Az 5. és 6. kérdés (Melyik az a nyelv, amellyel először került kapcsolatba?, valamint: Melyik nyelvet tartja anyanyelvének?) látszólag nehezen választható külön, de ha a válaszok nem esnek egybe, talán éppen ezért lehet érdekes.

A 8. és 17. közötti kérdések a 10. kivételével a különböző helyzetekben megvalósuló tudatos vagy tudattalan nyelvválasztást vizsgálják. Kifejezetten a tudattalan nyelvválasztás a 8. kérdés (Általában milyen nyelven számol, gondolkodik, álmodik, káromkodik?) témája. A 9., 11. és 12. kérdés (Az olasz, a friuli vagy egy másik nyelv/nyelvjárás közül melyiket választja, amikor a következő személyekkel beszél?; Milyen nyelvet vagy nyelvjárást használ a következő helyeken?; Milyen helyeken használja előszeretettel a friulit?) annak felmérésében segít, hogy valóban diglossziával vagy kétnyelvűséggel van-e dolgunk. Ezek a kérdések a nyelvhasználati színterekkel, valamint a nyelv funkcionális körének esetleges beszűkülésével foglalkoznak. Ezért gondoltam idetartozónak a 10. kérdést is (Körülbelül milyen korúak az Ön által ismert emberek, akik beszélnek friuliul?), mivel a nyelvvesztés esetleges folyamata ezen keresztül is regisztrálható lenne.

A presztízsnyelvről árulkodhatnak a 13. kérdésre (Mitől függ, melyik nyelvet vagy nyelvjárást használja, amikor például piacra megy? A beszédpartnertől; attól, hogy Friulin belül mely területen vagyok; mindkettőtől; egyiktől sem.) adott válaszok. A kérdés feltevésére az ösztönzött, hogy az előző pontokat látva egy friuli anyanyelvű beszélő arra hívta fel a figyelmemet, hogy nyilvános helyeken nyelvválasztása nem annyira az esetleg ismeretlen beszélgetőpartnertől (pincér, csapos, stb.) vagy a vendéglátóhely jellegétől függ, hanem inkább a vendéglátóhelynek a tartományon belüli elhelyezkedésétől. A kérdést azért nem vendéglátóhelyre vonatkozólag tettem fel, mert annak megfogalmazása (ristorante vs. trattoria/osteria; az előző inkább nemzeti, a második inkább helyi jellege miatt) eleve meghatározó lett volna.

A művelődés és szórakozás nyelvével foglalkozó 14. ponton belül található kérdésre (Milyen nyelven olvas általában?) nagy valószínűséggel az olaszt fogják megjelölni azok is, akik szívesen olvasnának friuliul. Létezik ugyan friuli újság, sőt friuli napilap is, de a lapok legnagyobb része, ha Friuliról szól is, olasz nyelvű, és csak bizonyos hétvégi mellékletei (népmesékkal, versekkel) íródnak friuliul. A friuliul olvasás tehát külön odafigyelést és utánajárást igényel, míg az olasz nyelvű olvasmányok természetesen és nagy mennyiségben adóttak. Az újságokról fent leírtakon túl a válaszadás értékeléséhez tartozik az a tény, hogy a friuli könyvkiadás egészen az utóbbi évekig szinte nem létezett, eltekintve azoktól a friuli szokásokat, hagyományokat, meséket és költeményeket is közlő kalendáriumoktól, amelyek az ez iránt külön

érdeklődést mutatók számára elérhetőek voltak.

Ugyanezek a megállapítások vonatkoznak a 15. ponton belüli, olvasást illető kérdésre is (Milyen gyakran néz friuli műsort, illetve csatornát a TV-ben? Milyen gyakran hallgatja a friuli rádiót? Milyen gyakran olvas friuli újságot/könyvet? Milyen gyakran hallgat friuli zenét? Rendszeresen/minden nap; ha úgy adódik; ritkán; soha).

A friuli írásbeliségre vonatkozó 16. és 17. számú kérdések (Szokott friuliul írni? Ha igen, mit? Hivatalos vagy nem hivatalos leveleket, üzeneteket, feljegyzéseket, naplót, feladatokat/tanulmányokat, cikkeket, mást. Milyen nyelven/dialektusban hagynak üzeneteket vagy írnak képeslapokat egymásnak a családon belül?) azért célozzák eleve inkább a személyes szférát, mert az iskolában sztenderdként oktatott és így a hivatalos helyeken használt nyelv egyértelműen és a választás lehetősége nélkül az olasz.

A friuli írástudás hiánya természetesen nem zárja ki a kultúra és történelem iránti érdeklődést, ezért áll itt a banálisnak tűnő 18. kérdés (Érdeklí Önt a friuli történelem és kultúra?).

Friuli Venezia-Giulia tartomány és azon belül Friuli zártságát és az északi nyelvjárásoknak a déliekhez viszonyított jóval nagyobb presztízsét tekintetbe véve a 19. és 20. kérdésre (Ön szerint előny friuliul tudni? Érezte-e valaha hátrányosnak, hogy friuliul beszél?) adott válaszok előre valószínűsíthetők: a tartományon belül élőknek a friuli ismerete nagy valószínűséggel előny, és csak nagyon csekély valószínűséggel okozhat hátrányt – még talán más tartományon belül használva is.

A friuli nyelv elsajátításának és Friuliban való használatának fontosságáról szóló 21. és 22. kérdés (Ön szerint Friuliban fontos tudni friuliul, vagy jól meg lehet élni anélkül is? Miért?; Fontosnak tartja-e, hogy a gyerekei/leendő gyerekei megtanuljanak friuliul? Miért?) a beszélőknek saját nyelvük presztízséről és megtartásának fontosságáról kialakított véleményét szeretné vázlatosan felrajzolni.

Az ezt követő három kérdés az oktatással foglalkozik a múltban és a jövőben. A 23. pontban (Van-e/volt-e lehetősége az iskolában tanulni friuliul?) nagy valószínűséggel nemleges válaszok lesznek, talán néhány elszórt kezdeményezéstől eltekintve. A 25. pontban felsorolt lehetőségek (Egyetértene-e azzal, ha Friuliban az iskolákban kötelező friuli nyelvórák lennének/ha fakultatív friuli nyelvórák lennének/ha az iskolában néhány tárgyat friuliul oktatnának/az oktatás nyelve friuli lenne/ha a hittant friuliul oktatnák/ha lennének friuli nyelvű napilapok /ha a templomban a misét friuliul tartanák?) részben a 24. kérdés (Szeretné, ha a friulit az iskolában oktatnák?) konkretizálásaként értelmezendők. Az itt felsorolt lehetőségek természetesen nem érnek ezzel véget, a friuli oktatásának még számos más módja elképzelhető. Érdekes lett volna ezen kérdések mellé egy-egy miértet tenni a válaszok megindoklására, ez azonban nagyon elnyújtotta volna a kérdőívet.

(Igaz, hogy aki fontosnak tartotta, még így is megtalálta a módját, hogy ne pusztán eldöntendő kérdésként értelmezze az ittenieket.)

A 26. kérdésre (Mi a véleménye a friuliról mint nyelvről/dialektusról?) a fent említett tényezők miatt (ld. 19., 20. kérdés) a beszélők többsége valószínűleg pozitív véleményt fog adni.

A 27. kérdés feltevésére (Nyelvnek vagy dialektusnak tartja a friulit?) az a meglepő tény sarkallt, hogy míg Magyarországon a friulit és a szárdot mint a sztenderd olasz mellett létező két, Olaszországban beszélt nyelvet tartották számon már tíz évvel ezelőtt is, addig Olaszországban ez a nézet néhány évvel ezelőtt nyert létjogosultságot, státuszát tekintve azonban a friuli azóta sem elismert nyelv, hanem dialektus.

Végül a 28. kérdést (Szükségesnek tartja-e, hogy a kormány támogassa a kisebbségi/dialektális kultúrákat?) szintén az olaszországi tapasztalatok születték, miután nyilvánvalóvá vált, hogy a kisebbségi nyelvek és dialektusok központi, állami támogatásának nincs kialakult rendszere Olaszországban.

Ezek után nézzük a felmérés eredményeit!

30 válaszadóból 2 vallotta magát nem friuli származásúnak (kiemelendő, hogy mindketten megtanulták a nyelvet). A magukat friulinak vallók közül 1 fő nem beszél friuliul, kettő pedig kevésbé.

A 3. kérdésben egy fő tartózkodott a válaszadástól, így a 30 válaszadóból 25 elsősorban a családban tanult meg friuliul, ketten a házastársuktól tanulták meg a nyelvet, egy ember a munkahelyén, egy pedig a körülötte lévő emberektől. Azok közül, akik a családot jelölték meg mint nyelvtudásuk elsődleges forrását, 13-an tartották még fontosnak a körülöttük lévő emberek, ketten az iskola, ketten pedig a munkahely hatását, két fő tanult autodidakta módon (közülük egy könyvekből). Ezek a számok azt jelzik, hogy egy szélesebb kutatás esetében valószínűsíthetően kb. 85%-ban beszélhetnénk gyermekkori, 15%-ban pedig serdülő- vagy felnőttkori nyelvelsajátításról.

Az olasz nyelvtudás forrását kutató kérdésre kapott válaszok sokkal kevésbé szerteágazóak, ami sajnos valószínűleg a kérdésfeltevés módjának köszönhető. Mivel nem akartam ismételni az előző kérdésben felsorolt lehetőségeket, csak az első kettőt adtam meg, majd egy „egyéb” lehetőséggel a válaszadóra bízam a források leírását. Sajnos kevesen írtak be egyéb forrásokat, pedig valószínű, hogy az előző kérdésben egyáltalán nem vagy kevésbé jelölt lehetséges válaszok közül sok – például a könyvek, az újságok, a TV, a rádió – itt a nyelvelsajátítás járulékos eszközei voltak. Ezek szerint tehát 14 ember jelölte meg a család és az iskola együttes hatását saját olasz nyelvtanulására (közülük egy a barátokat és a tömegkommunikációs eszközöket is forrásként jelölte meg), 12 fő – valószínűleg először – csak az iskolában találkozott vele, 2 fő már a családban (tehát valószínűleg ezért nem jelölte meg az iskolát is), egy ember az iskola előtt és után, az

óvodában és a munkában is tanulta és végül szintén egy ember egy külföldi munkája alatt találkozott először a „közolasszal”, mivel a különböző helyekről származó olasz munkásoknak valahogy meg kellett érteniük egymást (később ugyanő nyelvtudását a TV és könyvek segítségével tökéletesítette).

A 30 válaszadó közül 8 először az olasszal, 14 pedig először a friuli nyelvvel került kapcsolatba. Hatan vallották párhuzamosnak a két nyelvvel való megismerkedésüket, egy fő a venetói dialektussal, egy pedig a francia nyelvvel került először kapcsolatba. Itt jegyzendő meg, hogy ez utóbbi személynek bár anyanyelve – mint ahogy az a következő kérdésből kitűnik – francia, ő friuli anyanyelvűnek is vallja magát egyben. A 8 „olasz”-t bejelölő személy közül egy az emilia-romagnai dialektussal együtt sajátította el az olasz nyelvet. Ebben a páros kérdésben (Melyik az a nyelv, amellyel először került kapcsolatba? Melyik nyelvet tartja anyanyelvűnek?) a válaszok a várakozásoknak megfelelően több esetben nem esnek egybe. Így az olaszt kilencen tartják anyanyelvűnek – közöttük egy fő az emilia-romagnai dialektussal párhuzamosan –, a friulit tizenegyen, tizen pedig mindkettőt, illetve mindhármat a venetói származású egy személlyel együtt.

A 7. kérdés, amely a válaszadó saját értékelése szerinti nyelvtudását vizsgálja, még hatfokozatú besorolási lehetőséggel is nehezen megválaszolhatóan bizonyult. Mint ahogy azt az egyik válaszadó meg is magyarázta, a friuli – és vele együtt a szárd, valamint az összes olasz dialektus – elsősorban beszélt nyelv. A fokozatok között az első pedig így szól: „Jól beszélek és írok friuliul”. Bár a kérdőív összeállításakor már tisztában voltam ezzel a problémával, ezt a fokozatot nem lehetett kihagyni, hiszen ha kevesen is, de vannak, akik írásban is művelik a friuli nyelvet. A válaszok megoszlása is ezt támasztotta alá: öten választották a fent említett első pontot, húsz fő jelölte meg a b) fokozatot, amely szerint beszél, de nem ír friuliul (azaz a válaszadók kétharmada), 1 fő érti teljesen, de nem beszéli, kettő érti, de nem tökéletesen, egy ember pedig elég sokat megért belőle. (A válaszok közül egy nem volt értékelhető, mivel a válaszadó két egymásnak ellentmondó lehetőséget is aláhúzott.)

A 8. kérdésre (Általában milyen nyelven/nyelvjárásban számol, gondolkodik, álmodik, káromkodik?) adott válaszok nagyon érdekes dolgot mutatnak: ezekben a tudattalan nyelvválasztási helyzetekben mindenhol előnybe kerül a friuli az olasszal szemben, ezen belül legnagyobb arányban a káromkodásoknál. Azaz szám szerint (1 tartózkodás és egy csak félig meghatározott válasz mellett): számolni 9-en szoktak inkább olaszul, 11-en friuliul és 9-en mindkét nyelven. Gondolkodni 8-an olaszul, 14-en friuliul és 7-en mindkét nyelven. Álmodni 9-en álmodnak olaszul, 14-en friuliul, ketten mindkét nyelven és négyen – talán mert nem emlékeznek – kihagyták ezt a kérdést. Végül a káromko-

dások csak 4 ember szájából hangzanak el olaszul, 19-éből viszont friuliul. Itt is van három fő, aki mindkét nyelven szokott káromkodni.

A következő pontbeli (Az olasz, a friuli vagy egy másik nyelv/nyelv-járás közül melyiket választja, amikor a következő személyekkel beszél?) eredményeket talán egyszerűbb táblázatos formában áttekinteni.

	olasz	friuli	mindkettő	más
A nagyszüleivel?	2	20	1	2
A szüleivel?	4	18	3	2
A testvéreivel?	5	17	1	3
A kollégáival / az iskolatársaival?	5	11	13	2
Az igazgatójával?	20	5	1	–
A barátaival?	2	11	17	3
A házastársával / a kedvesével?	7	9	7	1
A gyerekeivel?	6	8	3	1
Az unokáival?	5	4	2	1
Az orvosával?	20	6	3	–
A szomszédaival?	6	20	4	–

1. táblázat

(Itt természetesen nincs értelme minden kitöltőnél megjegyezni, mely sorok maradtak ki, mindenki értelemszerűen kihagyta azokat a személyeket, akikkel valamilyen okból nem kommunikál, esetleg már vagy még nem léteznek. A más nyelven való kommunikáció nem feltétlenül kizárólagos, hanem bármely csoporthoz tartozhat járulékosan.)

Nagyon érdekes a táblázat által mutatott kép. A személyes beszélgetésekben a városi, harmincon aluli korosztály véleménye az, hogy a friuli nyelv használati színtere erősen szűkülőben van. Ezért én is valami erre mutató eredményt vártam. Csak most, a táblázatot elemezve vált nyilvánvalóvá, hogy ez a korosztály mindössze 1/6 arányban van jelen a válaszadók között, mivel a kérdőívet kitöltők életkor-intervallumai közül kettőt (2x10 évet) fed le, és ezen belül a válaszadók között egyaránt voltak falusiak és városiak.

Ami a várakozással ellentétben a táblázatból kitűnik tehát, az az, hogy nem pusztán a nagyszülőkkel és szülőkkel kommunikálnak friuliul a friuli beszélők, hanem a velük egy korosztályban lévőkkel is: testvéreikkel, barátaikkal, házastársaikkal, kollégáikkal. A nyelvmegtartás/nyelvvesztés szempontjából leglényegesebb mutató a nagyszülőkkel és szülőkkel, illetve a gyermekekkel és unokákkal folytatott beszélgetés nyelve. A táblázatból világosan látszik, hogy míg a nagyszülőkkel és szülőkkel túlnyomórészt friuliul folyik/folyt a kommunikáció, addig a gyermekek és unokák esetében szinte kiegyenlítődik a két nyelv.

Sajnos azonban éppen ez az a pont, ahol két kérdés félreérthető mi-volta csak a kitöltés után derült ki, és ez félreviheti az értékelést. Az

egyik a „Milyen nyelven/dialektusban beszél a következő személyekkel” kezdetű kérdésen belüli „nipoti” szó, amely jelent unokát, de egyben unokaöccsöt, illetve unokahúgot is. A kérdőívben „...a gyermekeivel” kérdés után „unoka” értelemben szerepelt, és ezt többen – korukból eredően nyilvánvalóan – a másik jelentésében értelmezték. Ezt egy következő kérdőívben majd már pontosítani lehet. Ugyanebben a pontban a kérdésfeltevés jelen időben állt, és így néhány válaszadó eleve kihagyta a szülőkkel és nagyszülőkkel való érintkezés nyelvére vonatkozó részt, mivel már nem élnek. Ez akkor vált teljesen nyilvánvalóvá, amikor az egyik megkérdezett a kérdésfeltevést kiegészítette egy múlt idős raggal is: „Milyen nyelven/dialektusban beszél/-t a következő személyekkel?”

A fent említett problémán kívül, mivel szülei és nagyszülei szinte mindenkinek vannak, gyermekei és unokái pedig nem biztos, a számoknak egy oszlopon belüli drasztikus csökkenése a nyelvhasználatra nézve nem bír önálló jelentéssel: a kellő értelmezéshez az egy soron belüli számok egymáshoz viszonyított arányát lehet csak figyelembe venni.

A szomszédokkal főleg friuliul folytatott beszélgetés azt mutatja, mennyire meghatározó a hely a nyelvválasztásban, az orvossal és igazgatóval való kimagasló arányú olasz kommunikáció pedig, hogy ugyanennek másik lényeges meghatározója az intimitás/hivatalosság foka. Természetesen ez utóbbi eredménybe belejátszhat, hogy az itt felsoroltak közül ezek a személyek származhatnak leginkább más nyelvi közegekből.

A 10. pontban a válaszadók által ismert friuli beszélők körülbelüli életkorát kellett meghatározni. Itt egy tartózkodással 15-en jelölték be az összes korosztályt, hatan az utolsó hármast (21 évtől fölfelé), hárman-hárman az utolsó kettőt, illetve a középső kettőt, egy ember pedig csak a 41 és 60 év közöttieket. Összesítve tehát a korok szerinti megoszlás a megkérdezettek ismeretségi körében így néz ki:

0–20 év	21–40 év	41–60 év	60-tól fölfelé
16	25	28	24

2. táblázat

A 11. kérdésre adott válaszokból az otthonon kívüli színtereken zajló beszélgetések nyelvválasztásáról szerezhetünk ismereteket. Ezek részben kapcsolatban állnak az előző táblázatban feltett kérdésekkel, nagyobb részben eltérnek tőlük. (Természetesen itt is mindenki csak az általa látogatott helyekről adott információt.)

Milyen nyelven vagy dialektusban beszél a következő helyeken?	olasz	friuli	mindkettő	más
A templomban?	13	4	7	–
Egy hivatalban?	20	–	10	–
A kedvenc üzletében?	6	15	9	–
A bevásárlóközpontban?	15	9	6	–
A piacon?	7	12	8	–
A bárban?	4	15	10	1
A stadionban?	5	7	3	–
A munkahelyén / az iskolában?	8	9	13	1
A postán?	18	8	4	–
A bankban?	16	9	5	–
Rendeléskor egy étteremben?	15	5	9	1
Egy kisvendéglőben / kifőzdében?	5	13	11	1

3. táblázat

Ennek a táblázatnak az eredményei alátámasztani látszanak az első táblázatát, amennyiben első ránézésre az tűnik ki belőle, hogy azok a helyek, ahol az olasz nyelvhasználat van döntő többségben, inkább a „hivatalos”, de semmiképpen nem a személyes szférához tartoznak (lásd hivatal, bevásárlóközpont, posta, bank és étterem); míg azok a helyek, ahol a friulit használják, a közvetlenebb, familiáris kommunikáció színterei (lásd a kedvenc bolt, piac, bár, kisvendéglő/kifőzde). Funkciója szerint a templom is ehhez a szférához tartozna, és a válaszadók nem kis része mindkét nyelvet jelölte a kommunikáció eszközeként, mégis az olasz nyelvhasználat a kérdőív eredményei szerint jóval gyakoribb a friulinál. Itt nem szabad elfelejtenünk, hogy az egyházi szertartások néhány kivételes esettől eltekintve alapvetően olaszul folynak, a hívek a templom nyelvének elsősorban az olaszt tartják.

Ahogy az már az 1. és 3. táblázatból is kiderült, a nyelvek vagy nyelvjáráások nyilvánvaló funkcióbeli különbségei és eltérő használati színterei alapján nyugodtan beszélhetünk diglossziáról.

Szinte ugyanez a témája a következő kérdésnek (Milyen helyeken használja előszeretettel a friulit?), azzal az eltéréssel, hogy kifejezetten a friuli használati színtereire kérdez rá, és így alkalmat ad arra, hogy azok között is egy rangsort állítsunk fel a friuli nyelv ottani használatának gyakoriságát illetően. A válaszokból magasan a kisvendéglő emelkedik ki (29), mint a friuli használatának egyik fő színtere, és ezt követik körülbelül egyenlő arányban a bár (25), az iskola/munkahely (23) és a kedvenc üzlet (20), majd csak egy harmadik lépcsőben az étterem (14), a kórház (14), a bank (13), és a posta (11). A kérdés csak részben adta meg a lehetséges válaszokat, igény szerint ki is lehetett egészíteni. Így néhány válaszadó külön megjelölte a piacot, az egyesületeket, a munkahelyet, a hivatalokat és egy nagyon sokatmondó színteret: az otthont.

Arra a kérdésre, hogy mi határozza meg a válaszadók nyelv választását egy adott szituációban, ahol elvben bármely nyelv vagy nyelvjárás használata „megengedett”, a válaszolók döntő többsége a beszédpartnert adta válaszként (18), kisebb része pedig együtt jelölte meg a beszédpartnert és a területet, ahol a beszélgetés folyik (9). Egy olyan válasz volt, ahol a nyelv választás a zónától függött, a beszédpartnertől nem. (A friulit nem beszélők ebben a kérdésben is, akárcsak az előzőben, tartózkodtak a válaszadástól.)

A 14. pontban (Általában milyen nyelven/dialektusban hallgatja a rádiót, nézi a TV-t, olvas?) a válaszok elég egyértelműek: nincs olyan, aki csak friuliul művelné ezeket a dolgokat, csak olyan – bár az összeshez képest kevesen –, aki olaszul és friuliul egyaránt. A válaszok nagy többsége az olasz nyelvű rádiózásról, TV-zésről és olvasásról szól. Ennek a TV esetében az az oka, hogy bár létezik friuli adó (Telefriuli), az adások egy minimális százaléktól eltekintve nem friuliul folynak. A könyvkiadást illető adatokat fentebb már említettem. Az egyetlen, bárki számára könnyen hozzáférhető friuli nyelvforrás tehát a rádió (Radio Onde Furlane), és ez a három kérdésre adott válaszok arányából is látható:

Általában milyen nyelven	olaszul	friuliul	mindkét nyelven	más nyelven (is)
hallgatja a rádiót?	19	–	10	1
nézi a TV-t?	27	–	3	1
olvas?	19	–	11	–

4. táblázat

Valószínűleg részben ugyanez a magyarázata a friuli nyelven való művelődés gyakoriságáról számot adó 15. pontbeli válaszoknak is, amelyekből az tűnik ki, hogy a válaszadóknak csak igen kis része él minden nap a tömegkommunikációs eszközök nyújtotta lehetőségekkel. Legnagyobb részük akkor veszi igénybe őket, ha úgy adódik, és szintén nagy részük csak ritkán vagy sohasem. Az azonban, hogy a mindennapi/rendszeres használat kizárólag a rádió és a zene esetében fordul elő, világosan mutatja a lehetőségek szűköségét is. (5. táblázat)

Az írásbeliség kérdését körüljáró 16. és 17. pontból a következők derülnek ki: 20-an eleve nem szoktak friuliul írni (ez egybevág azzal az adattal, amit a 7. kérdésre adott válaszokból kaptunk: a válaszadók kétharmada nem tud írni friuliul), a 10 másik ember közül nyolcan üzeneteket, ötven feljegyzéseket, ketten személyes leveleket, ketten naplót, ketten cikkeket, egy ember feladatokat, egy pedig hivatalos levelet is ír. (Egy ember nem töltötte ki ezt a kérdést.) Ezzel szoros összefüggésben az otthoni levelezés nyelveként senki nem jelölte kizárólagosnak a friulit, míg az olaszt 17-en. Tíz esetben használják mindkét nyelvet, mely adathoz azonban megjegyzendő, hogy az üzenetek friuli része-

Milyen gyakran	rendszeresen/ minden nap	ha úgy adódik	ritkán	soha
néz friuli műsort a TV-ben?	–	9	16	4
hallgatja a friuli rádiót?	2	12	6	10
olvas friuliul újságokat?	–	12	6	12
olvas friuliul könyveket?	–	8	11	10
hallgat friuli zenét?	3	15	8	4

5. táblázat

ként sokszor csak a köszönési formák értendők. Ezen kívül 1 esetben használják a családon belüli levelezés nyelveként a nem friuli házastárs dialektusát is. (3 tartózkodás.)

A 18. kérdésre adott válaszokból kiderül, hogy 24-en érdeklődnek a friuli történelem és kultúra iránt, 4-en viszonylagosan (egy ember „elégge”, egy ember „egy kicsit”, egy másik „kevésbé”, egy pedig „ha alkalma nyílik rá”). Két személyt nem érdekel ez a téma.

A 19. pont tanúsága szerint két ember kivételével az összes válaszadó előnyösnek ítélte meg a friuli nyelv ismeretét különböző okokból: mivel fontos eleme a hagyományok és a kultúra megtartásának és egyben a gyökerek számontartásának, illetve újrafelfedezésének (13 fő), a helyiekkel való közvetlenebb kommunikációnak (8), mert azonosságtudatot ad (4), mert gyermekkorától ezt beszéli (4), mert egy nyelv ismerete mindig előny (1), mert rajta keresztül más dolgokat is felfedezhet az ember (1), mert egy külön életstílus (1), mert így nem hal ki a nyelv (1). A negatív választ adó személyek egyike szerint a friuli ismerete fölösleges. (Mivel ezekben a pontokban a válaszadó többféle okot is felsorakoztathatott, a zárójelben lévő számok összege nem felel meg a válaszadók számának.)

A friuli nyelv ismeretét 21 nemleges válasz mellett összesen nyolcan ítélték néha hátrányosnak, érdekes módon akkor sem mindig a beszélő számára hátrányként. Ezek megoszlása a következő: mivel nem kielégítő a nyelvtudása, illetve írástudása, a félreérthetőség merül fel kockázatként (2 fő), otthon állandóan ezt beszélve a válaszadó olasz nyelvtudása elhalványul (1), a többi beszélő esetleg nem érti meg (1), a többi másképp beszélővel szembeni tiszteletlenség jele lehet, ha az ember kint tartóan ezt használja (1), valaha talán jelenthetett hátrányt, ma már nem (1), és végül két fő érezte kellemetlen helyzetben magát olyanokkal beszélve, akik a friulit mint nyelvet lebecsülték. Mint ahogy az a kérdés kapcsán kinyilvánított szóbeli véleményekből kiderült, a friuliul való megnyilvánulás régebben eshetett negatív megítélés alá, mára ez azonban az északi tartományok fejlettsége és az 1996-os földrengés utáni

igen gyors, teljes talpraállás (újjaépítés, a más tartományoknak nyújtott, főleg építészeti segítség) miatt megváltozott. Ezzel a presztízsnövekedéssel magyarázható tehát az is, hogy – bár Olaszországban igen gyakori a más dialektusok kifigurázása, címkékkel való ellátása, illetőleg a saját tartományon belüli dialektus lebecsülése az olasszal szemben – meglepő módon mindössze az utoljára említett két válaszadónak okozott kellemetlen élményt saját friuli megnyilvánulása.

A friuli nyelv ismeretét a tartományon belül a megkérdezettek közül hatan nem tartják elengedhetetlenül fontosnak, 23 válaszadó igen, egyikük kiegészítésével: „egy friuli ember számára (fontos)”. Ezek közül 8-an kulturális, 4-en kommunikációs okokból, 1 fő „mivel megkönnyíti a társadalomba való beilleszkedést”, 1 fő „mivel azonosságtudatot ad”. Egy ember két választ adott egyszerre: „meg lehet élni nélküle is, de a megmentéséhez fontos, hogy tudjuk.”

Az összes válaszadó közül három nem tartja fontosnak, hogy a gyerekei tudjanak friuliul, 27-en igen, és bár nem mindenki nevezte meg az okokat, 9-en a friuli kultúra továbbadását, 5-en az eredet számontartását, 1 a társadalmi beilleszkedést, 1 kifejezetten a nyelv és azon belül az olaszra lefordíthatatlan kifejezések továbbélését említették mint fontos szempontokat. Ezen kívül egy ember szerint ez az otthon nyelve, ugyancsak egy fő idegennek érezné a gyerekeit, ha azok nem beszélnének friuliul, egy pedig a tiszteletadás, illetve udvariasság fontos elemének tartja az idősebb, esetleg csak friuliul tudó beszédpartnerekkel szemben.

Az iskolában az összesből 2 embernek volt alkalma friuliul is tanulni, ebből az egyiknek a kötelező oktatásban kevésbé, később az egyetemen viszont igen. Szintén szóbeli véleményekből derült ki, hogy régebben tilos volt friuliul megszólalni az iskolában, nem csak a tanóra alatt, hanem a szünetben az osztálytársakkal való beszélgetés közben is.³

Az ezzel szorosan összefüggő kérdésre (Szeretné, ha a friulit az iskolában oktatnák? Miért?) 25 igen mellett három ember adott nemleges választ, egy ember nem tudja eldönteni, egy pedig mindkét oldalról megközelítette a kérdést: igen, mert így megbecsültséget nyerne; nem, mert alapvetően szóbeli nyelv. A nemleges válaszok közül az egyik indoka az, hogy unalmas lenne, az igenlő választ adók közül öt ember már itt megjegyezte, hogy csak fakultatív jelleggel, okként pedig 7-en a kultúra és a hagyományok megtartását, 4-en az eredet számontartását, 4-en a nyelv továbbadását, illetve továbbfejlesztését, egy pedig a kommunikáció megkönnyítését sorolta fel.

Arra a kérdésre, hogy egyetértene-e azzal, ha az iskolában kötelező nyelvórák lennének, 8-an válaszoltak igennel és 21-en nemmel (1 tartózkodás mellett); ugyanakkor a fakultatív friuli nyelvórák lehetőségét 25-en helyeselték és 4-en nem. A kérdésfeltevésből tehát nem derült ki egyértelműen, hogy ez két egymást kiegészítő és egyben kizáró lehető-

ség, többen mindkettőre azonos választ adtak. A tendencia azonban egyértelmű: a többség inkább a választható jelleget támogatná, aminek oka lehet a praktikussági szempontok szem előtt tartása, vagy annak feltételezése, hogy sok gyerek már otthon megtanul friuliul, esetleg a máshonnan származók érdekeinek figyelembevétele. Ugyanez a tendencia figyelhető meg a következő válaszokban is: azt, hogy bizonyos tárgyakat friuliul oktassanak, 13-an helyeselnék és 16-an elleneznék, de azt már, hogy az egész oktatás nyelve a friuli legyen, 4 igen szavazat mellett 24-en nem kívánnák. A hittanról és a vallásról két kérdés szólt ugyanezen a ponton belül, és bár nem közvetlenül követték egymást, érdemes az eredményeiket egybevetni: 11 igen mellett 16-an nem helyeselnék, ha az iskolában a hittant friuliul tanítanák, ugyanakkor 7 ellenében 21-en szeretnék, ha a templomban a mise nyelve a friuli lenne. Végül azt, hogy legyenek-e friuli napilapok, 26-an támogatnák, és csak 4-en elleneznék vagy nem tartanák fontosnak.

A 26. kérdésben véleményt kellett mondani a friuli nyelvről, és itt sok válaszadó nem a hangzásbeli jellegzetességeit írta le, hanem a hozzá kapcsolódó gondolatait, például azt, hogy mit jelent számára, vagy kellene, hogy jelentsen mindenki számára ez a nyelv. Így 4-en tartják a kultúra fontos alkotóelemének, egy ember egyszerűen, de sokatmondóan az anyanyelvének, egy másik önmaga részének, 3-an azonosságtudatot adó, megkülönböztető jegynek. 5-en tartják fontosnak a megőrzését különleges grammatikája és lexikája miatt, és egy ember hívja fel a figyelmet arra, hogy nem szabad ráerőltetni másokra. A kifejezetten a nyelv jellemző vonásaira kitérő válaszok szerint szép nyelv (8), érdekes (1), szimpatikus (1), klassz (1) és egyben nehéz (4), méltó arra, hogy nyelv legyen (1), sajnos egy kicsit elolaszosodott (2). Ezzel szemben nem fontos, illetve haszontalan 3 válaszadó szerint.

A megkérdezettek közül 24 tartja nyelvnek a friulit, egy ember kiegészítő megjegyzésével: „nyelv, de a gyakorlatban inkább dialektus”. Öten tartják inkább dialektusnak, egy fő pedig nem foglalt állást. (Érdekes lett volna ugyanezt a kérdést néhány évvel ezelőtt feltenni, amikor a megkérdezettek saját elmondása szerint még nem volt elterjedt az a nézet, mely szerint a friuli saját eredettel rendelkező, különálló nyelv.)

27 válaszadó tartaná fontosnak az állami támogatást a dialektális, illetve kisebbségi kultúrák megtartásában, egy ember egyáltalán nem, egy ember szerint fontos, de nem elengedhetetlen, egy ember pedig az igenlő válaszhoz fűzte azt a megjegyzést, hogy „fontos, de nem úgy, hogy a szeparatista politika eszközévé válják”.

Összefoglalva tehát, a friuli beszélők nyelvhasználati szokásairól elmondhatjuk, hogy a legtöbb esetben gyermekkori nyelvelsajátításról van szó, ami azonban megmarad egy csak a személyes szférára korlátozott nyelvhasználati szinten, azon belül is kétharmad részben csak beszélt nyelvként.

Ami a friuli beszélők saját nyelvükről alkotott véleményét, illetve azzal szembeni attitűdjét illeti, az a kérdőív tanúsága szerint az esetek kb. 90%-ában pozitív, a fennmaradó 10%-ban pedig megoszlóan közömbös, illetve negatív. Azon következtetések közül, amelyeket az eredmények összesítése közben nem tüntettem fel, az egyik legfontosabb a friuli nyelv igen magas presztízse az azt beszélők szemében – lásd 19-22. pontot –, amit a legutóbb idézett válaszadó talán már lehetséges veszélynek érzékel.

A felmérés eredményei között igen fontosak a szerkesztést és kivitelezést illető tanulságok. A kérdőív kitöltetése közben is érdemes jegyzetelni vagy diktafont használni, mivel ekkor hangozhatnak el lényeges, akár a kérdőív helyes értékeléséhez nélkülözhetetlen adatok, valamint a kérdések által inspirált válaszadóktól egyéb, a témával kapcsolatos érdekességeket tudhatunk meg. A kiegészítő lehetőségek is ekkor kerülnek elő, amik a kitöltők szerint szerepelhetnének a kérdőívben (ebben az esetben ilyen volt például a friuli nyelvű színjátszás, ami bekerülhetett volna a friuli művelődést érintő kérdések közé). Szintén fontos a felmérő személyes jelenléte a kitöltés közben, mivel így esetleges félreértések tisztázhatók, és a véletlenül vagy bizonytalanságból üresen hagyott válaszokra szóban is rá lehet kérdezni.

Fontos lenne a ténylegesen reprezentatív minta, amelynek alapvető szabályait sem mindig egyszerű betartani. Ennek alapján ügyelni kellene a lakosság eloszlásának közelítőleg megfelelő vagy egyenlő arányú megoszlására mind a válaszadók életkorát, mind nemét, mind foglalkozását tekintve, különben abba a hibába eshet az ember, amit én is elkövettem az elején: mivel több véleményt is hallottam, hitelesnek gondoltam a főleg egy korosztályt felölelő, egy helyen lakó, egyféle képzettségű csoportot alkotó emberek véleményét. Ezzel természetesen nem az ő véleményük hitelességét akarom megkérdőjelezni, csak azt szem előtt tartani, hogy az nem fedi le a teljes valóságot, nem igaz minden szeletére, minden korosztályra, nemre és származásra.

Mint ahogy az már az eddigiekből is kitűnt, fontos lett volna ebben a kérdőívben rákérdezni a lakhelyre is. Ezt először fölöslegesnek gondoltam, mivel a kérdőív szempontjából mindegy, hogy Friuli mely területén élő ember véleményét tükrözi. A kérdés mégis olyan mélységig lett volna fontos, hogy tisztázza: városi vagy vidéki válaszadóról van-e szó – esetleg a születési helyét és az aktuális lakhelyét is megjelölve –, mivel a kettő között éppen ebből fakadó, lényeges eltérések lehetnek.

Ugyanitt kell megemlíteni azokat a kérdéseket, amelyek – lásd fent – félreértésekre adhattak okot, és akár megváltoztathatták volna a kérdőív kiértékelését.

Ezeket a példákat csak annak érzékeltetésére sorakoztattam fel, hogy milyen minuciózusan kell belegondolni minden lépésbe, illetve minden kérdés összes lehetséges értelmezésébe. Mivel ezek a hibák legbizto-

sabban a kitöltés közben bukkannak elő, talán érdemes néhány kérdőívet előzetesen, próbaként – akár értékelés nélkül – kitöltetni.

Most, 2000-ben érdekes lenne újra elvégeztetni ezt a felmérést annak vizsgálatára, hogy milyen változásokat hozott az időközben érvénybe lépett nyelvi kisebbségek védelméről szóló törvény.¹

MELLÉKLET

No.
Data:

Questionario

Etf:

Sesso:

Nazionalitf:

Professione:

1) Lei č friulano/-a?

2) Parla friulano?

3) Come ha imparato il friulano? (Sottolineare le risposte.)

in famiglia, a scuola, all'Università, dal/-la coniuge, dalla Tv, dalla radio, sui libri e giornali, dalla gente circostante, in modo autodidattico, in corsi privati, altro

4) Come ha imparato l'italiano?

in famiglia, a scuola, altro:.....

5) Qual č stata la prima lingua con cui č venuto in contatto?

l'italiano, il friulano, ambedue, altro:

6) Quale ritiene la Sua madrelingua?

l'italiano, il friulano, ambedue, altro:

7) Se dovesse valutare le Sue conoscenze di friulano, che ne direbbe?

a) Parlo e scrivo bene in friulano.

b) Lo parlo, ma non lo scrivo.

c) Lo capisco perfettamente, ma non lo parlo.

d) Lo capisco, ma non perfettamente.

e) Lo capisco abbastanza.

f) Capisco solo quattro parole.

8) Generalmente in che lingua/dialetto

conta?

pensa?

sogna?

impreca?

9) Sceglie l'italiano, il friulano o un altro dialetto/lingua quando parla

	italiano	friulano	altro
con i Suoi nonni?			
con i genitori?			
con i fratelli o le sorelle?			
con i colleghi/compagni di scuola?			
con il direttore?			
con gli amici?			
con il/la coniuge o fidanzato/-a?			
coi figli?			
con i nipoti?			
con il medico?			
con i vicini di casa?			

10) Che età hanno all'incirca le persone da Lei conosciute che usano il friulano?

Da 0 a 20

da 20 a 40

da 40 a 60

sopra i 60

11) Che lingua o dialetto usa

	italiano	friulano	altro
in chiesa?			
in un ufficio statale?			
nel Suo negozio di fiducia?			
al supermercato?			
al mercato?			
al bar?			
allo stadio?			
al posto di lavoro/ a scuola?			
alla posta?			
in banca?			
ordinando in un ristorante?			
in un'osteria o trattoria?			

(In una riga possono essere segnalate anche più risposte differenti.)

12) In che ambiente Le capita di sentire usare il friulano?

scuola/posto di lavoro, bar, osteria, ristorante, posta, ospedale, banca, negozio di fiducia,

altro:.....

13) Da che cosa dipende la scelta della lingua che usa quando p.es. va al mercato?

dall'interlocutore

dalla zona del Friuli in cui mi trovo

da entrambi

da nessuno dei due

14) Generalmente in che lingua/dialetto

	italiano	friulano	altro
ascolta la radio?			
guarda la TV?			
legge?			

(In una riga possono essere segnalate anche più risposte differenti.)

15) Quanto spesso

	regolarmente/ ogni giorno	se mi capita	di rado	mai
guarda un programma / un canale friulano alla TV?				
ascolta una radio friulana?				
legge giornali in friulano?				
legge libri in friulano?				
ascolta la musica friulana?				

16) Suole scrivere in friulano? Che cosa?

lettere formali, lettere private, messaggi, note, diario, compiti/saggi, articoli,

altro:

17) In che lingua / dialetto vi lasciate messaggi o vi scrivete cartoline tra componenti della famiglia?

18) La interessano la storia e la cultura friulana?

19) Secondo Lei, è un vantaggio conoscere il friulano? Perché?

20) Ha mai trovato svantaggioso parlare il friulano? Perché?

21) Secondo Lei vivendo in Friuli è importante conoscere il friulano o ci si sta bene anche senza? Perché?

22) Ritiene importante che i Suoi figli imparino il friulano? / Se avesse figli riterrebbe importante fargli conoscere il friulano? Perché?

23) Ha avuto / ha l'occasione di studiare il friulano a scuola?

24) Le piacerebbe se il friulano venisse insegnato a scuola? Perché?

25) Sarebbe d'accordo se in Friuli

	sì	no
a scuola ci fossero lezioni obbligatorie di lingua friulana?		
ci fossero lezioni facoltative di friulano?		
a scuola certe materie venissero insegnate in friulano?		
la lingua dell'insegnamento fosse il friulano?		
la religione venisse insegnata in friulano?		
ci fossero quotidiani in friulano?		
in chiesa le messe venissero celebrate in friulano?		

26) Qual è la Sua opinione sul friulano come lingua/dialetto?

27) Ritiene il friulano una lingua o un dialetto? (Sottolineare la risposta scelta.)

28) Ritiene necessario che il governo appoggi le culture dialettali?

JEGYZET

1 A tanulmány megállapításai az 1999. decemberi nyelvtörvény hatályba lépéséig érvényesek. (A kötet szerkesztése közben fogadta el az olasz parlament a kisebbségi nyelvek jogi helyzetét akár gyökeresen megváltoztató 482/1999 számú törvényt.)

2 Ez volt az alapja annak a pár éve Magyarországon is nagy sikert arató könyvsorozatnak, amelyben egy nápolyi tanár a kisiskolás tanítványainak dolgozatait adta közre. A gondolatok megfogalmazásának kedves sutaságán kívüli helyesírási és szintaktikai hibák legnagyobb része is a gyerekek anyanyelvként beszélt dialektusát tükrözte; mi több, egyes helyeken a lexika is, amit az olasz kiadó lábjegyzetekkel oldott meg. (lásd Marcello D'Orta: Io speriamo che me la cavo. Mondadori, Milano, 1990. Én, reméljük, megúszom. Európa Kiadó, Budapest, 1995.)

3 Bár nem a friulról szól, itt utalunk arra az 1978-as felmérésre, amelyben négy konkrét

tan megkérdezett manfredóniai általános iskolai tanár közül kettő nem tartotta az iskolába valónak a dialektust. (lásd Pinto, M. A. – Tranasi, M.: *Aspetti conflittali del rapporto dialetto-lingua nella scuola elementare*. In: Leoni, Federico Albano (szerk.): *I dialetti e le lingue delle minoranze di fronte all'italiano*. II. vol. pp. 505–520.)

IRODALOM

1. Berruto, Gaetano: *Sociolinguistica dell'italiano contemporaneo*. La Nuova Italia Scientifica, Roma, 1989. pp. 197–209.
2. Frau, Giovanni: Friuli. In: Cortelazzo, Manlio (szerk.): *Profilo dei dialetti italiani* (VI vol.). Pacini, Pisa, 1984.
3. Francescato, Giuseppe: La situazione sociolinguistica della minoranza friulana: premesse storiche e condizioni attuali. In: Leoni, Federico Albano (szerk.): *I dialetti e le lingue delle minoranze di fronte all'italiano*. Bulzoni, Roma, 1980. pp. 237–245.
4. Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.
5. Antal Lajos (szerk.): *La lingua italiana contemporanea*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993.
6. Lengyel Zsolt – Navracsics Judit – Szabari Krisztina – Szepe György: *Szociolingvisztika*. Dr. Lengyel Zsolt, Budapest – Pécs – Veszprém, 1998.
7. Pinto, M. A. – Tranasi, M.: *Aspetti conflittali del rapporto dialetto-lingua nella scuola elementare*. In: Leoni, Federico Albano (szerk.): *I dialetti e le lingue delle minoranze di fronte all'italiano*. Atti dell'11 Congresso Internazionale di Studi, Roma, II vol. 1980. pp. 505–520.
8. Rizzolati, Piera: *Elementi di linguistica friulana*. Società Filologica Friulana, Udine, 1981.
9. Rohlf, Gerhard: *Studi e ricerche su lingua e dialetti d'Italia*. Sansoni, Firenze, 1972.
10. Saronne, Edgardo Tito: *Viaggio nell'italiano popolare*. Il Mulino, Bologna, 1981.
11. Tessarolo, Mariselda: *Minoranze linguistiche e immagine della lingua*. Angeli, Milano, 1990.

AZ IDENTITÁS KÉRDÉSE TICINO KANTONBAN

Az identitástudat összetett [...] fogalom. Az önmeghatározás egyik [...] mozzanataként az egyén elhelyezi magát a lépcsőzetes társadalmi erőterben, tisztázza, hogy milyen kapcsolatot, milyen kötődéseket épít ki (vagy fogad el) a társadalmi közösségek különböző szintjeivel, a családtól a lokális és szakmai csoportokon, valamint a felekezeti és nemzeti közösségeken át egészen az emberiségig. Az identitás másik [...] megközelítési módja arra törekszik, hogy a fenti közösségekhez való viszony egymás »mellett« elhelyezkedő különböző színtereit (a csoport-hovatartozás értelmi-érzelmi megélését, a csoportönképet, kulturális és vallási identitástudatot stb.) mutassa be. Az identitástudatnak [...] van egy időbeli dimenziója is, amely a (családi, nemzeti stb.) múlttal kapcsolatos tudati képektől – a jelenen át – a jövőről alkotott elképzelésekig (jövőkép) terjed.” [Bartha 1999:62] Bartha Csilla könyvében így idézi Gereben Ferenc gondolatait az identitástudatról.

Az identitás tehát valamivel való azonosulást takar. Alapvetően a személyes és társadalmi identitást különböztetjük meg egymástól. Ez utóbbit a szocializáció folyamatában sajátítjuk el. A társadalmi identitáshoz meghatározott nyelvhasználati jegyek társulnak. Ezek azonban nem statikus állapotot képeznek, így az identitás sem. A középpontban az én áll, melyet identitáskategóriák vesznek körül, mint a család, rokonság, település, ország, régió, emberiség. Egyszerűbben fogalmazva tehát általában beszélhetünk regionális, családi, nemi, faji, vallási, társadalmi, etnikai stb. identitásról. Az etnikai identitás nem más, mint ragaszkodás és hűség egy olyan csoporthoz, amelyhez az embert a származása fűzi. Az etnikai hovatartozás kérdései szoros kapcsolatban állnak a nemzeti identitással. Amint egy csoport tudatára ébred etnikai identitásának, azonnal szeretné megőrizni és megerősíteni helyzetét, ami gyakran a politikai elismerés, az önrendelkezés iránti vágy formáját ölti. A nemzeti identitás leggyakoribb szimbóluma a nyelv. A nyelv ugyanis a közösségi és egyéni identitás legtermészetesebb jele. Az egyén nyelvi identitásának kérdése leginkább az etnikai és nemzeti hovatartozással kapcsolatban merül fel. „Egy nyelv használata egy másikkal szemben az identitás azonnal és mindenki által látható és hallható ismertetőjelével látja el az embert. A nyelv világos kapcsolatot jelent a múlttal. Ez a kapcsolat akkor is létezik, ha a nyelvtudás már elveszett. A nyelv gyakran természetes határként is viselkedik, amely különböző kultúrákat választ el egymás-

tól, s így az együttműködés helyett konfliktus forrásává válik.” [Crystal 1998:51–57] Galeani Napione gróf joggal mondta hát 1791-ben: „a nyelv a legerősebb kötelék, mely a hazához köt”. [Burke 1990:67]

Svájcot nyugodtan nevezhetjük a többnyelvűség modelljének Európában. A lakosság valamivel több, mint 65%-a beszél németül, kb. 18%-a franciául, kevesebb mint 10%-a olaszul, s kb. 1%-a rétorománul. A lakosság 6%-a beszél egyéb nyelveket.

Svájcot a föderalizmus, demokrácia, semlegesség jellemzi. Ezek alkotják az ország identitását. Ha az Európai Unió tagja lenne, épp ezt a három alkotóelemet veszítené el bizonyos mértékben. Együtt dönteni tudna a többi tagállammal, de az egyén nem tudna közvetlenül a döntésekbe szólni különböző kezdeményezésekkel, referendummal. Vajon ezzel Svájc elvesztené identitását?

Történelmi ismereteink alapján elmondhatjuk, hogy népek, államok képesek jelentős változtatásokra anélkül, hogy az identitás elveszne. Erre maga Svájc jó példa, amikor 1848-ban a kantonok szövetségének létrehozásával átalakult. A kantonok az új szövetség javára lemondtak szuverenitásukról. Persze évtizedekig tartott, míg az átalakulás mindenki által elfogadottá vált. Az, hogy a kantonok lemondtak szuverenitásukról, biztosította egész Svájcnak és a kantonoknak identitásuk fennmaradását, megőrzését.

Másik fontos kérdés: vajon az Európai Unióba való belépés a nyelvi közösségek szétválását jelentené-e (német Svájc Németország, olasz Svájc Olaszország, francia Svájc Franciaország felé fordulna-e)? Erre igazán válaszolni nem lehet. Sok tényező együttes hatását kell figyelembe venni. Köztük azt a tényt is például, hogy a fiatal generáció közelebb érzi magához a vele egyidős külföldit, mint saját országában az idősebb generációt. A bizonytalanság ellenére azonban nem valószínű, hogy egy nép, mely évszázadokon keresztül fenntartotta sokszínűségét, egy csapásra megváltoztassa nézetét.

Harmadik nézőpont: ha egyszer az Európai Unió célja egy szabad, föderalista és demokratikus szövetség létrehozása, akkor éppen Svájcnak nem kellene félreállni.

Az olasz anyanyelvűek döntő többsége Tessin/Ticino kantonban él. A lakosok kb. 83%-a olasz anyanyelvű. Az olasz nyelv Svájc harmadik nemzeti nyelve, s mint ilyen, „a nemzeti identitás szimbóluma az ország népességének számottevő és hatalommal rendelkező csoportja számára”. [Bartha 1999:53] Ticino röviden a kisebbség, kisebbségi státusz, kulturális elszigeteltség, a nyelv alárendelt helyzete kifejezésekkel jellemezhető. A 280 000 lakosú kanton fontos turisztikai cél. A külföldiek száma egyre növekszik. A Gotthard-alagút megépítésével a svájci németek számára is könnyen megközelíthető. Egyre többen vásárolnak földet. A föld a gyökereket jelentette. E nélkül is kiszolgáltatta a kanton, hiszen a bankok, ipar, gazdasági vállalkozások stb. tevé-

kenysége nagymértékben a kantonon kívüli döntések eredménye. Ha a nyelv szerepét nézzük, a bank világában a svájci német és az angol többséget élvez. Ezek után feltehető a kérdés: valóban érvényesül az olasz mint nemzeti s hivatalos nyelv? A nyolcvanas évek óta megfigyelhető az a tendencia, miszerint a hivatalos nyelvnek titulált olaszt főként hivatalos közegben egyáltalán nem vagy alig értik. Érezhető, hogy az olasz másodrendű, alárendelt a németnek, franciának, s az angolnak. Összehasonlítva a francia nyelvterülettel, ők könnyebb helyzetben vannak: több mint egymillió lakos több kantonban, erős gazdasággal, kulturális hagyománnyal rendelkeznek s a gazdasági szektorban döntési joggal bírnak. Ehhez társul még a felsőoktatási rendszer. Ticino csak 1996 óta rendelkezik saját egyetemmel, mely segít megtartani az olasz nyelv fennmaradását (az alkotmány 27. cikkelye rendelkezik az egyetemek alapításának lehetőségéről).

Az utóbbi években előtérbe kerültek olyan kutatási témák, mint a regionális nyelvek, dialektus-kutatás, a nyelv és társadalom közti kapcsolat, kultúrantropológia, a többnyelvűség problémája, etnolingvisztika. Svájc ideális modell a különböző nyelvek és kultúrák érintkezésének tanulmányozására. Ticino is lépéseket tett ebbe az irányba. Az államtanács 1991-ben megalapította az olasz Svájc Nyelvészeti Obszervatóriumát (Osservatorio linguistico). Célja Ticino kanton szociolingvisztikai és nyelvi helyzetének felmérése, javítása. A kutatások ötödik ciklusát 1999. szeptember 1-én kezdték meg. Kétéves ciklusokban végzik a felméréseket. Az eredményeket publikációk formájában hozzák nyilvánosságra. 1994-ben jelent meg a Dadñ di Locarno kiadó gondozásában a 'Lingue nel Ticino' című könyv, mely az olasz nyelv kapcsolatát vizsgálja a Ticinóban meglévő egyéb nyelvekkel. A 'L'italiano in Svizzera' című, 1995-ben kiadott könyv az 1990. évi népszámlálás adatait dolgozza fel az olasz nyelv szemszögéből a Konföderáció területén. Sandro Bianconi Val Bregaglia-ban végzett (az olasz nyelv helyzetéről) kutatásáról szól az 1998-ban megjelent 'Plurilinguismo in Val Bregaglia' című kiadás. A legfrissebb kiadvány pedig Bruno Moretti munkája: 'Ai margini del dialetto. Varietf in sviluppo e varietf in via di riduzione in una situazione di inizio di decadimento' (1999). Előreláthatólag megjelenik 'Le immagini dell'italiano regionale' címmel egy kötet, mely a ticinói regionális olasz helyzetet írja le, illetve megpróbál képet adni az elkövetkezendő évek nyelvi helyzetéről. 2000 elejére várható a kutatások negyedik ciklusának eredménye. Ez a ticinói kétnyelvű családokra irányul. A kérdés az: megtartani vagy elveszíteni a nyelvet? A kutatás ötödik ciklusában a formális olasz nyelvről próbál képet adni Bruno Moretti, Emese Gulacsi Mazzuchelli és Franca Taddei Gheiler. Az olasznak az intézményes keretek között használt változatáról van szó. Az új kutatás az endogén (Ticinón belüli) és exogén (Konföderáció szintjén) változatokra helyezi a hangsúlyt.

Az eddig felsorolt eredményeken túl érdemes megjegyezni, hogy az intézet részt vesz nemzetközi kutatásban is (SIALS – Second International Adult Literacy Survey).

Úgy gondolom, joggal nevezhetjük az Osservatorio-t Ticino identitása egyik szimbólumának. Ezen a területen maradv a nyelvészeken túl fontos megemlíteni az olasz Svájc íróit, poétáit. Közöttük kell említenünk Romano Amerio, Plinio Martini, Adriano Soldini, Giovanni és Giorgio Orelli, Alberto Nessi, Angelo Casé, Gilberto Isella nevét. A realitás talaján maradv mutatják be az emberek hétköznapijait (például „Il fondo del sacco” – Plinio Martinótól, 1970), felhasználva a dialektus elemeit. Két folyóiratot is szükséges megemlíteni. Ez a 'Bloc notes' 1979-től és az 'Almanacco' 1982-től. Az utóbbi nemcsak irodalmi, hanem szociológiai, politikai témákat is felvet.

A kultúrához sorolhatjuk a televíziós és rádiós csatornákat is. Az olasz Svájc rendelkezik olasz nyelvű adókkal: RAI, TSI – Televisione della Svizzera italiana (1961 óta), RSI – Radio della Svizzera italiana (1932 óta). Továbbá olasz nyelvű újságokat találunk a standokon, mint a Corriere del Ticino, laRegione Ticino, Giornale del Popolo (továbbá létezik például il Caffè, Ticino 7, RMSI (Rivista Militare della Svizzera Italiana), s természetesen németül is elolvashatjuk Ticino híreit a német nyelvű Tessiner Zeitungban is.

Ticinóban a többségi és egy kisebbségi csoporthoz való tartozás (s többféle nyelvi gyakorlat) egyszerre van jelen, s nyilván az adott helyzet szabja meg, melyik kategória éppen a fontosabb. Brigitte Crost, Piero Pedrazzini és Dorothée Schmitt végzett „soknyelvűség Ticinóban” címmel egy felmérést 1994-ben. Azt próbálták felmérni, vajon az olasz nyelv veszélyeztetve van-e a germanizálódás, illetve más nyelv miatt; továbbá szólnak a nemzeti többnyelvűségről, majd a dialektus fontosságáról. Érdemes megjegyezni, hogy a 280 000 lakosú Ticinóban a külföldiek aránya 25, 9% (1993); 170 000 az aktív dolgozó, melyből 78 000 külföldi.

Az eredmények azt mutatják, hogy az olasz mint anyanyelv valóban kevésbé használt (a bevándorlás következtében), de nem a német előnyére. A Ticinóban letelepedett más anyanyelvűek esetében csak a nyugdíjas réteg az, mely nem hajlandó megtanulni olaszul. A fiatalabb generáció (németek, svájci németek) hajlandó elsajátítani az ottani nyelvet. A területi elv alapján olasz iskolákba járnak, s következésképpen rákényszerülnek az olasznak mint a kommunikáció nyelvének használatára. Egy locarnói iskolában az egyik osztályt vizsgálva megállapították, hogy a gyerekek több mint 50%-a külföldi volt, s ezek az idegen anyanyelvű gyerekek nagyon gyorsan alkalmazkodtak a környezethez. Spontán kialakult, hogy az olasz számukra a közvetítő nyelv.

Hogy a nemzeti többnyelvűség mennyire valós helyzet Ticino kanonban, bizonyítja az iskola egyik tanárának esete: anyja svájci német,

apja bolzanói. Olaszországban nőtt fel, ott járt iskolába. Szüleivel kizárólag svájci németül beszél, a testvéreivel olaszul. A locarnói barátai-val a Hochdeutsch-ot beszéli, mivel azok nem beszélnek jól olaszul. A ticinói dialektust nem beszéli, de már jól érti.

A dialektus szerepét tekintve csökken a fiatalok körében. 1993-ban 16,9% volt azok aránya, akik a dialektust használták egyedüli kommunikációs nyelvként. 1978-ban ez az arány 44,5% volt. Ettől függetlenül a fiatalok 19,3%-a az olasz mellett dialektust is használ családon belül.

A dialektus használata különböző módon érinti a városokat, falvakat, különböző társadalmi osztályokat. Úgy tűnik, adminisztrációs területen is jelen van a dialektus. Az alkalmazottak egymás között dialektusban beszélnek. Hogy szólnak a klienshez? Az attól függ, az ügyfél milyen nyelvi formát használ.

Konklúzióként a vizsgálatból (melyet három nap alatt végeztek Locarnóban és környékén) kiderül, az olasz nyelvnek erős helyzete van Ticinóban, s jövőjét tekintve is biztosak abban, az olasz nyelv nem tűnik el, látva, a gyerekek milyen könnyen s természetesen sajátítják el. A dialektust tekintve azonban érdemes lenne arra törekedni, hogy fennmaradjon, hiszen a fiatalok kommunikációs nyelve inkább az olasz, nem pedig a dialektus.

Maradjunk egy kicsit a dialektus kérdésénél. A dialektus egy régió identitását mutatja. A ticinói polgárok számára a dialektus spontaneitást, tradíciót, identitást jelent. A mindennapi nyelvben az identitás azon közös ismertetőjegyekre utal, melyek egy csoportot jellemeznek, s melyek az egyént/csoportot megkülönböztetik a másiktól. Az identitás leírásában mérlegre kell tenni a történelmi, kulturális, politikai és gazdasági hátteret. Milyen hatással van egy régió identitására földrajzi helyzete? Milyen viszony van a hatóságok s a polgárok között? Milyen kifejezési eszközök engedhetők meg az egyén, a csoport számára? Milyen gazdasági helyzetbe ágyazódik a regionális politika?

Svájcot tekintve Ticino az olasz kultúra kizárólagos képviselője. A 280 000 lakos feladata, hogy képviselje az olasz kultúrát. Természetesen az olasz kanton határain túl is találkozhatunk az olasz nyelvvel: a német és francia svájciak munkahelyükön kerülnek kapcsolatba a nyelvvel és mentalitással; a gyerekekkel s a fiatalokkal az iskolában tudatosítják más kultúrák s viselkedésmódok jelenlétét. Olasz szülők gyermekeinek (akik német vagy francia területen élnek) olasz nyelv és kultúra kurzust hirdetnek, ezzel is tudatosítani a kulturális hovatartozást, sokszínűséget.

A kisebbség-többség kapcsolatának értékelésekor a valóság és elképzelés viszonyát figyelembe kell vennünk. Minden ember él bizonyos előítélettel, s ez így van a kisebbségek között is. A német svájciak például úgy jellemzik a nyugat-svájciakat, hogy közvetlenek, könnyen kapcsolatot teremtenek, egy kicsit felületesek, s nem olyan ma-

kacs természetűek, mint a német svájciak. Ők azért dolgoznak, hogy éljenek, a svájci német pedig azért él, hogy dolgozhasson. A nyugat-svájci nem akarja megtanulni a svájci németet. A büszkeség, önfejlés és öntudatosság igen arrogánssá teszi őket.

A német svájciak szerint a ticinói emberek temperamentumosak, mint az olaszok, gyermekszeretők, nagyvonalúak, alkalmazkodásra képesek. A megkérdezettek a ticinói embereket kivétel nélkül az itáliai olaszokkal kapcsolják össze. Természetesen az azonos nyelvhasználat maga után von közös jegyeket.

A rétorománokról alkotott vélemény, hogy hagyománytisztelők, bárátságosak, ám visszahúzódóak, félénkek, s nem keresik a kapcsolatot más nyelvi közösségekkel. Tegyük hozzá, hogy kb. 50 000 fő beszéli a nyelvet, s nemcsak a némettel, de még az olasszal szemben is alárendelt szerepe van.

Mendrisiói iskolásoktól megkérdezték, hogyan vélekednek a német svájciakról. Ilyen válaszokat kaptak: „Környezetvédő nép, aki csak svájci németet beszél”; „Emberek, akik magukat különbnak tartják a másiktól”; „Azt hiszik, hogy a ticinói emberek mindig vidámak, akik csak bort isznak, mandolint pengetnek, s énekelnek”.

Ticino lakossága heterogén. Az őshonos lakosság mellett élnek olyan ticinóiak, akik természetes úton asszimilálódtak környezetükbe; a konföderáció területéről ide települt nem olasz ajkúak; kettős állampolgársággal rendelkezők; Itáliából érkezett olaszok; európai, Európán kívüli külföldiek. Minden nyelvi kapcsolat bizonyos kulturális cserekapcsolatot rejt, azt sugallva, hogy szükség van egy új nyelvi-kulturális identitás kialakítására, így integrálva s egyensúlyba hozva a különböző elemeket. Azonosulás figyelhető meg például azon svájci németeknél (a kétnyelvű családok körében), akik vagy Ticinóban születtek/éltek, vagy az iskola, munkatárs, környezet hatása olyan nagy volt, hogy ticinóinak vallották magukat.

Az 1990. évi népszámlálás szerint a Ticino területén élő német ajkúak gyakorlatilag többnyelvűek, s csak kis hányaduk (az összlakosság 2–3%-a) beszéli kizárólag a németet. A német nyelv jelentősége Svájc különleges helyzetéből adódik, hiszen a politikai, gazdasági élet döntéshozó szervei a német Svájc területén helyezkednek el. Az utóbbi időkben azonban jelentősen változik a helyzet, hiszen a szolgáltató szektor egyre függetlenebbé válik. Megszületett az úgynevezett „economia a rimorchio”, azaz egy német Svájctól független modell, mely erősen bontakozik ki a ticinói gazdaság területén.

A német Svájchoz fűződő kapcsolatok maguk után vonják a német s a svájci német jelenlétét. A német nyelvű turisták ragaszkodnak saját nyelvük használatához, s „gyakran elszigetelve élnek a helybéli lakosoktól, így kevésbé befolyásolják közvetlenül a nyelvi helyzetet”.
[Bianconi 1994:48]

Vizsgálatot végeztek olyan ticinói fiatalok körében, akik szembesülnek a nagyrészt német ajkú nyaralókkal, turistákkal. [*Ratti és társai 1990:315–316*] A fiatalok szerint a turizmus fontos gazdasági ágazat, de furcsa, hogy azok, akik több éve Ticinóban élnek, nem tudnak egy szót sem olasz nyelven. A helybéliek szembetalálják magukat a turistákkal; vegyük példának az éttermeket, ahol a kínálat 90%-a német nyelven van írva. Egy olasz anyanyelvű arról az esetről számol be, amikor németül kérdezte meg tőle a pincér, mit óhajt. Nagyon rossz néven vette, s keresett egy másik kávézót. A svájci németeknek nem tűnik ez olyan komoly problémának. A kisebbségek helyzetükből adódóan érzékenyebben reagálnak ezekre a jelenségekre.

Az identitás kérdését tekintve több kritériumot kell figyelembe venni, s ezeknek csupán egyike a nyelv. Ticino a média, a divat, evési szokások által az olasz kultúra része, de léteznek olyan előítéletek, melyek ellenséges érzéseket keltenek az itáliai olaszokban. Másik fontos szempont a helvét többnyelvűség kérdése. Az emberek többsége szembesül a poliglott helyzet problémájával. Egy területen belül több nyelv együttes megléte akadályként mutatkozik. A két- és többnyelvűség elfogadott, mint egy szükségszerű dolog, mint a munkaerő-piacon elengedhetetlen feltétel. Mindig felvetődik a német és francia nyelv elsajátításának szükségessége. Gazdasági, politikai érdekeket nézve – mivel a francia és német volt s marad is a kenyér nyelve – szükséges e nyelvek ismerete. Ugyanakkor a hűség szimbóluma a konföderáció felé. Azonban megéri-e áldozatot hozni? Nem kellene inkább az egyik nemzeti nyelv terhére az angolt elsajátítani?

1985-ben a PNR 21 (Programma nazionale di ricerca 21) keretében végeztek 'Pluralismo culturale e identità nazionale' címmel, azaz a kulturális pluralizmust és nemzeti identitást kutatva egy felmérést, mely több aspektust vesz figyelembe, így például a történelem, gazdaság, szociológia, folklór, nyelvészet, antropológia körét. Az 'Il Ticino regione aperta' (lásd a bibliográfiát) című könyv dolgozza fel ezen felmérés eredményeit. A könyv segítségével a S. Bianconi és C. Patocchi által készített interjúkból képet kaphattam arról, hogy az olasz és német nyelv viszonyában milyen identitástudat érződik a fiataloknál.

Antropológiai-nyelvészeti aspektusokat figyelembe véve választottak ki 92 tizenhét és húsz év közötti fiatal Luganóból és környékéről, illetve Mendrisiottóból, akik Ticinóban nőttek fel. A következő témákban kérték ki véleményüket: Iskola és munka; Politika; Identitástudat; Nyelv; Kulturális modellek.

Mit értenek identitástudaton? Az interjúalanyok elképzelését Ticinóról, Svájcra; miért érzik magukat svájcinak; külföldiek számára mit jelent Svájcban élni; hogyan kapcsolódik össze, s hogyan állnak egymással szemben a különböző kultúrák és mentalitások? Vissza akar térni hazájába, vagy inkább beleolvadni a jelenlegi környezetbe? Mi az,

amit elfogad, s mit utasít vissza Svájcból? Elképzeléseik, pozitív, negatív gondolatok, kapcsolat a valós környezettel, német Svájccal, Olaszországgal s más országokkal; Svájc és Ticino kanton kapcsolata kulturális, gazdasági, politikai szempontból; Svájc mint soknyelvű, sok-kultúrájú ország.

A megkérdezett külföldi fiatalokban kettős identitástudat alakult ki, attól függően, milyen gyökerekkel rendelkeznek: Ticino és német Svájc, Ticino vagy Svájc és Olaszország vagy más ország. Egy eredetileg svájci német gimnazista (f/gimnázium/Gentilino/svájci német) – zárójelben lásd az idézett személyek adatait, mint nem, iskola, lakhely, nemzetiség – úgy érzi, igazából nem tudni, melyiket jobb választani: tartozni az olaszokhoz, vagy tartozni Svájc északi részéhez? Két kultúra ötvöződik benne, de nem tudja pontosan meghatározni, melyikhez tartozik jobban. Mások kiemelik a helvét identitás pozitív és kritikus elemeit: „Svájcinak érzem magam, boldog vagyok, mert egy szép nemzet (szép, mert semleges), gyakorlatilag nem léteznek szegények, minden jól szervezett, ...Örülök, hogy svájci vagyok, de szívesen élnék külföldön is, felfedezni új kultúrákat, megtalálni egy másfajta szabadságot, mint ami itt van Svájcban. Például elmennék az Egyesült Államokba, mely sokkal szabadabb s nagyobb ország. Sok látnivaló van, viszont... 65 éves kor után is dolgozni kell, különben nem lesz pénze az embernek. Svájcban viszont majd dolgozik az ember, nyugdíjas lesz, s anélkül élhet tovább, hogy idős korában dolgoznia kellene.” (f/gimnázium/Gentilino/svájci német) Egy graubündeni diáknak nem tetszik Ticino, soha nem érezte ott jól magát, talán a mentalitást találta furcsának. Soha nem sikerült beilleszkednie: „egész tartózkodó a viselkedésük. Az iskolában is inkább mindig a saját társaikat keresik. Az olaszok sokkal nyíltabbak, szabadabbak.” (n/gimnázium/Pazzallo/svájci német) Vannak azonban olyanok, akik teljes szívükből ticinóinak érzik magukat: „Ticino is Svájc, még ha belülről megosztott is. Luganóinak érzem magam... látok bellinzonai, locarnói fiatalokat, ők egészen mások, ahogy beszélnek; ízlésük közelít a svájci németekéhez; ...luganóinak érzem magam..., nagyon kötődök városomhoz. Nem érzem svájcinak magam, inkább ticinóinak...” (n/gimnázium/Lugano/ticinói). Egy ticinói ipari tanuló így nyilatkozik: „Inkább ticinói vagyok, mint svájci ...ez talán egy kicsit önző dolog, de úgy érzem, akkor is így van. ...látom, Ticino egy nemzet magában, mely mind Svájctól, mind Olaszországtól különbözik... a kultúra svájci, a törvények és minden Svájchoz tartozik, de nem látom igazán, talán mert a kisebbséghez tartozunk.” (n/irodai alkalmazott/Sonvico/ ticinói) (n/gimnázium/Agno/ticinói): „inkább ticinóinak érzem magam, mint svájcinak... nemzetem Svájc, s tudom, hogy Olaszország egy másik nemzet, de a mentalitás, a kapcsolatok tekintetében inkább olasz vagyok, mint svájci... tartom magam a svájci identitáshoz, de olaszokkal

vagyok kapcsolatban, s sokkal közelebb is érzem őket magamhoz”. (f/banktisztviselő/Viganello/olasz) (assz. svájci): „...egy olasz kantonban vagyunk, érzem a köteléket Svájchoz éppúgy, mint Olaszországhoz, mert Ticino olyan, mintha Olaszország lenne, mindenki olaszul beszél, olaszokkal állunk kapcsolatban... sokan állítják, hogy nincs semmi keresnivalónk Olaszországban, ám ha nem lenne olyan közel, kevés dolog lenne itt... inkább kötődök Olaszországhoz, mint a német kantonokhoz, mert a nyelv megoszt minket”. S egy semleges vélemény (n/gimnázium/Pazzallo/svájci német): „...nem érzem magam semminek, valóban szerintem senkinek nem kellene vagy Svájchoz, vagy Olaszországhoz tartozni, ugyanis mindenkinek joga van ott lenni, ahol akar, így nem szükséges kijelenteni, hogy én svájci vagyok, olasz vagyok; mindenkinek joga van ott lenni, ahol jobb, ahol jobban érzi magát; úgy vélem, nem tartozok sehová”. Sok külföldi, aki Ticinóban nőtt fel, sem a szülőfölddel, sem Svájccal nem azonosul. Van, aki nem tulajdonít jelentőséget a nemzeti hovatartozásnak, mint például a következő német gimnazista (n/gimnázium/Minusio/német): „Németország nem, mert itt születtem, itt nőttem fel, itt vannak a barátaim, kevés kapcsolatom van Németországgal, hacsak a kultúra nem: amit értékelek, az a német irodalom, s a nyelv, de ezeken túl nincs más kötelék. Svájc sem, mert őszintén szólva soha nem foglalkoztam ezzel a kérdéssel; elmentem például az augusztus elsejei ünnepségre, volt a nemzeti himnusz, mindenki felállt, hát elvből én is felálltam, ...”.

Éles kritikával is találkozhatunk. Egy svájci német nyilatkozata szerint a tisztaságról mindig azt mondják még Svájcban is, hogy Svájc a világ legtisztább fészke, mert valóban tisztának tűnik, de vannak dolgok, amikről külföldön nem beszélnek. Például mikor Ticinóba érkezett, egy nyomorúságos odúban laktak. Kívülről szép volt, de belülről undorító. (f/radio-tv/Castione/svájci német)

Több interjúalany a több kultúra és több nyelv együttesét jelölte meg a Svájcról alkotott kép fontos tényezőjének: „Mindenekelőtt az érintett meg, milyen erősen ragaszkodnak a különbségekhez, meg akarják tartani ezt a szociokulturális, nemzeti sokszínűséget, általánosan mondhatjuk, hogy a kantonok, népek, etnikumok, nyelvek közti különbséget... (f/gazdasági/Paradiso/ticinói). „Számomra Svájc szimbóluma a négy nyelv, a különböző kultúra együttese.” (n/gimnázium/Gordola/svájci német). Egy olasz svájci gimnazista az identitás kérdését meglehetősen problematikusnak találta: „Van, aki csak akkor érzi magát svájcinak, ha az országos futbalcsapat játszik, vagy az olimpiai játékokon vesznek részt. Akkor a ticinói ugyanúgy érez, mint egy svájci német. Szerintem Ticino nem tűnik úgy, mintha egy nagyobb nemzethez tartozna”. (n/gazdasági/Caslano/olasz és svájci)

Az interjúkból kitűnik: ami az identitást illeti, nagyon összetett dolog egy olyan országban, ahol sok nemzet él együtt. Az identitás függ

az egyén családi környezetétől, s attól a környezettől, ami a családon kívül veszi körül. Azaz az egyénre hat egy mikro- és egy makrokörnyezet. Mikrokörnyezet alatt értem a családot: ki mit lát otthon (nevelés), milyen hagyományok veszik körül, a család miként viszonyul környezetéhez, hogyan tud a család alkalmazkodni a makrokörnyezethez, azaz milyen hatások érik a munkahelyen, általában a családon kívüli környezetben.

Egy környezetnek mindig vannak negatív és pozitív hatásai, s az egyéntől függ, milyen mértékben képes ezeket elfogadni. Ticino egy olyan egységet képez, melyet egyik oldalról az olasz kultúra és mentalitás, másik oldalról Svájc határoz meg, melynek részét képezi ez a kanton. Így tehát együtt hatnak egy oldott, vidám, másik oldalon egy kemény, tudatos élet szabályai. Az embernek alkalmazkodnia kell környezetéhez, másrészt meg kell szoknia azt a tényt, hogy Ticinónak alárendelt szerepe van német Svájccal szemben, s ez minden területen érezhető. Mindezek együtt, azaz a család hatása, a környezet és gondolkodás hatása alakítja ki egy ember identitástudatát.

Az általam 1998-ban Asconában készített rövid kérdőíves felmérésből az derült ki, hogy az olaszok olyan fogalmakat társítottak az identitás fogalmával, mint a „közösségek jellemzői”; „maga a tény, hogy ticinói vagyok”; „elismerés”; „származási hely, kultúra, mentalitás”; „minden körülmény között használhatom az anyanyelvet”; „gyöke-
rek”; „megtartani a saját származást és szokásokat”.

Ticino határain belül a németek kisebbséget alkotnak. Az identitással olyan szavakat párosítanak, mint „egyenlőség”; „beilleszkedés”; „önmagunk megőrzése”. Egyikük meséli, hogy ő és családja Asconában sok svájci némettel s némettel él együtt. Nekik nincsenek problémáik. Szerinte azonban a beilleszkedés legfontosabb feltétele a nyelv megtanulása. A válaszadó jól látja, bár azon szerencsések közé tartozik, aki használhatja anyanyelvét, mert zárt közösségben él, s nyugdíjas lévén munkahely sem kötelezi az olasz nyelv megtanulására.

Ticino esetében az identitás és kisebbség fogalma összefonódik. Volt, aki a „kisebbség” szót Ticino kantonnal azonosította. Mások számára annyit jelent, mint „elérhetetlen cél a többséghez való tartozás”, „nyelvi kisebbség”, „identitás megtartásának nehézsége”. A kisebbséghez való tartozást mutatja az a tény is, hogy egy olasz ajkúnak szükség-szerű megtanulni a németet vagy svájci németet ahhoz, hogy meg tudja magát értetni. Ismeretes, hogy a nyelvválasztás meghatározó tényezője az is, „hogy az egyének mennyire kívánják azonosítani magukat egy nyelvi csoporttal vagy mennyire szeretnének elkülönülni tőle”. [Bartha 1999:100] Az olasz svájciak kényszerből (még ha ez egy kicsit szigorú meghatározás is) sajátítják el a svájci németet/németet (tegyük hozzá, hogy az iskolában a francia nyelvet oktatják elsőként, ám a mindennapi életben mégis a német van túlsúlyban), s ezzel nem le-

vetközni akarják identitásukat, hanem egyszerűen érvényesülni környezetükben.

Svájc konföderáció, melynek Alkotmánya biztosítja a nyelvek létjogosultságát, érvényesülését, a nyelvek autonómiáját. Svájc többnyelvű ország, így egyszerre több kultúrához is tartozik. Egész területén védelmet élveznek a nyelvek, így az azokhoz tartozó kultúra, tradíció is. Ezáltal az olasz nyelvnek is módjában van fenntartani önállóságát s erősíteni presztízsét.

IRODALOM

1. Bartha Csilla: A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999.
2. Bianconi, Sandro (szerk.): *Lingue nel Ticino*. Dadñ, Locarno, 1994.
3. Burke, Peter: *Lingua, società e storia* (Quadrante 37). Gius. Laterza & Figli, Roma – Bari, 1990. pp. 63–69.
4. Cantone Ticino Dipartimento dell'istruzione e della cultura.html
5. Chini, Maria: Italiano e tedesco a contatto in Ticino: il caso delle famiglie bilingui. *Rivista Italiana di Dialettologia*, Scuola società territorio a. XIII, CLUEB Bologna, 1989. pp. 101–103.
6. Crost – Pedrazzini – Schmitt: Il multilinguismo in Ticino. *Babylonia* 4/94. pp. 64–67.
7. Crystal, David: A nyelv enciklopédiája. Osiris, Budapest, 1998. pp. 38–68.
8. Lurati, Ottavio: Il Canton Ticino. In: Francesco Bruni: *L'italiano nelle regioni*. Lingua nazionale e identità regionale. UTET, Torino, 1992. pp. 170–171.
9. Lurati, Ottavio: Italienische Schweiz – wohin? *Schweizer Monatshefte*, Januar 1989. 69. Jahr/Heft 1. Verlag der Gesellschaft Schweizer Monatshefte Zürich.
10. Mehrsprachigkeit – eine Herausforderung / hrsg. von Hans Bickel und Robert Schläpfer. Verlag Sauerländer, Aarau, 1994.
11. Ratti, Remigio – Ceschi, Raffaello – Bianconi, Sandro (szerk.): Il Ticino regione aperta. Problemi e significati sotto il profilo dell'identità regionale e nazionale. Dadñ, Locarno, 1990.
12. Schindler, Dietrich: Die EG und die schweizerischen Eigenheiten. *Schweizer Monatshefte*, November 1989. 69. Jahr/Heft 11. pp. 889–896.
13. Szóka Bernadett: Közelebb Ticinóhoz. Kérdések–válaszok–tények–adatok. Olasz–német kapcsolatok. *Modern Nyelvoktatás*, 1999. szeptember, V. évfolyam 2–3. szám. pp. 56–64.
14. Wyler, Alfred: *Lingua e dialetto nella Svizzera tedesca*. Pro Helvetia, Zurigo, 1989.

A SZÁRD. NYELV VAGY DIALEKTUS?

A nyelv és dialektus közti különbségek pontos feltérképezése, e két nyelvészeti szakkifejezés helyes használata, mibenlétének kritériumai sok tudóst foglalkoztattak és foglalkoztatnak napjainkban is.¹ Különösen kényes és bonyolult problémával állunk szemben, ha nem egyértelmű, hogy önálló nyelvről vagy a nyelvnek egy dialektusáról van-e szó.

Európán belül ennek az elméleti és gyakorlati szinten is megnyilvánuló kérdésnek egyik legklasszikusabb példája a szárd, melyet Szardínia szinte teljes népessége beszél, ám a sziget természetes földrajzi határain túl ismeretlen, és nem is mutatható ki számottevő hasonlóság közte és a mai Olaszország nyelvjárásai közt. Mindazonáltal az olasz szakirodalom² a szárdot a nyelvjárások azon csoportjába sorolja, amelyek „kisebb-nagyobb mértékben függenek más, Itáliában nem használatos neolatin rendszerektől”.³ (Nem tekintem feladatommak eldönteni azt a kérdést, hogy a szárd nyelvnek vagy dialektusnak tekinthető-e; sem azt, hogy egy vagy több nyelvről/dialektusról van-e szó. Jelenleg a nyelvészek véleménye e kérdésekben megoszlik. A továbbiakban a nyelv szót használom.)

Elsőként szeretném röviden bemutatni a szárd nyelv történetét, illetve felvázolni legfontosabb jellemzőit.

A SZÁRD NYELV TÖRTÉNETE⁴

A nyelv története mindig az adott nép történetének függvénye, és ez a megfeleltetés visszafelé is érvényes. Egy-egy régió történelme folyamán az őslakos népet és a helyi nyelvet egyaránt érik olyan külső hatások, melyek akár hódítások, akár kereskedelmi kapcsolatok, akár kulturális áramlatok következményeként mély nyomokat hagynak maguk után.

Szardínia bizonyíthatóan a Paleolitikum óta lakott hely, és már a neolit korszakban magas kultúrának (úgynevezett „nuraghe” kultúra) adott otthont. (E titokzatos és rejtélyes eredetű nép feltételezett nyelvének kutatása a hátrahagyott nyelvi emlékeken keresztül már folyamatban van.) A történelem előtti korokat követően a sziget líbiai, föníciai, ibériai, görög, majd római hódoltság alatt állt.

Nyelvi szempontból a mai szárd alapjait a vulgáris latinban kell keresnünk. A ma rendelkezésünkre álló adatok alapján megfigyelhető, hogy valamennyi neolatin nyelv közül a szárd az, amely a legközelebb áll ehhez a napjainkra már kihalt, feltehetőleg a Római Birodalom min-

dennapos használatban lévő nyelvéhez. Akár mint nyelv, akár mint dialektus archaikusnak tekinthető tehát, s ennek oka Szardínia sziget mi voltában, következésképpen viszonylagos elszigeteltségében rejlik.⁵ (Ez az elszigeteltség azonban inkább pszichológiai jellegű és talán a többnyire pásztorkodással, földműveléssel foglalkozó őslakosok hagyományokhoz való ragaszkodásának következménye, hiszen az Újkor kezdetéig a hajózás, különösképpen pedig a Földközi-tengeri hajózás kulcsszónak számított mind a kereskedelem, mind a kultúra áramlásának tekintetében – így a szigetek egyfajta hídnak, kulturális nyelvi kőhónak számítottak.)

A szárd kialakulásában viszont szerepet játszottak már bizonyos „prelatin” hatások is, nem beszélve a római kort követő hódoltságokról (gót, vandál, katalán, spanyol), illetve a tengeri köztársaságok (Repubbliche Marinare), különösképpen Pisa és Genova uralmáról, amikor az akkori olasz módosította bizonyos mértékben a visszafogottabb nyelvi változásokat átélő szárdot, egy olyan evolúciót eredményezve, melynek főbb jellemvonásai – az ebből a szempontból két legtisztább szárd nyelvjárást, a „campidanese”-t (campidanói) és a „logudorese”-t (logudorói) alapul véve – a következők:

1. a campidanese nyelvjárásban az olasz „g” és „k” hangok, illetve magánhangzó előtti „gu” és „qu” kapcsolatok esetén „b”, illetve „bb” hangok kialakulása (például: lat. aqua – ol. acqua, camp. abba);

2. ugyancsak a campidanese nyelvjárásban – hasonlóan a vulgáris latinhoz és ellentétben mind az olasszal és az olasz dialektusokkal, mind a többi neolatin nyelvvel – a magas magánhangzók („e”, „i”) előtti „c” és „g” ejtése nem palatalizálódik, hanem veláris „k” és „g” marad (például: lat. coelum – ol. cielo, camp. chelo);

3. a „cl”, „pl”, „gl”, „bl”, „fl” mássalhangzó-kapcsolatok az északi logudoresében palatalizálódnak, míg a campidaneseiben az „l”-et „r”-nek ejtik (például: lat. plenum – ol. pieno, camp. prenu, lat. flos – ol. fiore, camp. frori).

A vallás nyelvtörténeti, nyelvformáló szerepe vitathatatlan, s esetenként a politikai eseményekét is meghaladó horderejű tud lenni. Szardínián már a keresztény-üldöztetések idején megjelentek a Rómából száműzött zsidó-keresztény térítők, így a szárd szókincsében fellelhetők héber eredetű kora keresztény elemek is (például: péntek: lat. coena pura kifejezésből, értsd: a szabbath előestéje – szárd. chenápura).

NYELVEMLÉKEK

Már a római kori írásos emlékekből kitűnik, hogy ebben a félreeső tartományban a romanizáció sokkal lassúbb és fokozatosabb volt, mint a birodalom egyéb, központi területein. Erre utal például a „betacismo” jelensége, azaz a „b” és „v” hangok különválása, mely Szardínián kí-

vül több területen is bizonytalanságokat eredményezett. (Az olaszban például a grafikus jel: „b”, illetve „v”, a spanyolban ennek pozíciója lett végül az irányadó.) Ehhez a későbbiekben még az is hozzájárult, hogy a sziget hivatalos nyelve a bizánci uralom idején a görög volt.

Az egyre sajátosabbá és elszigeteltté váló szárdról kezdetektől fogva írtak a különböző korok tudósai, krónikásai, irodalmárai. Dante Alighieri például korának olasz nyelvjárásairól szólva nem volt kimonodottan jó véleménnyel az akkori „szabványtól” már jócskán eltérő szárdról: „Sardos etiam, qui non Latii sunt sed Latiis adsociandi esse videntur, eiciamus, quoniam soli sine proprio vulgari esse videntur, gramaticam tamquam simie homines imitantes; nam domus nova et dominus meus locuuntur”.⁶

Elsőként Federico Diez, a neolatin filológia atyja írt – Giovanni Spano munkáit alapul véve – tudományos szempontból értékelhető módon a szárdról, három főbb variánsra tagolva azt:

1. a gallurai dialektus, mely „nem eredeti és furcsa: egy helytelen olasz”,

2. a középső vagy logudorese dialektus, mely „többnyire igazi szárdnak tekinthető: a legarchaikusabb nyelvjárás, saját jellemzőkkel”,

3. a déli vagy campidanese dialektus, mely „leginkább közel áll az észak-olasz nyelvjárásokhoz”.⁷

A fentiek természetesen tartalmazznak még pontatlanságokat, helytelen megállapításokat is (például rossz felosztás).

A szárd írásos nyelvi emlékei közül említést érdemelnek:

– a Cagliari Érseki Levéltár vulgáris nyelven írott levelei (több közülük görög betűkkel),

– a Sassari Köztársaság Alkotmánya és a Castelsardói Alkotmány töredékei,

– a Sorres-i Szent Péter-kódex,

– a Liber Iudicum Turritanorum,

– az Oristano-i Szent Márton kolostor feljegyzései (Brogliaccio),

– a Codex Diplomaticus Sardiniae.

E szövegek bonyolult nyelvtannal, archaikus mondatszerkesztéssel, gazdag szókinccsel íródtak, s nyelvileg a mai szárd alapjaiként tarthatók számon.

Napjainkban jelentős irodalmi alkotások születnek szárdul (mint például a Nobel-díjas Grazia Deledda művei), és több szárd nyelven megjelenő újság és folyóirat is nagy népszerűségnek örvend (például a *Nazione Sarda*).

LATIN ALAPOK

Lexikai szempontból a szárd eredendően plebejus, vidéki jellegű, konkretizáló, csekély mennyiségű elvont kifejezést tartalmazó nyelv.

(Például az alkotás, lat. *creatione* – ol. *creazione*, konkretizálódik: barb. *criathone* – camp. *criatura*, jelentése: kisgyermek. Ez a folyamat természetesen hosszú és bonyolult logikával mehetett csak végbe.⁸⁾

A latin térhódítása a római korban lassacskán teljesen kiszorította a sziget valamennyi ősi nyelvét, miközben azok egyes elemeit átvéve önmaga is átalakult. Ez a hosszú, kb. 1300 éves időszak előzte meg az első írásos szárd nyelvemlékek megjelenését. Ma a pun kivételével egyelőre valamennyi, a latint megelőző, Szardínián használt nyelv ismeretlen a tudósok előtt (bár már folynak kísérletek egyes ősi nyelvek felkutatására, mint a már említett nuraghe neolit nyelv). Egyértelműen kimutatható a szárdban a pun, a líbiai és az ibériai hatás, mégis: morfológiai, szintaktikai és lexikai tekintetben egyaránt a latin hagyományok folytatása jellemző rá.

Latin eredetű, archaikus jelleget mutató szavak a mai szárdban például:

- albu (lat. *album* – ol. *bianco*: fehér),
- chita (lat. *civitas* – ol. *città*: város, szárd: hét),
- bidazzone, vidazzoni (lat. *habitatione* – ol. *abitazione*: lakás, szoba),
- fagere (lat. *facere* – ol. *fare*: tesz, csinál).

Léteznek továbbá mitológiai nevek is, melyek a keresztény időkben már módosult jelentéssel pogány démonokat jelöltek:

- jana, axana (lat. *Diana*),
- orcu (lat. *Orcu*, *Pluto*).

Ezek között számos, tipikusan csak a szárdra jellemző példa is akad.

A PUN HATÁS

A pun a római hódítás után is bizonyítottan tovább élt, nyomai többnyire a földrajzi nevek által maradtak fenn, hiszen a rómaiak tiszteletben tartották mind a görög (például Olbia, boldog), mind a pun városneveket (például Cagliari – pun. Karalis, Bithia – pun. Bitan, Tharros – pun. Zar).

Pun eredetű szavak továbbá:

- zippiri (rozmaring, ol. *rosmarino*),
- zicchiria (kapor, ol. *aneto*),
- mizza (forrás, ol. *sorgente*),
- chemu (négy-öt, egy marék, ol. *manciata*) stb.

A GÖRÖG-BIZÁNCI HATÁS

A szardíniai görög kolóniákról nem állnak ugyan rendelkezésünkre pontos adatok, de létezésük bizonyított, jelentőségük pedig különösen a sziget észak-keleti partvidékén volt számottevő. Valószínűleg Olbia és Neapolis városokat is a görögök alapították.

Görög jövevényszavak:

- cascare (gör. casco, ásít),
- annaccare (gör. nache, függő bölcső, ringatni),
- lampazzu (gör. lapazon, üreg, árok, esővíz-tároló mélyedés) stb.

A bizánci jövevényszavakat még könnyebb azonosítani, hiszen a jogi címek és iratok nyelve a VII., illetve XIII. századig a görög volt Szardínián. Ugyanilyen fontos maradt a görög az adminisztrációs és az egyházi nyelvhasználatban is.

Bizánci szavak a szárdban:

- arconte (gör. arcontes, archon),
- caballare (gör. caballaris, csaló, cselszövő),
- curator (gör. courator, magiszter, jogi tisztviselő) stb.

Ide sorolhatók továbbá a bizánci kereszténység alakjainak szentelt templomok is, mint például Sant’Antioco, San Giovanni di Sinis, San Saturnino. Gyakoriak a bizánci eredetű utónevek is (például Demetriu, Elene, Costantinu).

A GERMÁN ÉS ARAB HATÁS

Az egy évszázadig sem tartó (455–534) vandál uralom nem hagyott közvetlen nyomokat a szárd nyelvben, ennek ellenére néhány kifejezésnek közvetett úton: a latinon, olaszon és katalánon keresztül a későbbiekben sikerült beépülnie.

Ugyanez mondható el az arabról is, amelyre mindössze egy földrajzi név emlékeztet (Arbatax, tizennegyedik), továbbá csekély mennyiségű, olasz, spanyol és katalán közvetítésű jövevényszó:

- facussa (ol. cetriolo, uborka),
- assusena (ol. giglio, fehér liliom),
- cuscús (cuscus, tipikus arab étel).

A SPANYOL ÉS KATALÁN HATÁS

Szardínia 1323-tól egészen 1714-ig állt aragóniai, majd spanyol uralom alatt. Ebben az időszakban a spanyol, illetve a katalán volt a sziget hivatalos nyelve, s mindkettő jelentős mennyiségű lexikai hagyatékot jelentett a szárd nyelv számára az élet minden területén.

Íme néhány spanyol, illetve katalán jövevényszó:

általános, munkával kapcsolatos szavak:

- ferreri (lakatos, ol. fabbro, cat. ferrer),
- sabateri (cipész, ol. calzolaio, cat. sabater),
- piccaperderi (kőműves, ol. muratore, cat. picaperder),

ruházkodással, ruházattal kapcsolatos szavak:

- manta (takaró, ol. coperta, sp., cat. manta),
- randa (csipke, ol. merletto, sp. randa),

– deventali (köpeny, ol. grembiule, cat. devental),

édességek, ételek:

– pirichittu (édes süteményfajta, sp. periquillo),

– gueffu (mandulás-tojásos sütemény, sp. huevo, tojás szóból),

– cassola (halászlé, cat. cassola),

növénynevek:

– frabica, afabica (bazsalikom, ol. basilico, cat. alfabrega),

– gravellu (szegfű, ol. garofano, cat. clavell, sp. clavel),

egyházi, vallási kifejezések:

– obispu (püspök, ol. vescovo, sp. obispo),

– para (barát, ol. frate, cat. para),

– alabanzias (szentek dicsőítése, ol. lodi, sp. alabanzas),

udvariassági formák:

– samarzei (méltóságod, uraságod, ol. vossignoria, sp. vuestra merced),

– fustéi, vostéi, bosté (ön, maga, ol. voi, cat. veste),

szókapcsolatok, szólások:

– toccare sa porta (kopog az ajtón, ol. bussare alla porta, sp. tocar a la puerta),

– giá ddu creu! (természetesen!, ol. naturalmente!, sp. ya lo creo!).

Mint a fenti példák is igazolják, a szárd nyelv fejlődésére a legnagyobb hatással a latin után a spanyol és a katalán volt.

AZ OLASZ HATÁS

Még a spanyol és katalán uralom előtt Szardínia Pisa és Genova fennhatósága alatt állott, és ebben az időszakban élénk kommunikációt folytatott a félszigettel, különös tekintettel az északi partokra. Az olasz tehát már ekkor befolyással volt a régió nyelvére, ebből az időből származnak például az alábbi jövevényszavak:

– preidi, predi (pap, ol. prete, rég. toszk. preite),

– barattare (veszekedik, ol. litigare, rég. ol. barattare),

– dutare (kétkedik, ol. dubitare, rég. toszk. dottare).

Nem csak lexikai, de fonetikai szinten is érezhető a korabeli olasz hatás: Szardínia északi részén a déli, eredeti dialektusokkal ellentétben (Logudoro és Nuoro környéke) a magas magánhangzó előtti veláris „k” és „g” hangok palatalizálódása figyelhető meg, illetve a „qu”, „gu” átalakulása „bb” hanggá magánhangzó előtt (lásd fentebb).

Észak-Szardíniára jellemző volt a piemonti kereskedők, kézművesek, tisztviselők jelenléte is; az itteni nyelvjárásokban szép számmal fordulnak elő piemonti jövevényszavak:

– cricca (retesz, ol. saliscendi, piem. crica),

– tamatiga (paradicsom, ol. pomodoro, piem. tomatica),

Emellett fellelhetők a szárdban egyéb tartományokra jellemző dialektusok egyes szavai, elemei is (például Genova környéke, Calabria, Szicília).

A SZÁRD FONETIKAI, MORFOLÓGIAI ÉS SZINTAKTIKAI JELLEMZŐI⁹

SZÓKÉPZÉS

A szárdban a képzett szavak részben az eredeti, ősi nyelv elemeiből, részben az olaszból, spanyolból, katalánból származtathatók. Típusuk szerint az alábbi csoportokba sorolhatjuk őket:

1. igékből képzett főnevek
 - 1.1. szárd igékből
 - chertare > chertu (viszály, veszekedés, ol. contesa)
 - comporare > compora (vásárlás, ol. acquisto, compra)
 - 1.2. olasz igékből
 - faveddare > faveddu, fueddu (mese, ol. favellare, favella)
 - 1.3. spanyol, katalán igékből
 - acabai > acabu (beféjezés, sp. acabar)
2. főnevekből képzett főnevek
 - 2.1. latin képzőkkel
 - istadiali (nyári, istadi+lat. -alis, ol. -ale)
 - piccioccalla (gyereksereg, piccioccu+lat. -alia, ol. -aglia)
 - 2.2. olasz képzőkkel
(lásd fent)
 - 2.3. spanyol, katalán képzőkkel
 - falsia (hamisság, falso+sp., cat. -ía)
3. névszókból képzett igék
 - anguiddei (angolnát halászni, anguidda+ol. -are)
 - cardolinai (gombászni, cardolinu+ol. -are)
4. szóösszetételek
 - ocliruiu (piros szemű, ol. occhio rosso)
 - digititruncu (csonka ujjú, ol. dito troncato)
5. földrajzi nevek
 - Ludurru (budussói nuraghe¹⁰)
 - Ilarra (sarulei nuraghe)
6. határozószók
 - forzis, forsis (talán, ol. forse)
 - luegus, luegu (aztán, sp. luego)

Az olasz dialektusok, de a neolatin nyelvek közt is a szárd az egyetlen, amely a magánhangzók tekintetében a legarchaikusabb fonetikai rendszert őrizte meg az idők folyamán. A latin öt magánhangzóját, melyeknek a klasszikus nyelvben hosszú és rövid variánsai léteztek és ezek a vulgáris nyelvben különböző, nyílt és zárt csoportokba rendeződtek, a szárd eredetiben vette át, árnyalatok nélkül, a következő módon:

latin:	ā,ǣ	ē,ě	ī,ĭ	ō,ŏ	ū,ŭ
olasz:	a	ɛ,ɛ	i	ɔ,ɔ	u
szárd:	a	e	i	o	u

Míg az olaszban a latin hosszú „e” és „o” zárt, a rövid „e” és „o” pedig nyílt hangzóvá módosult (azaz a mennyiségbeli különbség minőségbeli különbséggé vált), a szárdban a zártság, illetve nyitottság kérdésében az „e”-t és „o”-t követő magánhangzó a döntő: „a”, „e” és „o” előtt mindig nyitottak, „i” és „u” előtt viszont zártak (például: meba – ol. mela, alma, folia – ol. folla, tömeg, béru – ol. vero, igaz; ómini – ol. uomo, ember).

A konzervativizmus a mássalhangzó-rendszerre ugyancsak jellemző. Ennek legszembeütőbb jele, hogy a szárdban a vulgáris latinhoz hasonlóan jellemző a veláris mássalhangzók ejtése magas rendű magánhangzók („e”, „i”) előtt is, míg az olasz és más neolatin nyelvek esetében ilyenkor palatalizáció játszódik le (például: chelu – lat. coelu, volg. lat. celu, ol. cielo, ég, menny).

A „cl”, „pl”, „gl”, „bl”, „fl” mássalhangzó-kapcsolatok „l” hangzói a campidanese tájszólásban „r”-ré módosultak (például: prenu – ol. pieno, tele; frori – ol. fiore, virág), míg a logudoresében és a nuoresében, olasz hatásra, a „che”, „chi” („ke”, „ki”) veláris mássalhangzója palatális „ce”, „ci” (ejtsd: „cse”, „csi”) alakot vett fel (például: becciu – ol. vecchio, öreg).

Gyakori és tájszólásonként különböző a mássalhangzók lágyabb ejtése vagy zöngésülése is, illetve – a campidaneseben – a „qu”, „gu”+magánhangzó kapcsolatban a mássalhangzók „bb”-vé módosulása (acqua > abba, víz).

Egyéb, szintén kizárólag a szárdban vagy más latin nyelvekben legfeljebb elvétve előforduló jelenségek:

- a nuoresében a veláris „c” („k”) aspirációja (például: fris’u – ol.: fresco, friss), illetve bizonyos mássalhangzók (például a „b” vagy az „l”) eliminációja (például: su îu – ol. il vino, a bor);
- az „l” veláris ejtése Cagliari környékén (sca’a – ol. scala, lépcső);
- egyes mássalhangzók erősen nazális ejtése, különösen Marmilla térségben (su pâi – ol. il pane, a kenyér);

- esetenként akár bonyolult metatézisek (például: mramuri – ol. marmo, márvány);
- a „ll” – (cerebrális) „dd” átmenet (például: caddu – ol. cavallo, ló, nudda – ol. nulla, semmi, nulla);
- az „r” kezdőhang elé vetett „a” magánhangzó (például: arrosa – ol. rosa, rózsza);
- a szó végéhez toldott magánhangzó (például: caffei, tei – ol. caffè, te, kávé, tea).

MORFOLÓGIA

Alaktani szempontból úgyszintén megállapítható, hogy napjainkban a szárd áll legközelebb az antik, latin hagyományokhoz. Erre utaló nyelvi jelenségek:

- a többes szám képzése -„os”, -„as” (szóvégi „s”) jellel az olasz flektáló -„o”, -„i”, -„a”, -„e” helyett (például: aqua > aquas – ol. acqua > acque);
- mássalhangzóval végződő, szabályos igeragozási formák (például: andas, andat – ol. vai, va);
- „us” végződésű (a latinban semleges, a neolatin nyelvekben hím-nemű) főnevek (például: tempus – ol. tempo, corpus – ol. corpo);
- a latin IV. ragozási típusba tartozó (nőnemű, az olaszban hím- vagy rendhagyó nőnemű) főnevek átvétele (például: manus – ol. mano, ficu – ol. fico);
- „men”-re végződő főnevek (például: lumen – ol. lume, nomen – ol. nome);
- egyes latin főnevek átvétele, megőrzése (például: a hét napjai: lat. gen. lunis, martis, mercuris – ol. lunedì, martedì, mercoledì stb., illetve a keresztnévek: lat. voc. Antoni, Stevini stb.);
- latin névmások használata (például: személyes névmások: ego – ol. io stb., birtokos névmások: meu, mea, meos, meas – ol. mio, mia, miei, mie; mutató névmások);
- melléknévfokozásnál a latin plus (prus) használata az olasz piú helyett, illetve rendhagyó fokozású melléknéveknél a latin formák átvétele (például: majore, minore – ol. maggiore, minore);
- latinos (a jelzett főnév nemével egyeztetett) formák a „kettő” tőszámnév mint mennyiségjelző esetében (duos, duas, duus);
- a latin igeragozási formák módosított (esetenként egyszerűsített) átvétele, a kötőmód használatának kiszorítása, a múlt idejű latin formák átrendeződése (általában elmondható, hogy a feltételezett, egykori latin igei formák kisebb mértékű változásokon mentek át, mint más területeken).

Mind fonetikai, mind morfológiai szempontból elmondható, hogy a nyelvi hagyományok megőrzése mellett a szárd mindig hajlamos volt

az új elemek, formák átvételére, beolvasztására – ám ez a többi latin nyelvtől eltérő formában és mértékben zajlott le.

A SZINTAXIS

Eredetileg a szárd nem használt alárendelő összetett mondatokat, csak mellérendelt tagmondatokból, elenyésző kötőszó-használattal (többnyire: *ca*) felépített mondatösszetételeket.

A mellénevek fokozását, az összehasonlító szerkezeteket a mai román nyelvhez hasonlóan a *ca* (*quam*, *plus ca*, *pius ca*) viszonyító szóval fejezte ki.

A kérdő mondatokat „*a*” szócska vezette be, s ez a rusztikus nyelvhasználatban mindmáig jelen is van (például: *A bienes?* – ol. *Vieni? Jössz?*).

A „*ca*” szócska megtalálható az *emmo* (*immo*) szóval kiegészülve az állító mondatokban, valamint a függő beszédnél is (például: *rispondiat ca emmu* – ol. *rispose di sē, igent mondott; m'hat nau ca...* – ol. *mi ha detto che...*, azt mondta, hogy...), míg a kérdő mondatokra a „*de*” kötőszó használata a jellemző (például: *Arregortu nd'has de pani?* – ol. *Hai portato del pane? Hoztál kenyeret?*).

Megfigyelhető a gyűjtőnevek egyes számú használata a növénytermesztéssel, állattenyésztéssel kapcsolatos kifejezéseknél (az olasz ilyenkor többes számot használ), ez úgyszintén a latin nyelv hagyátéka, hiszen már Cato is ezt a kifejezőmódot alkalmazza *'De agricultura'* című írásában: „*Boni assiduique domini villa abundat porco, haedo, agno, gallina, lacte, caseo, melle*”.¹¹

A felszólító mód képzése a latinhoz hasonlóan történik: az olasz egyes szám második személyben a tiltást például a főnévi igenévvel – *infinitivo* – fejezi ki, míg a latin egy, a mai spanyol tiltó szerkezethez – *subjuntivo*, azaz kötőmód – hasonló igealakokkal) a határozói igenév (*gerundio*) pedig gyakran a folyamatos melléknévi igenév (*participio presente*) helyett is áll, de kifejezheti a cselekvés jelenbeli folyamatosságát is. (Például: *s'aqua buddendu* – ol. *l'acqua bollente/bollendo*, forrásban lévő víz; *Ita ses faendu? Arendu!* – ol. *Cosa stai facendo? Aro!*, „Mit csinálsz? Szántok!”)

A tárgyat a „*ddi*” névmás köti az állítmány igei részéhez, hasonlóan a románhoz, a nápolyi vagy toszkán nyelvjáráshoz; változatos a vonatkozó névmások használata is. A minőség-, illetve birtokosjelző általában a főnév után áll (az olaszban ez gyakran épp fordítva van).

Összetett igealakok esetén az ige névszói része (*participio passato*) megelőzi az igei részt (például: *Andaus sin di sunt o?* – ol. *Se ne sono andati?*, Elmentek?).

Gyakori a spanyol vagy latin névmások használata (például *donaddi* – lat. *illi*, *illis*, ol. *dagli*, *add oda neki*; *narasíddu* – vö. sp. *díselo*, ol. *raccontaglielo*, meséld el neki).

Mondattani szempontból tehát a szárdon számos hatás érezhető, melyek együttesen alakították ki alapvetően archaikus jegyeket hordozó arculatát.

A SZÁRD VARIÁNSAI ÉS AZ IRODALMI NYELV

A szárd kezdetben meglehetősen homogén nyelv volt, hiszen – mint még ma is érezhető – két legfontosabb nyelvjárása, a campidanese és a logudorese nagyjából ugyanazokat a fonetikai, morfológiai, szintaktikai jegyeket viselték magukon.

Szárd nyelvészek szerint sok hasonlóságot mutat a szárd és a korzikai nyelv, hiszen ugyanazokon a fázisokon mentek át egészen a Római Birodalom hanyatlásáig (kb. a III. századig), illetve gyakran a későbbi hódítások alkalmával is. Az évszázadok folyamán ezt a nyelvet is sok más hatás érte, s ezért mára mindkét szigeten a helyi nyelvjárások változatos sokasága alakult ki. A korzikai, az olasz nyelvészek szerint,¹² ma a régi toszkán dialektushoz lenne leginkább hasonlítható. A két nyelvben az alábbi (fonetikai, lexikai) hasonlóságok figyelhetők meg:

- a latin hosszú és rövid „e” és „o” hangzók hagyománya (például: prénus – lat. plenus, telí, pórtu – lat. portus, kapu);

- a hangsúlyos „i” és „u” magánhangzók megmaradása (pílu – ol. pelo, szőr, búcca – ol. bocca, száj);

- a „ll”/„dd” átmenet (beddu – ol. bello, szép);

- az „rn”/„rr” átmenet (forru – ol. forno, tűzhely, kemence);

- a „b”/„v” átmenet (ún. betacizmus: bostru – ol. vostro, tiétek);

- a nuorese, gallurese és oltremontano tájszólásokban a zöngétlen velárisok megmaradása intervokális helyzetben (su casu – ol. la casa, a ház).

Szárdul hosszú ideig nem született egyáltalán irodalmi értékű alkotás próza műnemben. Vallásos témájú versek keletkeztek ugyan korábban is a „költészet földje”¹³ jelzővel illetett szigeten, de ezek témájukból adódóan nem voltak jelentősek sem formai, sem nyelvi, sem pedig irodalmi szempontból. Az igazi áttörést századunk szárd költői, írói hozták meg (lásd például Grazia Deledda), akik felismerték, hogy „a szárd nyelv ma segít kifejezésre juttatni szellemiségünket, bizonyítja történelmünket: egy olyan dokumentum, mely a történelmen keresztül összeköt minket a nuraghék korával”.¹⁴

A fentiek ismeretében most újra visszatérnék a kiindulási pontban felvetett kérdéshez: nyelv vagy dialektus? Tulajdonképpen miért is tekintik a szárdot általában (és egyre gyakrabban) az olasz nyelvészek hagyományos besorolásával ellentétben nyelvnek, sőt: archaikus nyelvnek?

A SZÁRD: ARCHAIKUS NYELV

NYELV ÉS DIALEKTUS

Bár a fenti állítást bárki hajlamos vakon és azonnal elfogadni, bizonyítása annál nehezebb feladat... A definíciókat illetően forrásaimra¹⁵ hagyatkozhatok csak, melyek szerint „...nincs lényeges különbség nyelv és dialektus között, mivel a nyelv voltaképpen csupán egy olyan dialektus, amely különleges okok következtében – ... – fölénybe került az illető ország egyéb dialektusaival szemben”¹⁶, illetve: „A nyelv szóval egyetlen nyelvi normára vagy egy egymással kapcsolatban álló normacsoportra, a dialektussal pedig e normák egyikére utalhatunk.”¹⁷

E két terminus függőleges, vízszintes és mélységi tengellyel is rendelkezik, azaz történelmi, földrajzi és társadalmi értelemben is mozoghat, változatokat, finom árnyalatokat hozva létre az egyes népek kommunikációjában. Bár ezeken koordinátákon mindkét irány: az egyesülés (dialektusokból nyelv) és a szétválás (nyelvből dialektusok) is megfigyelhető, az előbbi gyakran politikai változások által kísért, mesterséges, míg ez utóbbi kulturális alapú, természetes folyamat, s így – Mario Pei szerint –: „A nyelvfejlődés természetes tendenciája centrifugális, nem pedig centripetális.”¹⁸

Közhelynek számít nyelvnek általában csak az illető ország hivatalos nyelvét tekinteni... de hogyan alakultak, választódtak ki ezek az adott területen belül használt – hadd használjam most következetesen ezt a szót – dialektusok közül?

E kérdésben ismételten Mario Pei gondolatait idézném: „A legtöbb ország hivatalos irodalmi nyelve egy olyan dialektuson alapszik, amely valamilyen okból a legnagyobb fontosságra tett szert: vagy azért, mert a fővárosban és annak környékén beszélték, vagy mert az illető dialektuson beszélők magukhoz ragadták a politikai és katonai hatalmat, vagy mert az illető dialektuson jöttek létre a legjelentősebb irodalmi alkotások. Ezt a három lehetőséget jól illusztrálja a három legfontosabb román nyelv – a francia, a spanyol és az olasz – esete. [...] ...a francia királyi udvar az Île de France nyelvét használta, fokról fokra ez hódította meg az első helyet, s a XV. században a művelt párizsiak nyelve lett egész Franciaország hivatalos nyelvénél. Spanyolországban a kasztíliai nyelvjárás felülkerekedését az tette lehetővé, hogy a kasztíliai tartományok lakói ragadták magukhoz a vezető szerepet abban a harcban, amely az országnak a móroktól való visszahódítása végett indult meg. ...Olaszországban nem politikai és katonai tényezők játszottak közre, hanem az a körülmény, hogy a XIV. század első felében Dante, Petrarca és Boccaccio – e három óriás – toszkánai nyelvjárásban írt, s így Firenze nyelve lett az irodalmi nyelv alapja.”¹⁹

Természetesen sem a nyelvnek, sem a dialektusoknak nem lehet ha-

tárokat szabni. Hogy egy bizonyos kommunikációs kód mennyire tekinthető nyelvnek, illetve dialektusnak, Wardhaugh (egy 1976-os kísérletre hivatkozva) hét pontban fogalmazza meg. Ezek a kritériumok, melyek alapján elkülöníthetők egymástól a nyelv különböző változatai: a standardizálás, az elevenség, a történetiség, az autonómia, a redukció, a kevertség és a de facto normák.²⁰ (Itt is fennáll az eredmények pontatlanságának, illetve az átmeneti, nem egyértelműen meghatározható esetek előfordulásának veszélye, hiszen például a klasszikus latin vagy a szanszkrit esetében nem lehet beszélni elevenségről, mégis: vitathatatlanul nyelvről és nem dialektusról van szó).

A SZÁRD: NYELV

A Wardhaugh által említett pontok értelmében²¹ a szárd nyelvre az alábbiak jellemzők:

Standardizálás,

azaz egy általános norma létrehozása, a nyelv kodifikálása. Mint az megfigyelhető, a szárd dialektusok számos hasonlóságot mutatnak fel, s a nyelvről készültek már grammatikai összefoglaló művek is²², melyek közül – ismereteim szerint – az első és máig is legfontosabb Wagner, Max Leopold: *La lingua sarda* (a cura di Giulio Paulis, ILISSO Edizioni, Nuoro 1950–1997.) című munkája. Mindazonáltal a Szardínia szigetén használt hagyományos nyelvjárások és az Appennini-félsziget dialektusai között számottevő különbségek vannak.

Elevenség,

vagyis az a tény, hogy a nyelv egy adott beszélőközönség mindennapi használatában él. (E kritériummal kapcsolatban több kivétel is akad, lásd feljebb.) A szárdok egymás közt – és az új regionális nyelvtörvény (melyre a későbbiekben még kitérnék) hatályba lépése óta akár hivatalos közegben is – használják nyelvüket, és szinte csak az idegenekkel („félszigeti” olaszokkal, külföldiekkel) szemben váltanak kódot.

Történetiség,

amely a nyelv általi identitásra utal. Bár a mai szárd alapja a nyelvtudomány jelenlegi álláspontja szerint a vulgáris latin, maga a nép – és a napjainkban már csak szórványos elemeiben megmutatkozó, eredeti nyelv – nem latin eredetű. Szardínia őslakossága túlnyomórészt egyszerű pásztorokból állt, akik a szárd partokat felváltva megszálló hódítók, kereskedők vagy egyáltalán nem, vagy csak elenyésző mértékben álltak kapcsolatban: a sziget belső részébe, a hegyek közé visszahúzódva őrizték meg évszázadokon, évezredekken keresztül ősi szokásaikat, s a nyelvi változások is kisebb mértékűek és lassúbb lefolyá-

súak voltak itt, mint Itáliában vagy akár az élénkebb vérkeringésű Szicíliában. (Ezt igazolja az a tény is, hogy Szardíniában mind a halászat, mind a tengerparti turizmus meglepően újkeletű, hagyományai szinte egyáltalán nincsenek.)

Autonómia,

amely azt a (meglehetősen szubjektív) érzést jelöli, hogy az egyik nyelv eltérő a másiktól. Ezen a ponton valóban nehéz döntést hozni, hiszen első hallásra a szicíliai legalább annyira különbözik a sztenderd olasztól, mint a szárd – mégsem önálló nyelv... Tapasztalataim szerint a szárdok sem önmagukat, sem a nyelvüket nem azonosítják azzal, amit általánosan olasznak lehet mondani. (A megkérdezett fiatalok nagy része arra a kérdésre, hogy minek tartja magát, a szárdnak és olasznak, arra a kérdésre pedig, hogy milyen nyelven beszél otthon, az iskolában, a barátaival stb., pedig a szárdul és/vagy olaszul választ adta.)

Redukció,

mely egy adott változatot függetlennek, vagy egyszerűen csak alváltozatnak minősít. Ez a nyelvhasználók lehetőségeitől függ, a szárd pedig széles körben használható, a hivatalos szituációktól kezdve a családi beszélgetéseken át a sajtóig és az irodalmi alkotásokig.

Kevertség,

vagyis az az érzés, hogy a beszélő által használt változat mennyire tekinthető „tisztának”. A szárd – a nyelvhasználók értékelése szerint – teljesen más kód, mint az olasz, tehát a keveredés ténye csak azok számára áll fenn, akik vagy az egyiket, vagy a másikat nem ismerik eléggé.

De facto normák,

amelyekkel éppen a nyelvi viselkedés jellemezhető oly módon, hogy az azt „jól”, illetve „rosszul” beszélők vannak-e túlsúlyban – hiszen általában az a változat életképesebb, amelyet többen használnak. Ez egyben a változásokra is utal, amelyek az élő nyelvben állandóan jelen vannak. A szárd mai állapota egy viszonylag izolált, hosszú és összetett fejlődés eredménye, melyet minden bizonnyal sokban befolyásolt a mindennapos, szóbeli használat. Természetesen nem egy végső állapotról van szó: a szárd ma is él, formálódik az emberek ajkán, az iskolákban, a napilapok hasábjain, az irodalmi alkotások sorai közt.

Túl a kutatók által megállapított szabályoknak való megfelelésen, más jelei is lehetnek azonban annak, hogy az adott kód nyelvnek vagy dialektusnak tekintendő-e.

AZ 1997. OKTÓBER 15-I REGIONÁLIS TÖRVÉNY A SZÁRD KULTÚRÁRÓL ÉS NYELVRŐL²³

A törvény²⁴ céljaként (1. cikkely) megemlíti „a szárd nép kulturális identitása mint alapvető javak támogatását és hasznosítását”, melyet Szardínia Autonóm Tartomány vállal magára, és kiemeli „egy, a regionális kultúrák sokféleségén alapuló Európa felépítésé”-t is. [uo.]

Tárgya (2. cikkely) egyértelműen „a szárd nyelv – mely az olasszal egyenrangú –, történelem, életmóddal és munkával kapcsolatos hagyományok, írásbeli és szóbeli irodalmi művek, képzőművészeti és zenei alkotások, technikai és tudományos kutatások, a szárd nép kulturális öröksége” ekként történő értelmezése. Ugyanez érvényes az Alghero városában élő katalán kisebbség kultúrájára és nyelvére, illetve a Sulcis szigeti tabarchinóra, a sassari és a gallurai dialektusra.

A továbbiakban a törvény megállapítja a Tartomány feladatait (3. cikkely), szolgáltatási és hagyományörző kötelezettségeit (könyvtárak, múzeumok – 4. cikkely), az Osservatorio regionale per la cultura e lingua sarda (A szárd kultúra és nyelv megfigyelő állomása) felállítását és funkcióját (5. és 6. cikkely), szól az állami szervezetekkel való együttműködésről (7. cikkely), a helyi tanácsadó testületekről (8. cikkely), majd az intézkedések (9–16. cikkelyek), az oktatás (17–22. cikkelyek), a közigazgatás (23–27. cikkelyek) terén hoz rendelkezéseket.

A szárd kultúráról és nyelvről szóló regionális törvény megalkotása és hatályba lépése bizonyíték arra, hogy a szárd nyelv elismerése már nemcsak nyelvészeti, de politikai kérdés is – és arra is, hogy az olasz állam részéről pozitív hozzáállás mutatkozott.

A szárd nyelv több aspektusáról is lehetne még szólnom, különösen kiemelve ezek közül a szárd nyelvű irodalom és színház történetét, a népdalokat, népköltéseket, könnyűzenét, ezt azonban ennek az írásnak terjedelme pillanatnyilag nem teszi lehetővé. Ennyiből is kitűnik viszont, hogy esetünkben önálló, élő s használói számára az élet minden területén alkalmazott és előnyben részesített változatról: valódi nyelvről van szó.

ARCHAIKUS NYELVEK

Milyenek az archaikus nyelvek? Egyáltalán: mitől lesz egy nyelv „archaikus”? – vetődik fel bennem a kérdés.

Mario Pei szerint „... izolált területek nyelve általában sokkal inkább őriz régi nyelvi sajátosságokat, mint az irodalmi nyelv.”²⁵ A szárd sajátos, belső kohójában érlelődött, s bár a feltételezett eredeti nyelvről ma nem sok ismeretünk van, valamennyi évszázadokkal, évezredekkel ezelőtti nyelvi hatást redukáltan épített be, de tisztábban is őrzött meg

a későbbi történelem folyamán. Időbeli változásai lassúbbak, kisebb mértékűek voltak.

Az archaikus nyelvekre éppen ez jellemző: a dinamikusabban fejlődő, a külső hatásokat nagyobb mértékben és gyorsabban befogadó változatokhoz képest jobban kötődnek (hang-, alak-, mondat- és szó- kincs szempontjából is) a feltételezett kiindulási, ősi nyelvhez. Érezhető e tulajdonságuk a nyelvhasználók beszédén, az írott szövegeken, a nyelvtankönyvekben. A fentiek tökéletesen illenek a szárdra is, mely – mint látható volt – nagy számban tartalmaz olyan elemeket, amelyek a többi, ma élő neolatin nyelvben csak más, nyelvtörténetileg modernebb vagy egyéb hatások által befolyásolt formában vannak (például: a felszólító mód eltérő képzése), esetleg egyáltalán nincsenek (például: duos, duas, duus) jelen. Az ősi elemek, formák, szerkezetek jelenléte a szárd nyelv archaikus jellegét bizonyítja.

A leírtak segítségével azt igyekeztem bemutatni, hogy a szárd, Olaszország és a Földközi-tenger második legnagyobb és egyik legrejtélyesebb szigetének ma élő változata milyen nyelvészeti viták középpontjában áll a mai napig. Mindezt sokkal ékeesebben bizonyítja azonban, mint már említettem, a szárd népköltészet remekei, a modern szárd irodalom gyöngyszemei Grazia Deleddától Gavino Leddáig, a szárd kultúra legkülönbözőbb nyelvi megnyilvánulásai a színművészet, a zene, a publicisztika és az élet egyéb területein. Ezt illusztrálendő, zárásként álljon itt egy idézet a szárd Murales együttes egyik dalából:

Desvelos

*Sa carena mea
in sa „grotta ‘e su’entu”.
S’anima mea sighende
arcanos desvelos...²⁶*

JEGYZET

1 Pei, Mario: Szabálytalan nyelvtörténet. Gondolat, Budapest, 1966. pp. 46–57., illetve: Wardhaugh, Ronald: Szociolingvisztika. Osiris – Századvég, Budapest, 1995. pp. 25–52.

2 Devoto, Giacomo – Giacomelli, Gabriella: I dialetti delle regioni d’Italia. Sansoni, Firenze, 1991. pp. 110–119.

3 uo. p. 112.

4 Porru, Matteo: Breve storia della lingua sarda. Tascabili Economici Newton, Della Torre, Roma, 1997. nyomán

5 Pei, Mario: Szabálytalan nyelvtörténet. Lásd feljebb pp. 50–51.

6 „A szárdokat is, akik nem latinok, de úgy tűnik, hogy beolvadtak a latinok közé, kivetjük, mert úgy látszik, mivel egyedül nekik nincs saját vulgáris nyelvük, a (latin) grammatikát éppúgy, mint az embereket, majmok módjára utánozzák; valóban, »domus nová«-t és »dominus meus«-t mondanak.” – Alighieri, Dante: De vulgari eloquentia, I/IX. In: Porru, Matteo: Breve storia della lingua sarda. Lásd feljebb pp. 19.

- 7 Porru, Matteo: Breve storia della lingua sarda (ibidem)
- 8 uo. p. 25.
- 9 Porru, Matteo: Breve storia della lingua sarda nyomán
- 10 A nuraghék kizárólag Szardínia szigetére jellemző, speciális, torony formájú neolitikori építmények, melyek elsősorban védelmi céllal épültek; egy-egy népcsoport területének határain kisebb méretű, legfontosabb településének központjában pedig nagyobb, több részből álló nuraghék álltak.
- 11 „A jó és szorgos úrnak a háza bővelkedik malacokban, kecskéken, jóságokban, tyúkokban, tejben, sajtban, mézben...” – Cato: De agricultura. In: Porru, Matteo: Storia della lingua sarda. p. 53.
- 12 Porru, Matteo: Breve storia della lingua sarda. p. 55.
- 13 uo. p. 57.
- 14 uo. p. 16.
- 15 Pei, Mario: Szabálytalan nyelvtörténet. Gondolat, Budapest, 1966. Wardhaugh, Ronald: Szociolingvisztika. Osiris – Századvég, Budapest, 1995.
- 16 Pei, Mario: Szabálytalan nyelvtörténet. p. 46.
- 17 Wardhaugh, Ronald: Szociolingvisztika. p. 27.
- 18 Pei, Mario: uo. p. 48.
- 19 uo. pp. 55–56.
- 20 Wardhaugh, Ronald: idem, p. 32.
- 21 uo. pp. 32–37.
- 22 Részletesen lásd a bibliográfia ide vonatkozó köteteit.
- 23 Pittalis, Paola: Storia della letteratura in Sardegna. Della Torre, Cagliari, 1998. pp. 131–148. alapján.
- 24 A teljes olasz nyelvű szöveget lásd a 23. jegyzetben.
- 25 Pei, Mario: Szabálytalan nyelvtörténet. uo. pp. 50–51.
- 26 A szöveg olasz, illetve magyar fordítása: SEGRETI Il mio corpo / nella „grotta del vento”. / L'anima mia seguendo / arcani segreti. TITKOK Testem / a „szél barlangjában”. / Lelekem titkos / misztériumokat követ.

IRODALOM

1. Devoto, Giacomo – Giacomelli, Gabriella: I dialetti delle regioni d'Italia. Sansoni, Firenze, 1991.
2. Pei, Mario: Szabálytalan nyelvtörténet. Gondolat, Budapest, 1966.
3. Pittalis, Paola: Storia della letteratura in Sardegna. Della Torre, Cagliari, 1998.
4. Porru, Matteo: Breve storia della lingua sarda. Tascabili Economici Newton, Newton & Compton, Roma, 1995.
5. Wagner, Max Leopold: La lingua sarda. (a cura di: Giulio Paulis) Francke S. A., Bern 1951. – ILISSO, Nuoro, 1997.
6. Wardhaugh, Ronald: Szociolingvisztika. Osiris – Századvég, Budapest, 1995.

Egyéb, a szárd nyelvvel kapcsolatos művek:

1. Atzeni, Emilio: Vocabolario domestico sardo-italiano e prontuario italiano-sardo. Arnaldo Forni, Cagliari, 1912.
2. Atzoni, Maria Teresa: Bibliografia di linguistica sarda. (1952–1956) Società Tipografica Editrice Modenese, Modena, 1959.
3. Atzoni, Maria Teresa: L'attuale unità lessicale della lingua sarda. Pacini, Pisa, 1984.
4. Atzori, Gianni – Sanna, Gigi: Sardegna – lingua, comunicazione, letteratura I. Castello, Cagliari, 1995.
5. Blasco Ferrer, Eduardo: Ello, ellus – grammatica della lingua sarda. Poliedro, Nuoro, 1994.

6. Blasco Ferrer, Eduardo: Italiano, sardo e lingue moderne a scuola – Verso una glottodidattica democratica e aggiornata. Francoangeli, Milano, 1999.
7. Blasco Ferrer, Eduardo: Storia linguistica della sardegna. Niemeyer, Tübingen, 1984.
8. Blasco Ferrer, Eduardo: La lingua nel tempo – Variazione e cambiamento in latino, italiano e sardo. CUEC, Cagliari, 1955.
9. Casula, Francesco Cesare: Breve storia della scrittura in Sardegna – La „documentaria” nell’epoca aragonese. Sarda, Cagliari, 1978.
10. Corda, Francesco: Una lingua per i sardi – Studi e ricerche su: logudorese-campidanese-gallurese. 3T, Cagliari, 1979.
11. Cossu, Nunzio: Il volgare in Sardegna e studi filologici sui testi. Sarda Fossataro, Cagliari, 1968.
12. Angioni, G.: Lingua e letteratura in Sardegna – Atti del Convegno in onore di Michelangelo Pira, Quartu S. Elena, 1986.
13. Manconi, Lorenzo: Dizionario dei cognomi sardi. Della Torre, Cagliari,
14. Mura, Carlo: Regorta de frasier fattas, de maneras de nai, de raxonamentus, de dicius antigus et nous in lingua sarda I. Assessorato all’Istruzione della Regione Autonoma della Sardegna.
15. Paulis, Giulio: Lingua e cultura nella Sardegna bizantia – Testimonianze linguistiche dell’influsso greco. L’Asfoldelo, Sassari, 1983.
16. Pittau, Massimo: I cognomi della Sardegna – Significato e origine di 5000 cognomi. Carlo Delfino, Sassari, 1990.
17. Pittau, Massimo: Studi sardi di linguistica e di storia. „La Cultura”, Pisa, 1958.
18. Pittau, Massimo: Grammatica della lingua sarda – varietà logudorese. Carlo Delfino, Sassari, 1991.
19. Pittau, Massimo: La lingua dei sardi nuragici e degli etruschi. Libreria Dessì, Sassari, 1981.
20. Pira, Michelangelo: Sardegna tra due lingue. La Zattera, Cagliari, 1968.
21. Porru, Vissento: Dizionario sardu italianu. 3T, Cagliari, 1932.
22. Ruju, Giuseppe: Comente si narrat – parole e modi di dire del sardo. Della Torre, Cagliari, 1987.
23. Ruju, Giuseppe: Parlare sardo – Alla scoperta di una grande tradizione linguistica. Della Torre, Cagliari, 1983.
24. Sardella, Raffaele: Il sistema linguistico della civiltà nuragica – Dizionario etimologico della lingua nuragica. Isili, 1981.
25. Senes, Antonio: Curiosità del vocabolario sardo – Contributo alla conoscenza della lingua e di altre cose sarde. Sarda Fossataro, Cagliari, 1984.
26. Spano, Giovanni: Ortografia sarda I–II. 3T, Cagliari, 1974.
27. Spano, Giovanni: Vocabolario sardo geografico, patronimico ed etimologico. 3T, Cagliari, 1972.
28. Spano, Giovanni: Vocabolariu sardu – italianu I–III. 3T, Cagliari, 1831.
29. Spanu, Luigi: Lingua, letteratura, arte ed economia in Sardegna tra il ’500 e il ’600. T. E. A., Cagliari, 1984.
30. Vocabularieddu sardu-italianu italianu-sardu. (a cura di: Salvatore Colomo) Archivio Fotografico Sardo, Nuoro, 1997.
31. Wagner, Max Leopold: La vita rustica della Sardegna rispecchia nella sua lingua. Cosma, 1983.
32. Wagner, Max Leopold: Dizionario etimologico sardo I–III. Carl Winter-Universitätsverlag, Heidelberg, 1964.
33. Zara, Gian Pietro: I cognomi sardi di origine ebraica. Artigianarte, 1994.

ALKALMAZOTT NYELVÉSZET AZ IDEGENNYELV-OKTATÁSBAN

OLASZ GYAKORISÁGI SZÓTÁRAK

A gyakorisági szótáraknak több fajtáját ismerjük. Közéjük tartoznak az írói nyelvezetet és az egy nyelv vagy nyelvi réteg lexicájának gyakoriságát vizsgáló szótárak.

Szavak előfordulásának gyakoriságát már az ókorban kezdték tanulmányozni, a középkorban pedig bibliai szövegeken végezték az első összevetéseket. Mégis csak a XIX. században készítették az első gyakorisági szólistákat, de azokat sem nyelvészeti céllal, hanem gyorsírók számára, ugyanis a leggyakrabban előforduló szavak, önálló morfológiai elemek grafikus rögzítéséhez egy-egy jellemző vonalelemet rendeltek hozzá. A szógyakoriságot mint segédinformációt az idegen nyelvek oktatásához csak a XX. században kezdték alkalmazni, amikor megfogalmazódott az a felismerés, hogy a leggyakoribb szavak egyben a legszükségesebbek is; e felismeréshez a gyermeknyelv szókincsének statisztikai analízise vezetett. Érdekes eredmény a 'Basic English'¹ létrejötte. Ogden és Richards összeállítottak egy 850 szóból álló listát, amelyből csak 18 volt ige. Ezek a szavak nem tudományos módszerekkel kerültek kiválasztásra, hanem a szerzők intuíciója alapján. Ezzel a szókészlettel egy egyszerűen használható félig műnyelv jött létre, amely alkalmas egyszerű mondatok megalkotására, információk átadására. A XX. században jelentősek a francia nyelvterületen végzett szógyakorisági vizsgálatok is.

Az olasz nyelv első gyakorisági szótárai az alábbiak voltak: Knease, T. M.: 'An Italian Word List from Literary Sources'. Toronto, 1933; Migliorini, B.: 'Der grundlegende Wortschatz des Italienischen'. Marburg, 1943.² Az első egy 4000 szavas lista, kizárólag irodalmi szövegek alapján, a második egy 1500 szavas lista, amit a szerző a saját maga elgondolása szerint, nyelvoktatási céllal állított össze.

Az alkalmazott nyelvészet fejlődésének következtében és a nyelvészek körében is elterjedő automata technikák alkalmazásának köszönhetően az 1950-es évektől az adatok statisztikai módszerekkel történő felvétele és feldolgozása terjedt el. A különböző szövegek nyelvtisztikai vizsgálata azt mutatta, hogy a legtöbb szöveg nagy részét kisszámú szó alkotja. Vagyis a szógyakoriság a különböző szövegekben megegyezik, sőt, hogy az összes szövegben ugyanazok a szavak fordulnak elő leggyakrabban. Ez a nyelvtanítás szempontjából azt jelenti, hogy néhány száz, a leggyakrabban előforduló szó megtanulásával a szövegeket alkotó szavak körülbelül 80%-át érthetjük meg.

Olaszországban az első automatizált számítógépes lexikográfiai mű

az 'Index Thomisticus', melyet R. Busa S. J. vezetésével 1949-ben Gallaratében állítottak össze. 1960-ban Carlo Tagliavini szakmai irányításával a Padovai Egyetemen védte meg diplomamunkáját Antonio Zampolli 'Studi di Statistica Linguistica eseguiti con impianti IBM' címmel. Ez az első olyan tudományos mű, amely a számítógépnek a nyelvészetben való alkalmazhatóságát elemzi, közelebbről egy olasz szöveg fonematikai, lexikális és morfológiai számítógépes feldolgozását és elemzését mutatja be. 1965-ben a Pisai CNUCE (Centro Nazionale Universitario di Calcolo Elettronico) avatásán az államelnöknek ajándékozták a Tagliavini szerkesztésével készült 'Divina Commedia' egy elektronikusan feldolgozott példányát. 1966-ban az Accademia della Crusca rábízta a szövegek elektronikus feldolgozását a CNUCE-ra. A CNUCE Nyelvészeti Osztályát 1968-ban alapították, és tudományos programjukba ötven más olasz egyetem és kutatóintézet kapcsolódott be. A kutatások vezetője a kezdetektől fogva (napjainkban is) Antonio Zampolli professzor. A számítógépeket, egyéb berendezéseket és programokat az IBM Italia bocsátotta a CNUCE rendelkezésére.

Ezek után az előzmények után Olaszországban több gyakorisági szótár is elkészült. Érdemes megemlíteni ezek közül az 1989-ben Tullio De Mauro vezetésével készült művet, a VELI-t ('Vocabolario Elettronico della Lingua Italiana'), amely írott olasz nyelvi szövegeken alapul és 10000 lemmát tartalmaz; valamint az 1991-ben Katerinov, Boriosi és Sciarone vezetésével készült KBS-t ('Calcolo di rendimento di liste di base: italiano parlato, italiano scritto, Livello Soglia.'). Az ilyen típusú gyakorisági szótárak egyfajta adatbázisként működhetnek más szótárak írói számára, hiszen gyakran előfordul, hogy egyes normatív egynyelvű vagy kétnyelvű szótárak elavult vagy ritkán használt szavakat vesznek fel lemmaként, ami a naprakész adatbázis segítségével elkerülhető lenne. Másrészt a nyelvkönyvek írói is hasznos információkat kaphatnak a gyakorisági szolistákból, hiszen napjainkban a nyelvtanulás gyorsasága, hatékonysága kulcskérdés a nyelvtanulók, az idegen nyelvet elsajátítók számára.

A világ legkülönbözőbb nyelvein ma több száz gyakorisági szótár létezik. Ezek közül ebben a tanulmányban olasz gyakorisági szótárakkal foglalkozom, ezek közül kettőt tanulmányozok részletesebben, mindkettő az olasz köznyelv lexikáját vizsgálja, rendszerezi.

LESSICO DI FREQUENZA DELLA LINGUA ITALIANA CONTEMPORANEA (LIF)

*Szerk.: Bortolini, Umberto – Tagliavini, Carlo – Zampolli, Antonio. IBM Italia –
CNUCE di Pisa, Milano, 1971.*

A LIF a CNUCE és az IBM Italia együttműködésében készült el Píában. Célja kora olasz nyelve szóhasználatának feldolgozása volt. A II. Világháború utáni időszak írott olasz nyelvéből válogatták a mintát. 500000 szót dolgoz fel, de lemmaként csak 5000 szót rangsoroltak. A szótár két nagy részből áll. Az első rész tartalmazza a művel kapcsolatos összes információt, például a történeti előzményeket, a munkacsoport összetételét, a mintavétel problémáit, az elektronikus feldolgozás módszereit. A második rész hármas tagolású: alfabetikus sorrendben közli a szóanyagot; majd csökkenő gyakorisági sorrendben a lemmákat; végül pedig csökkenő gyakorisági sorrendben a szótárba került szavak összes előforduló formáját. A szerkesztők az előszóban figyelmeztetnek rá, hogy csak az első 1000–1500 lemma sorrendje tekinthető minden szempontból megfelelőnek, mivel a sorban utánuk következők gyakorisága már nagymértékben függ a mintaválasztástól. Vagyis egy más mintán végzett gyűjtés és feldolgozás eredményeképpen más gyakorisági listák állíthatók össze.

MINTAVÉTEL

Egy adott szövegben előforduló szavak gyakoriságát vizsgálva a minta magának a szövegnek véges sok számú halmaza. Egy nyelv szavainak gyakoriságát vizsgálva azonban a gyakorlatilag végtelen sok elem miatt korlátok közé kell szorítani a minta nagyságát, és úgynevezett reprezentatív mintavételre kell törekedni, vagyis olyan mintát kiválasztani, amely ugyanolyan jellemzőkkel bír, mint a teljes halmaz. A LIF kora olasz nyelvét kívánta nyelvvstatistikai vizsgálatnak alávetni. Figyelembe kellett venni, hogy a nyelv rétegződése különféle nyelvi rétegek létezését jelenti. A II. Világháború után elsősorban a technikai fejlődés következményeként, másrészt a történelmi-politikai változások következtében nagyon sok új szó keletkezett vagy került át szaknyelvi területről a köznyelvbe, és sok szót vett át az olasz nyelv a francia és az angol nyelvekből. Az 500000 szót 5 csoportból választották ki, 100000–100000 szót az alábbi területekről: színház, regények, mozi, újságok, iskolai segédkönyvek. A szövegeket az adott periódus tíz színdarabja, tíz regénye, nyolc mozifilmje, hét napilapja, három segédkönyve írásaiból válogatták.

A gyakorisági szótárnak az a feladata, hogy egy meghatározott szókészlet szavait rangsorolja aszerint, hogy milyen gyakorisággal fordulnak elő. A szókészlet lehet például egy író valamennyi megjelent művében használt szavak összessége vagy egy beszélt nyelvben létező valamennyi szó halmazata. A kitűzött feladat megoldásához a természetes eljárás az lenne, hogy sorba állítanánk valamennyi előforduló szót. Az ismétlődéseknél strigulát húznánk, s mikor ezt a műveletet befejeztük, sorrendbe rendeznénk a szavakat az előfordulások száma szerint. Ezt az eljárást lehet alkalmazni véges számú elemet tartalmazó halmaz esetén (például egy versben vagy egy regényben előforduló szavak vizsgálatánál). Nagyon nagy számú vagy végtelen sok elemet tartalmazó szókészlet esetén mintavétellel lehet megoldani a feladatot. A mintát úgy kell kiválasztani, hogy a teljes halmaz jellemzőit őrizze meg, s a vizsgálat eredményei érvényesek legyenek az egész rendszerre. A feladatot ahhoz hasonlíthatnánk, mintha egy nagy kalácsban a tészta, a mazsola és a levegővel kitöltött lyukak eloszlását kívánnánk vizsgálni. Rögtön látható, hogy megbízható következtetés csak nagy minta esetén tehető. Kicsiny minta esetén előfordulhat, hogy csak egy mazsolaszem vagy csak egy lyuk kerül kiválasztásra, és ekkor a kalácsot vagy a mazsolával, vagy a légbuborékkal sikerül azonosítanunk. Nagyobb minta kiválasztása esetén is ki vagyunk téve annak, hogy nem valós eredményt kapunk (például a kalács alsó részén több a mazsola, mint a felsőn, így az egyik helyről származó minta félrevezethet). Nyilvánvaló tehát az a további lépés, hogy több helyről vegyük a mintát, és megfelelő átlagolások után adjuk meg az egész halmazra vonatkozó értékelést. Az eloszlás-vizsgálat bármely rendszerben többféle megítélés alapján történhet. Hasonlatunkban például a három összetevő viszonya vizsgálható térfogat-arányuk alapján, a lokalizált részek távolsága alapján stb. A szógyakoriságok vizsgálatánál különböző szerzők közel azonos, de részleteiben mégis eltérő statisztikai mennyiségeket és módszereket alkalmaznak. Különösen sok nehézséget okoz az egyes mennyiségek, fogalmak bevezetésénél tett definíciók, majd a felhasználásukkal tett következtetések világos megítélése. A LIF szerzői részletesen bemutatták az általuk alkalmazott statisztikai módszert, fejtegetéseiket táblázatok sorával illusztrálták. A szótár 4. fejezetének rövidített anyaga alapján tekintsük át a vizsgálatok során bevezetett mennyiségeket. Ennek a – későbbiekben megjelenő szótárak által is alapműnek tartott – munkának a munkamódszerét mutatom be az alábbiakban, melynek ismeretében minden bizonnyal az olvasó és a szótárhasználó előtt más tartalmat fog felidézni egy-egy szó besorolási értéke, mint ezeknek az eljárásbeli ismereteknek a hiánya esetén.

<i>Lemma</i>	<i>F</i>	f_1 (színház)	f_2 (regények)	f_3 (mozi)	f_4 (újságok)	f_5 (segéd-anyagok)	<i>R</i>	f_{max}	f_{min}	d_I
(L ₁) accertare	15	0	1	0	14	0	2	14	0	14
(L ₂) colloquio	15	0	5	0	10	0	2	10	0	10
(L ₃) deposito	15	0	5	0	6	4	3	6	0	6
(L ₄) divinità	15	0	0	0	0	15	1	15	0	15
(L ₅) finanziario	15	1	0	0	13	1	3	13	0	13
(L ₆) giacimento	15	0	0	0	2	13	2	13	0	13
(L ₇) gonfio	15	3	3	2	2	5	5	5	2	3
(L ₈) minerario	15	0	0	0	0	15	1	15	0	15
(L ₉) parcheggio	15	0	0	0	15	0	1	15	0	15
(L ₁₀) poliziotto	15	3	3	3	3	3	5	3	3	0
(L ₁₁) proprietario	15	1	2	1	10	1	5	10	1	9
(L ₁₂) sesso	15	5	3	1	6	0	4	6	0	6
(L ₁₃) uniforme	15	4	7	0	4	0	3	7	0	7
(L ₁₄) valido	15	0	1	1	12	1	4	12	0	12
(L ₁₅) vizio	15	3	4	3	5	0	4	5	0	5

1. táblázat [LIF p. XXI, kiegészítve f_{max} , f_{min} és d_I értékeivel]

Nézzük az 1. táblázatban lévő tizenöt szócikket, melyek színház, regény, mozi, napilap és oktatási segédanyagok szövegeiből kerültek feldolgozásra; és valamennyinek az F teljes gyakorisága azonos, azaz 15 értékű legyen. (Az F teljes gyakoriság jelenti az ötféle szövegben való összes előfordulás számát). Jelöljük az f_1, f_2, f_3, f_4 és f_5 mennyiségekkel az egyes részszövegekben való előfordulás számát, és ezeket a számokat nevezzük parciális gyakoriságnak.

A táblázatban lévő 15 szócikk értéke a szövegekben más-más annak ellenére, hogy az F gyakoriságuk azonos, a parciális gyakoriságuk viszont különböző. A parciális gyakoriságok összege megegyezik a teljes gyakorisággal, vagyis

$$f_1 + f_2 + f_3 + f_4 + f_5 = F$$

továbbá ha valamelyik parciális gyakoriság egyenlő a teljes gyakorisággal (a táblázatban az L_4 és az L_8 lemma esetében $f_5 = 15$; az L_9 lemma esetén pedig $f_4 = 15$), akkor a többi parciális gyakoriság értéke zérus. Az L_4, L_8 és L_9 lemma csak egy-egy szövegfajtában fordul elő; az L_7, L_{10}, L_{11} viszont mindegyikben; míg az L_{12}, L_{14} , és L_{15} csak egy-egy szövegtípusban nem szerepel.

Vezessük be az R mutatószámot, amely azt adja meg, hogy az adott lemma hány alhalmazban szerepel: R értéke ebben az esetben 1 és 5 között változhat. A lemmának a halmazban elfoglalt helye annál értékesebb, minél nagyobb az R mutatószám. Esetünkben az $R = 5$ értékkel rendelkező szavak minden alhalmazban, az $R = 1$ értékkel rendelkezők csak egyetlen alhalmazban fordulnak elő. Az azonos F értékkel rendelkező lemmák közötti különbséget az R mutatószám fejezi ki. (1. táblázat)

Az F és R értékek azonossága esetén is jelentősen különbözhet két lemma szövegben betöltött szerepe. Például a táblázatban az L_{10} és az L_{11} lemma esetében az $F = 15, R = 5$ érték úgy valósul meg, hogy az L_{10} lemma minden alhalmazban háromszor, az L_{11} pedig a 4. alhalmazban tízszer, a többiben egyszer-egyszer, illetve kétszer fordul elő. Vezessük be az f_{\max} maximális és f_{\min} minimális parciális gyakoriság értékeket, amelyek egy lemmának az alhalmazokban való legtöbbször, illetve legkevesebbszer való előfordulásának a számai. Legyen

$$d_I = f_{\max} - f_{\min}$$

a lemmának a különböző alhalmazokon való előfordulását jellemző diszperzió vagy eloszlási szóródási tényező. A d_I tényező tehát különbséget tud tenni az azonos F és R értékű lemmák szövegben elfoglalt helyzetében. A lemma alhalmazokon való eloszlása annál egyenletesebb, minél kisebb d_I értéke. A táblázatban az L_{10} lemma $d_I = 0$ értéke

tökéletesen egyenletes eloszlásnak felel meg, míg az L_7 lemma $d_1 = 3$ értéke közel egyenletes, és végül az L_{11} lemma $d_1 = 9$ értéke mellett az előfordulás kiemelkedően koncentrált a 4. alhalmazban.

Az eloszlási szóródási tényezőtől azt várjuk el, hogy jellemezze az alhalmazokon való eloszlást, vagyis azonos d_1 értéknél azonos, különbözőnél különböző eloszlási helyzete legyen a lemmának. Sajnos ez az elvárás nem teljesül különböző F értékek, tehát más-más értékű teljes frekvencia esetén. Vegyünk erre példaként két lemmát, amelyek teljes gyakoriságát, öt halmazra vonatkozó parciális gyakoriságait és a d_1 eloszlási paramétert a 2. táblázat tartalmazza. Látható, hogy az első lemma négy alhalmazon kilencszázszor, az ötödiken annál alig többször, ezerszer fordul elő, tehát az eloszlás közel egyenletes, ugyanakkor a második lemma lényegében csak az ötödik alhalmazban szerepel, a másik négyben mindössze egy-egy alkalommal fordul elő. Az azonos $d_1 = 100$ eloszlási szóródási tényező tehát nem tesz különbséget a két eset között. Az 1. táblázatban kiszámolt d_1 értékek azonos F értékű lemmákra vonatkoztak, így jól jellemezték a szavak szóródását. A 2. táblázat d_1 értékeit szintén számítsuk át azonos, például $F = 1$ értékre. Ezt úgy tehetjük meg, ha d_1 értékét elosztjuk F értékével, vagyis bevezetjük a

$$d_2 = \frac{d_1}{F}$$

mutatószámot. Kiszámítva ezt a mennyiséget (2. táblázat utolsó oszlopa) jelentős különbség adódik az értékek között, s ezzel kifejezésre kerül, hogy egyre kisebb d_2 érték egyre egyenletesebb eloszlásnak felel meg.

Lemma	F	f_1	f_2	f_3	f_4	f_5	d_1	d_2
L_5	4600	900	900	900	900	1000	100	$100/4600 = 0,02$
L_6	105	1	1	1	1	101	100	$100/105 = 0,95$

2. táblázat [LIF p. XXIV]

A d_1 mutatószám a parciális gyakoriságok maximális és minimális értékének különbségével adja meg a szóródás értékét, tehát a két szélsőértéket használja fel a számoláshoz. Mivel a d_2 mennyiség d_1 -nek az F teljes gyakoriságra vonatkoztatott értéke, ezért ez a paraméter is a szélsőértékkel van kapcsolatban. Sokkal finomabb átlagolást jelent, ha meghatározzuk a lemma parciális gyakoriságának \bar{f} átlagértékét és képezzük minden parciális gyakoriságnak ettől a középértéktől való eltérését, és ezek összegét osztjuk F -el. Ebben az esetben tehát nem csak a két szélsőértékkel határoljuk be a szóródás mértékét, hanem minden parciális gyakoriságnak külön-külön megadjuk a középértéktől való eltérését, ezért az így származtatott eloszlási szóródási tényező sokkal finomabb léptékkel fejezi ki a lemma alhalmazokon való eloszlását. De-

finiáljuk tehát a d_3 eloszlási szóródási tényezőt az f_1, \dots, f_5 parciális gyakoriságoknak az \bar{f} középértéktől való eltéréseivel a következő módon:

$$d_1 = \frac{1}{F} (|f_1 - \bar{f}| + \dots + |f_5 - \bar{f}|)$$

Az $|f_i - \bar{f}|$ abszolútérték azt fejezi ki, hogy az átlagtól való eltérés iránya (kisebb vagy nagyobb) közömbös számunkra, csak az eltérés nagysága (abszolútértéke) a meghatározó.

Lemma	F	f_1	f_2	f_3	f_4	f_5	d_1	d_2	\bar{f}
L ₇	100	10	20	20	20	30	20	0,2	20
L ₈	1000	100	150	200	250	300	200	0,2	200

3. táblázat [LIF p. XXV]

A 3. táblázat két olyan lemma öt alhalmazra való eloszlását mutatja, amelyekre az F teljes gyakoriság és a d_1 eloszlási szóródási tényező különböző, de a d_2 eloszlási szóródási tényező azonos. Képezzük mindegyik lemma esetében az \bar{f} átlag parciális gyakoriságot (adjuk össze az öt parciális gyakoriság értéket, és osszuk el öttel), a kapott értékeket az utolsó oszlop tartalmazza. Készítsünk egy újabb táblázatot (4. táblázat), ahol az első oszlop a lemma teljes gyakoriságát, a második oszlop a parciális gyakoriságok \bar{f} átlagát, a további öt oszlop a parciális gyakoriságoknak az átlagtól való eltéréseit tartalmazza. A definiáló képletnek megfelelően ezen öt szám összegét F értékével osztva adódik a d_3 eloszlási szóródási együttható értéke (táblázat utolsó oszlopa).

Lemma	F	\bar{f}	$ f_1 - \bar{f} $	$ f_2 - \bar{f} $	$ f_3 - \bar{f} $	$ f_4 - \bar{f} $	$ f_5 - \bar{f} $	d_3
L ₇	100	20	10	0	0	0	10	20/100 = 0,2
L ₈	1000	200	100	50	0	50	100	300/1000 = 0,3

4. táblázat [LIF p. XXV]

Látható, hogy a középértékekhez való viszonyítással bevezetett finomítás valóban különbséget tudott tenni a két azonos d_2 -vel jellemezhető eloszlásban. A természettudományokban az illesztést még tovább finomítják úgy, hogy nem az eltérések összegét, hanem azok négyzetösszegét határozzák meg. Ennek megfelelően a d_3 paraméter helyett definiáljuk az S eloszlási paramétert a következő módon:

$$S^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (f_i - \bar{f})^2$$

ahol $S = \sqrt{S^2}$ majd variációs együtthatóként definiáljuk V-t

$$V = \frac{S}{f}$$

amely a nevező miatt független a gyakoriságtól. A LIF korpuszában a V maximális értéke 2. A variációs együtthatót elosztva $n - 1$ -gyel, az értéke 0 és 1 között mozog. Hogy lineárisan lehessen ábrázolni az eloszlást, be kell vezetni az alábbi képlettel egy további mennyiséget:

$$D = 1 - \frac{V}{\sqrt{n - 1}}$$

amelyben a D a szóródási együttható. Ennek segítségével a korpusz minden egyes lemmájának eloszlási gyakoriságát megadhatjuk. D értéke 0 (egyetlen alhalmazban való előfordulás) és 1 (az alhalmazokban való teljesen egyenletes előfordulás) között változik. Tehát ha egy szó csak egyetlen alhalmazban fordult elő, a szóródási együttható értéke 0, míg ha mind az öt alhalmazban ugyanannyiszor szerepelt, a szóródási együttható értéke 1.

Végül a LIF szerzői (követve más gyakorisági szótárak gyakorlatát) bevezetik az

$$U = F \cdot D$$

képlet alapján az U mutatószámot, amely alapján a lemmákat sorba rendezik, és beveszik vagy kihagyják a szótárból. Ezt a mutatót magyarul szóhasználati gyakoriságnak nevezhetjük. Az összes lemma esetében kiszámolták a D és az U értékeket, és csak ezután húzták meg a lemmák szótárba kerülésének alsó határát. A továbbiakban

- külön-külön sorbarendezték a lemmákat F , D és U csökkenő sorrendjében, folyamatosan számlálva a háromféle sorrendet;

- 5000 lemmában állapították meg a LIF-be felvett, szóhasználati gyakoriság alapján sorbarendezett szavak maximális számát. Az 5000. lemma szóhasználati gyakorisági értéke $U = 2$, valamint ugyanez az U értékük van a lemmáknak 4945-től 5001-ig;

- megfigyelték, hogy az 5356. lemmáig az utolsó 260 esetében $U = 1,78$, és $R \geq 3$. Az $U = 1,78$ küszöb alatt kerültek be a lemmák a LIF anyagába. ($U = 1,78$ értéknél $F = 3$ és $R = 3$.) Megállapítható volt, hogy 5001 lemma közül csak 95 lemma esetén $R < 3$, és 260 lemma esetén $R = 3$. Mivel az 1. és az 5001. lemma között $R < 3$ értékkel mindössze 331 lemma található, a LIF-ben 426 lemma esetében $R < 3$, és 4930 esetében $R \geq 3$.

LESSICO DI FREQUENZA DELL'ITALIANO PARLATO (LIP).

Szerk.: De Mauro, Tullio – Mancini, Federico – Vedovelli, Massimo – Voghera, Miriam. *Etaslibri*, Roma, 1993.

A LIP a Római „La Sapienza” Egyetem OLCI (Osservatorio Linguistico e Culturale Italiano) és az IBM Semea együttműködésében készült, Tullio De Mauro vezetésével.

Ennek a szótárnak külön jelentőséget ad, hogy a szerzők által gyűjtött hangfelvételek alapján a beszélt olasz nyelvet dolgozza fel. A szerzőcsoport interdiszciplináris összetétele biztosította, hogy mind a nyelvészeti, mind a statisztikai feldolgozás a legmagasabb tudományos szinten történjen. A szótárban megtalálható minden információ a mintaválasztás, anyaggyűjtés, és feldolgozás részleteire vonatkozóan.

A LIP a beszélt nyelv korpuszát tartalmazza, 500000 gyűjtött szót dolgoztak fel benne, mint a LIF esetében is. Összesen ötvenhét órányi hanganyagot vettek fel négy olasz nagyvárosban. A feldolgozás után 15000 lemmából áll a szótár, amelynek nagy újítása, hogy az addig elkészült gyakorisági szótárakkal ellentétben, amelyek elsősorban vagy teljes egészében az írott olasz nyelven alapultak, a LIP a beszélt olasz nyelv alapján végzett vizsgálatok eredményét tartalmazza. Nagy érdeme a szerzőknek, hogy a bevezető részben leírtak alapján pontosan végigkövethető a gyűjtés, válogatás, feldolgozás folyamata, és a csatolt számítógépes lemezekon megtaláljuk a gyűjtött lexikát városokra lebontva. A feldolgozás idejét nagymértékben csökkentette az automata lemmatizáció, így gyakorlatilag mindössze két évig tartott a szótár összeállítása (1990–1992).

Az anyaggyűjtés során a földrajzi választás okozott nehézséget. Olaszország nagy nyelvjárásbeli különbségei miatt különösen kellett arra figyelni, hogy a vizsgált szövegek ne egy szűk területre korlátozódjanak, és ne csak egyes területek, illetve a köznyelv lexikáját tükrözzék. Az olasz nagyvárosok közül választották ki a mintavétel helyét. Az 1988. december 12-i adatok szerint az olasz nagyvárosok népessége csökkenő sorrendben: Róma (2,8 millió), Milánó (1,5 millió), Nápoly (1,1 millió), Torinó (1 millió), Genova és Palermo (0,7 millió), Bologna, Bari, Catania, Firenze (0,4 millió), Velence (0,3 millió), Cagliari és Trieszt (0,2 millió).³ Pusztán demográfiai alapon a választás Rómára, Milánóra, Nápolyra esett volna, és még belekerülhetett volna a válogatásba Torinó, Genova vagy Palermo. Firenzét, az olasz nyelv bölcsőjét azonban nem lett volna célszerű kihagyni, így végső soron négy nagyvárosban gyűjtöttek anyagot: Rómában, Milánóban, Nápolyban és Firenzében. Mind a négy városból 125000 szavas lexikai anyag gyűlt össze. A másik probléma, hogy az olasz nyelv rétegződése miatt sok dialektális vagy regionális dialektális elem él a beszédben. Mivel azonban a LIP köznyelvi szótárnak készült, ezeket a szövegeket

kihagyták, és csak a standard olasz beszédet elemezték. Belekerültek a korpuszba viszont olyan dialektális elemek, amelyek a mintavétel során a standard olasz nyelvbe keveredtek. A városi beszédben jelenlevő más jellegű dialektális elemeket (például Milánóban veneto akcentus) természetesnek vették, hiszen az országon belüli vándorlás, elsősorban a nagyvárosokba áramlás természetes folyamat. A nagyvárosokban azonos módon és azonos mintán végzett vizsgálatok lehetőséget adnak a városok közti összehasonlításra, és a későbbiekben, újabb vizsgálatok végzésével, más adatokkal való összevetésre.

MINTAVÉTEL

A LIP elkészültéhez először az anyagokat gyűjtötték össze. Öt csoportban végezték a mintavételt [*LIP pp. 40–41*]:

A csoport: kétirányú kommunikáció szabadon, szemtől szemben, kb. 100000 szó (városonként 25000), például otthon, iskolában, munkahelyen.

B csoport: kétirányú kommunikáció szabadon, nem szemtől szemben, kb. 100000 szó (25000 városonként), például telefonbeszélgetés.

C csoport: kétirányú kommunikáció, szemtől szemben, nem szabadon, kb. 100000 szó (25000 városonként), például gyűlések, munkamegbeszélések, vizsgák, interjúk.

D csoport: egyirányú kommunikáció a címzettek jelenlétében, kb. 100000 szó (városonként 25000), például tanítási órák, konferencia-előadások.

E csoport: egyirányú kommunikáció, távolra, vagy írott szöveg alapján, kb. 100000 szó (25000 városonként), például televíziós közvetítések, rádióadások.

A hanganyagok lejegyzése a könnyebb olvashatóság miatt az olasz standard modell szerint történt. A mintaadók rétegződésére is figyelemmel voltak: nem, életkor, végzettség, foglalkozás szerint is megválogtatták a reprezentatív mintavételi eljárást.

A FELDOLGOZÁS MÓDSZERE

A korpusz automata feldolgozása a legmodernebb módszerekkel történt. A gyűjtött anyag morfológiai analízisét automata rendszerrel lehetett oldani, míg annakidején, a LIF anyagának feldolgozása során tíz kutató manuálisan végezte a munkát, mivel akkoriban nem állt rendelkezésre automata rendszer. Problémát a homográfia okoztak, az olyan azonos alakú többjelentésű szavak, mint például „vite” – pianta / parte meccanica; „frncora” / „ancñra”. Minden egyes szó grammatikai besorolását jelölni kellett, viszont előfordul, hogy egy-egy hangalak több grammatikai kategóriába is besorolható, például „la” – sostantivo / articolo / pronome.

Az ellenőrző rendszer garantálta a jó minőséget a hibajavítások elvégzése után. Ezután történt a végső listák összeállítása, végül pedig a listák analízise.

A LIP ÉS A LIF ÖSSZEHASZNOLTÁSA

A LIP és a LIF esetében is reprezentatív mintavételt végeztek, de a LIF írott anyagokat vett mintaként, és különböző szövegeket osztott öt kategóriába, míg a LIP négy nagyvárosban rögzített beszéd alapján öt szövegtípuson végezte a vizsgálatokat.

A LIP és LIF szóhasználati gyakorisági listáit hasonlítja össze az 5. táblázat.

LIP	LIF
az első 50 lemma a beszélt korpusz 50%-a	(nincs adat)
az első 500 lemma a beszélt nyelv 80,4%-a	az első 500 lemma a teljes korpusz 78,07%-a
1000 lemmáig a beszélt korpusz 85,99%-a	1000 lemmáig a teljes korpusz 85,5%-a
1500 lemmáig a beszélt korpusz 89,07%-a	1500 lemmáig a teljes korpusz 88,21%-a
2000 lemmáig a beszélt korpusz 91,08%-a	2000 lemmáig a teljes korpusz 90,69%-a
2500 lemmáig a beszélt korpusz 92,54%-a	2500 lemmáig a teljes korpusz 92,45%-a
5000 lemmáig a beszélt korpusz 96,29%-a	5000 lemmáig a teljes korpusz 96,56%-a

5. táblázat [LIP pp. 121–123] Szóhasználati gyakoriság %-ban korpuszra levetítve

A leggyakrabban előforduló 2000 szó alkotja az olasz nyelv alapszó-kincsét (*lessico fondamentale dell'italiano*).

A LIP a szavak szűkebb körét tágabb korpuszból veszi, míg a LIF nagyobb korpuszt fed le kevesebb szóval.

A LIP tartalmaz tulajdonneveket és rövidítéseket is, míg a LIF nem.

7000 lemmánál már igen alacsony a gyakoriság, értéke 3 alá esik mindkét szótár esetében.

A LIP ötféle gyakorisági listája közül figyelmet érdemel még a negyedik és az ötödik lista, amelyek a beszélt nyelv tanulmányozásának eredményeképpen jöttek létre. A negyedik lista, a „Lista di frequenza dei fonosimboli”, 35 olyan felkiáltást, nyögést tartalmaz, amelyek beszéd közben gyakoriak. Például „eh” 6981, „ah” 2174. Az ötödik lista a „Lista di frequenza delle polirematiche” címet viseli, és a korpuszban előforduló gyakori kifejezéseket tartalmazza, olyanokat, mint például „va bene”, „che cosa”, „d'accordo”, „per esempio”. Ez a lista különösen hasznos lehet az olaszt mint idegen nyelvet tanulók számára.

EGY OLASZ NYELVKÖNYV LEHETSÉGES VIZSGÁLATA

A nyelvkönyvek írásánál sok lényeges szempontot kell figyelembe venni, amelyek közül az egyik a szavak előfordulási gyakorisága az

adott nyelvben. A LIP és a LIF segítségével megvizsgáltam, hogy az egyik leggyakrabban használt kezdő olasz nyelvkönyv [Móritz György – Szabó Győző: *I primi due passi. Olasz nyelvkönyv 1/A. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993.*] első leckéjében található lexika a két gyakorisági szótár szóhasználati gyakorisági listáiban hányadik helyet foglalja el. A 6. táblázat mutatja betűrendben az első lecke szavait, mellettük pedig a LIP-ben és a LIF-ben elfoglalt rangjukat a szóhasználati gyakoriság (U) alapján. (A rang jelenti a lemmának az adott listában elfoglalt sorrendi helyét.)

A 7. táblázatban a LIP-beli használati gyakorisági lista alapján rendeztem sorrendbe a szavakat, a 8. táblázatban pedig a LIF-beli szóhasználati gyakoriság szerint.

szavak	rang (U alapján) LIP	rang (U alapján) LIF
a	5	4
abitare	800	461
adesso	94	114
anche	28	31
andare	26	39
avvocato	497	1481
bello	126	77
benvenuto	5516	3769
binario	2368	–
buono	166	110
casa	117	62
certo	112	99
chi	79	56
ciao	153	518
come	38	21
davanti (Av.)	470	272
destra	541	595 (destra)
dietro (Av.)	744	345
domanda	249	372
dove	86	58
e	6	6
ecco	55	123
esercizio	1942	2281
essere	3	5
famiglia	377	225
forse	135	129
frase	704	1190
giorno	100	57
grammatica	4214	–
guardare	90	105
il	1	1
ingegnere	1823	1577
italiano (Av.)	325	277
la	168	–

6. táblázat. Az 1. lecke szavai betűrendben ⇒

szavak	rang (U alapján) LIP	rang (U alapján) LIF
lezione	663	1139
Ē	110	236
lieto	2354	1495
ma	23	19
macchina	304	220
mattina	437	390
moglie	511	237
notte	628	191
numero	146	344
ora (Av.)	128	113
orologio	2412	945
parlare	62	72
piacere (V)	265	195
poi	38	54
prendere	96	76
prima	97	100
professore	378	278
pronunciare	4172	1359
quale	129	81
questo	30	25
qui	61	92
ragazza	499	216
ragazzo	239	183
risposta	476	821
Roma	211	–
salutare	653	544
saluto	9821	914
sera	276	184
š	24	87
signora	188	141
signore	192	142
signorina	688	(signora címszón belül)
sinistra	467	586 (sinistro)
tutto	63	27
vento	705	559
viale	2973	2838
vocabolo	3826	–

6. táblázat. Az 1. lecke szavai betűrendben

szavak	rang (U alapján) LIP	rang (U alapján) LIF
il	1	1
essere	3	5
a	5	4
e	6	6
ma	23	19
ŝ	24	87
andare	26	39
anche	28	31
questo	30	25
come	38	21
poi	38	54
ecco	55	123
qui	61	92
parlare	62	72
tutto	63	27
chi	79	56
dove	86	58
guardare	90	105
adesso	94	114
prendere	96	76
prima	97	100
giorno	100	57
Ĥ	110	236
certo	112	99
casa	117	62
bello	126	77
ora (Av.)	128	113
quale	129	81
forse	135	129
numero	146	344
ciao	153	518
buono	166	110
la	168	–
signora	188	141
signore	192	142
Roma	211	–
ragazzo	239	183
domanda	249	372
piacere (V)	265	195
sera	276	184
macchina	304	220
italiano (Av.)	325	277
famiglia	377	225
professore	378	278
mattina	437	390
sinistra	467	586
		(sinistro)
davanti (Av.)	470	272
risposta	476	821

7. táblázat. Az 1. lecke szavai a LIP szóhasználati gyakorisági sorrendjében ⇒

szavak	rang (U alapján) LIP	rang (U alapján) LIF
avvocato	497	1481
ragazza	499	216
moglie	511	237
destra	541	595 (destra)
notte	628	191
salutare	653	544
lezione	663	1139
signorina	688	(signora címszón belül)
frase	704	1190
vento	705	559
dietro (Av.)	744	345
abitare	800	461
saluto	982	1914
ingegnere	1823	1577
esercizio	1942	2281
lieto	2354	1495
binario	2368	–
orologio	2412	945
viale	2973	2838
vocabolo	3826	–
pronunciare	4172	1359
grammatica	4214	–
benvenuto	5516	3769

7. táblázat. Az 1. lecke szavai a LIP szóhasználati gyakorisági sorrendjében

szavak	rang (U alapján) LIP	rang (U alapján) LIF
il	1	1
a	5	4
essere	3	5
e	6	6
ma	23	19
come	38	21
questo	30	25
tutto	63	27
anche	28	31
andare	26	39
poi	38	54
chi	79	56
giorno	100	57
dove	86	58
casa	117	62
parlare	62	72

8. táblázat. Az 1. lecke szavai a LIF szóhasználati gyakorisági sorrendjében ⇒

szavak	rang (U alapján) LIP	rang (U alapján) LIF
prendere	96	76
bello	126	77
quale	129	81
š	24	87
qui	61	92
certo	112	99
prima	97	100
guardare	90	105
buono	166	110
ora (Av.)	128	113
adesso	94	114
ecco	55	123
forse	135	129
signora	188	141
signore	192	142
ragazzo	239	183
sera	276	184
notte	628	191
piacere (V)	265	195
ragazza	499	216
macchina	304	220
famiglia	377	225
£	110	236
moglie	511	237
davanti (Av.)	470	272
italiano (Av.)	325	277
professore	378	278
numero	146	344
dietro (Av.)	744	345
domanda	249	372
mattina	437	390
abitare	800	461
ciao	153	518
salutare	653	544
vento	705	559
sinistra	467	586
		(sinistro)
destra	541	595
		(destro)
risposta	476	821
orologio	2412	945
lezione	663	1139
frase	704	1190
pronunciare	4172	1359
avvocato	497	1481
lieto	2354	1495
ingegnere	1823	1577
saluto	982	1914
esercizio	1942	2281

8. táblázat. Az 1. lecke szavai a LIF szóhasználati gyakorisági sorrendjében ⇒

szavak	rang (U alapján) LIP	rang (U alapján) LIF
viale	2973	2838
benvenuto	5516	3769
la	168	–
Roma	211	–
signorina	688	(signora címszón belül)
binario	2368	–
vocabolo	3826	–
grammatica	4214	–

8. táblázat. Az 1. lecke szavai a LIF szóhasználati gyakorisági sorrendjében

A nyelvkönyv első leckéje 73 új szót tartalmaz. Az új szavak gyakorisága a LIP alapján 1–5516 közé esik. Az előszóban a nyelvkönyv szerzői megjegyzik: „A teljes anyag körülbelül 2200 lexikai elemet tartalmaz. Ilyen szókinsnek az ismerete – a szakemberek véleménye szerint – lehetővé teszi bármilyen szöveg (vagy beszéd) 80%-ának megértését, illetve az alapfokú beszédképességet”. Sajnos, ebből nem derül ki, hogy a szerzők a könyv megírásához segédanyagként használtak-e valamilyen gyakorisági szótárat, vagy csak a saját intuíciójukra hallgathattak. Mindenesetre amellett, hogy jónéhány szó a gyakorisági listák élén foglal helyet, akad néhány olyan is, amelyik helyett a legelső leckében szerencsésebb lett volna a gyakrabban előforduló szinonimáját választani. Például „viale” helyett „via” vagy „strada”, „vocabolo” helyett „parola”, „lieto” helyett „contento”.

A gyakorisági szótárak története a nyelvtanítás történetének egy érdekes és viszonylag új fejezetét jelenti. A gyakorisági szólisták nyelvtanításban való felhasználása minden nyelvből szerencsés lenne, elsősorban a nyelvkönyvek írásakor (természetesen más szempontok figyelembe vétele mellett); és hasznos volna az is, ha minden nyelvtanár ismerné a legújabb gyakorisági listákat, hogy a nyelvtanítás során fel tudja használni őket.

Végezetül a LIP és a LIF bemutatásának összegzéseként megjegyzem, hogy mindkét szótár mérföldkő az olasz lexikográfia történetében. A LIF kora olasz nyelvének feldolgozására vállalkozott írott anyagok alapján. A LIP a beszélt olasz nyelv feldolgozását végezte el hangfelvételek alapján, az olasz nyelv területi eloszlási sajátosságait is figyelembe véve. Figyelemre méltó, hogy a két szótár anyaga összehasonlítható, mivel 500000–500000 szót dolgoznak fel hasonló módszerekkel, az eljárás különbsége elsősorban a módszerek finomodásának köszönhető. Annak a ténynek az ismeretében, hogy a beszélt és az írott olasz nyelv még napjainkban is jelentősen különbözik egymástól, és ez a különbség a lexika területén is megmutatkozik, érthetők a besorolás-

ban mutatkozó eltérések. Feltétlenül oka lehet a mutatkozó különbségeknek az is, hogy a reprezentatív minta kiválasztása nem pontosan ugyanazokon a területeken történt, nem ugyanazon időintervallumban, valamint nem elhanyagolható a két szótár létrejötte között eltelt húsz éves különbség sem.

JEGYZET

- 1 Basic: British American Scientific International Commercial, 1923–28 LIF p. X
- 2 LIF p. X
- 3 LIP p. 30

IRODALOM

1. Bortolini, U. – Tagliavini, C. – Zampolli, A.: Lessico di frequenza della lingua italiana contemporanea. Garzanti – IBM, Milano, 1972.
2. Dante Alighieri: La Divina Commedia. Testo, Concorde, Lessici, Rimario, Indici. IBM Italia, Pisa, 1965.
3. De Mauro, Tullio – Mancini, Federico – Vedovelli, Massimo – Voghera, Miriam: Lessico di frequenza dell'italiano parlato (LIP). Etaslibri, Roma, 1993.
4. Katerinov, K. – Boriosi Katerinov, M. C. – Sciarone, A. G.: Calcolo di rendimento di liste di base: italiano parlato, italiano scritto, Livello Soglia. Ricerche di linguistica computazionale. Guerra, Perugia, 1991.
5. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás lexikográfia szolgálatában. In: Országh László (szerk.): Szótártani tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966. p. 41.
6. Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.): Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1997.
7. Massariello Merzagora, Giovanna: La lessicografia. Zanichelli, Bologna, 1983.
8. Migliorini, B.: Che cos'è un vocabolario? Firenze, 1951.
9. Migliorini, B.: Der grundlegende Wortschatz des Italienischen. Marburg, 1943.
10. Nencioni, Giovanni: Verso una nuova lessicografia. Studi di lessicografia italiana. Accademia della Crusca, Firenze, 1985. vol. VII (1985.) pp. 5–19.
11. VELI, Vocabolario Elettronico della Lingua Italiana. Il Vocabolario del 2000. IBM Italia, Milano, 1989.
12. Zampolli, A.: Studi di statistica linguistica eseguiti con impianti. IBM, Tesi di laurea dattiloscritte, Padova, 1960.

Megjegyzés: A téma iránt érdeklődők bőséges bibliográfiát találhatnak a fentiek kívül a két elemzett szótár végén.

EGY ÚJ, INTEGRÁLT KOMMUNIKATÍV NYELVOKTATÁSI MÓDSZER

A jelenlegi kutatásaim középpontjában a római DILIT International House nyelviskolában az olasz mint idegen nyelv tanítására kidolgozott új módszer áll.¹ A módszernek – egyelőre – nincs általánosan elfogadott elnevezése, maguk a kifejlesztők is elzárkóznak a névválasztástól. A leggyakrabban az iskola nevét kötik a módszerhez. A továbbiakban, elsősorban rövideje miatt, magam is ezt a megoldást alkalmazom.

Jelen írásomban a módszer két, a főcímben jelzett aspektusát kívánom bemutatni; vagyis azt kívánom vizsgálni, hogy mennyiben tekinthető a DILIT módszer integráltnak, illetve mennyiben kommunikatívnak.

A DILIT MÓDSZER INTEGRATÍV JELLEGE

A hazai szakirodalom általában nem szól önálló módszertani kategóriaként integrált módszerekről; részint, a rendszeresség mellett, a korszerű nyelvoktatásban alkalmazott hatékony stratégiák lényegi vonásaként értelmezi az integráltságot², részint pedig eklekticitásról szól, annak előnyeivel, illetve hátrányaival, elfogadottságával, illetve visszatartó erejével együtt.³

Az olasz szakírók többsége (elsősorban két kiváló példára, R. Titone⁴ és M. Danesi⁵ munkásságára hivatkozva) a nyelvoktatási módszerek legújabb típusaként értelmezik; ugyanakkor nem mulasztják el felhívni a figyelmet az integráltságban a természeténél fogva benne rejlő veszélyekre. G. Freddi rendkívül élesen fogalmaz; a patchwork-höz és Arlecchino csupafolt kosztümjéhez hasonlítja azokat az integrált módszereket, amelyek „a legközönségesebb eklekticizmus köntösében jelennek meg”.⁶ Nem más a módszer ekkor, mint „a ki tudja, honnan származó elvek, ismeretek vagy technikák ötletszerű összegereblyézése vagy békaperspektívájú tapasztalatokra épülő bohóckodás”.⁷

Természetesen a DILIT módszer esetében erről szó sincs, s integráltságról sem a fenti értelemben beszélhetünk a módszer kapcsán.

NYELVELSAJÁTÍTÁS ÉS/VAGY NYELVTANULÁS?

Az idegen nyelvek tanításának metodikájában alapvetően két szemlélet uralkodik:

- az első a nyelvtanulás folyamatát irányított, tudatos folyamatként

értelmezi, s a benne résztvevőknek, a nyelvtanárnak és a nyelvtanulónak ennek megfelelő szerepet szán (irányító; irányított). Ebből a szemléletből születnek az ismert nyelvoktatási módszerek közül a nyelvtanifordító, az olvasatő, az intenzív, a kognitív stb. módszerek;

– a második szemlélet, ezzel ellentétben, spontán nyelvelsajátító folyamatnak tartja, amelyben a nyelvtanuló az anyanyelv elsajátításának nem tudatos folyamatát „ismétli” meg. Innen fakadnak a direkt és az audiovizuális módszerek, a szuggesztópédia stb.

A DILIT módszer esetében először történik meg a két szemlélet tudatos összekapcsolása. A módszer kidolgozói abból indulnak ki, hogy nem minden (idegen) nyelvi jelenség elsajátítása történik tudatos folyamat eredményeként. „Miközben a nyelvtanuló idegen nyelven kommunikál, figyelme azokra a jelentésekre koncentrálódik, amelyeket ki akar fejezni, vagy meg akar érteni. Amikor idegen nyelven olvas vagy hallgat, s megpróbálja megérteni az olvasott vagy hallott idegen nyelvi szöveg jelentését, a tudat alatti szinten a nyelvelsajátító mechanizmusa rögzíti azokat a nyelvi adatokat, amelyeket a belső programja kész befogadni. Ezek a nyelvi adatok eleinte átmeneti, meglehetősen egyszerű, képlékeny szabályok szerint rendeződnek. A szabályokat lassacskán, ahogy újabb adatok járulnak hozzájuk, a nyelvelsajátító mechanizmus egyre bonyolultabb rendszerbe szervezi: megalkotja a nyelvtanuló grammatikáját.”⁸ Így minden olyan nyelvi tevékenység során, amelyben a nyelvtanuló megpróbál valamit megérteni, illetve amikor megpróbálja gondolatait, érzéseit szabadon kifejezni a tanult nyelven, nem csupán az értés képességét és a kifejezőkészségét gyakorolja, hanem egyben előbbre lép a nyelvelsajátítás folyamatában is.

Ezzel párhuzamosan a nyelvtanuló tudatos nyelvtanulási munkát is folytat; autentikus idegen nyelvi dokumentumokon megfelelő didaktikai gyakorlatok elvégzésével kutatómunkát végez, levonja kutatásai következtetéseit, s felfedezi, mi a szabályos, a rendszerszerű a tanult idegen nyelvben.

A két típusú munkaformát, a spontán nyelvelsajátítást, illetve a tudatos nyelvtanulást célzót a DILIT módszer integrálja, de sohasem keveri össze az egyes gyakorlatok során. A nyelvtanuló számára mindig egyértelmű, hogy munkája során mire kell koncentrálnia; a formára, a nyelvtanra kell ügyelnie, s lehetőség szerint „hiba”⁹ nélkül kell teljesítenie; vagy pedig szabadon engedheti fantáziáját, kreativitását, s csak a jelentést kell szem előtt tartania.

Úgy vélem, szükségtelen annak bizonyítása, hogy mennyire gátolja a hatékony munkavégzést, ha a nyelvtanuló nincs tisztában avval, hogy mely készségeit kell aktivizálnia egy-egy gyakorlat elvégzése során; illetve hogy mennyi pozitív energia szabadul föl, s segíti őt a megoldásban, ha világos számára, hogy mi az elvárás vele szemben.

A nem tudatos nyelvelsajátítás elősegítésére, megtámogatására a

DILIT módszer kifejlesztői több gyakorlattípust dolgoztak ki. Ezek egyike az

ASCOLTO RILASSATO

A gyakorlat alatt a nyelvtanulók többször (de legfeljebb hatszor) meghallgatnak egy kb. két perc időtartamú spontán beszélgetést. A fenti mellett természetesen fontos cél a beszélt nyelv értésének fejlesztése.

A gyakorlat sikeressége érdekében mindent el kell követni, hogy a nyelvtanulók a lehető legjobban ellazuljanak, s bátorítani kell őket arra, hogy szabadon használják a fantáziájukat. A tapasztalatok azt igazolják, hogy minél görcsösebben igyekszik valaki mindent és azonnal megérteni, annál kevésbé sikerül neki. Ugyanígy általános tapasztalat, hogy ha a tanár görcsös, feszült, ideges, nem lesz képes megteremteni a hatékony feladatvégzéshez elengedhetetlenül szükséges légkört. Segítheti ebben:

- az autogén tréning,
- a halk háttérzene,
- a félhomály,
- a nyelvtanulók kör alakban történő ültetése középen a magnetofonnal,
- a leküzdendő nehézségek ironikus eltűlése,
- az értés komplex készségének fejlesztése a megértett lexikai elemek számának növelése helyett,
- a többszöri meghallgatás lehetőségének biztosítása stb.

Az előkészületek után kerül meghallgatásra az autentikus dialógus, amelynek nehézsége mindig meghaladja a nyelvtanulók aktuális szintjét; ez a helyzet több, mint természetes az idegen nyelv tanulása és használata minden szakaszában, a tananyagok és módszerek mégsem építették be eddig a gyakorlatukba. A meghallgatás után a tanulók egymással szembefordulva, páros munkában kicserélik benyomásaikat, tapasztalataikat, véleményüket és ítéletüket a hallott szöveg tartalmáról. A konzultációra újra sor kerül, miután ismét meghallgatták a hanganyagot és/vagy partnert cseréltek.

A DILIT MÓDSZER KOMMUNIKATÍV JELLEGE

Mondhatnók azt is, hogy a hetvenes évek elejétől, D. Hymes óta, a kommunikatív szemléletből mint Gogol köpönyegéből bújnak elő a különböző nyelvoktatási módszerek. Valóban, igen nehéz volna napjainkban elképzelni korszerű nyelvoktatási módszert kommunikatív szemlélet nélkül. A kérdés tehát inkább az, hogy hogyan valósul meg ez az általánosnak tekinthető kommunikatív szemlélet a vizsgált módszeren belül.

Csak zárójelben kívánom megjegyezni, hogy a kérdés egyébként

azért is különösen izgalmas, mert az olasz mint idegen nyelv oktatása – ehelyütt elsősorban terjedelmi okok miatt nem vizsgálható, rendkívül összetett okokra visszavezethetően – a fent említett általános tendencia ellenére igen hosszú ideig érintetlen maradt, illetve a kommunikatív szemlélet csak igen felszínesen érintette. Vagyis a legtöbb módszer és a hozzá kapcsolódó tananyag megelégedett azzal, hogy a narratív olvasmányokat fölcserélte a nyelvtanuló vélt nyelvi szükségleteire épülő, gondosan megszerkesztett dialógussal. S már itt nem igazán működött a dolog, mert ezek a szükségletek korántsem kommunikációs, hanem – nagyon kevés kivételtől eltekintve – grammatikai jellegűek. S hogy a nyelvi jelenség „bemutatója” teljes legyen, a paradigmasor minden egyes tagja legalább egyszer megjelenjék, az olykor logikai bukfencekkel is tarkított párbeszéd olyan alakot ölt, ahogy az soha, semmilyen körülmények között, egyetlen, mégoly művelt anyanyelvi beszélő száját nem hagyná el abban a formában, abban a situációban. Azon kívül, hogy hamis képet nyújt az adott grammatikai jelenség beszédbeli disztribúciójáról és nem szolgálja a kommunikációs készségek kialakítását, határozottan gátolja is a célnyelvi megszólalást.

HÁROM SZEREPLŐ SZERZŐT KERES

Vizsgáljuk meg röviden az 1990-ben megjelent „In italiano” című tananyag tizenkettedik leckéjét, amely, a fent említetteknek megfelelően, párbeszéddel indul, nem is eggyel, hanem kettővel. A három szereplő: Rodolfo és barátja, Carlo, valamint Cecilia, Carlo felesége.

„Rodolfo deve portare la famiglia al mare. Ma la sua macchina è rotta...

Rodolfo: Ciao, Carlo. **Mi** faresti un favore?

Carlo: Se posso, volentieri.

Rodolfo: Devo andare a Rimini per accompagnare la famiglia al mare. **Mi** presteresti la tua macchina? La mia è rotta.

Carlo: Certo che **te la** presto. Ma quando **ti** serve?

Rodolfo: Mi servirebbe domenica, se non è troppo disturbo per te.

Carlo: **Mi** dispiace, ma domenica serve **a me**. Posso dartela sabato se **ti** va bene.

Rodolfo: Sì, anche sabato **mi** va bene. Partiamo subito dopo il pranzo e io sarò di ritorno la sera tardi.

(Un'ora dopo, a casa, Carlo parla con Cecilia, sua moglie.)

Cecilia: È un mese che i ragazzi non vedono la nonna. Sabato mattina **ci** piacerebbe andare a trovarla. **Ci** occorrerebbe la macchina.

Carlo: Impossibile. Sabato non **vi** posso dare la macchina: la presto a Rodolfo.

Cecilia: A chi la presti? A Rodolfo?

Carlo: Sè, **a lui**: perché?

Cecilia: Ma Rodolfo è imprudente! Guida come un pazzo!

Carlo **Gliela** presto perché è un amico e non posso dirgli di no. Devo prestargliela.

Cecilia: Fai come **ti** pare. Ma sei sicuro che **te la** riporterà tutta intera?"¹⁰

Nos, hogy még véletlenül se kerülje el a nyelvtanuló figyelmét az a grammatikai anyag, amit a szerzők a dialógusok középpontjába helyeztek, gondosan narancssárga színnel szedették a fentiekben nyomda-technikai okok miatt félkövérrel kiemelt elemeket.¹¹

A kinduló helyzet: Rodolfónak le kellene vinnie a családját a tengerre (nincs félreértés: nem együtt megy a család nyaralni, hanem a családfő leviszi a tengerre a többieket), de elromlott a kocsija. Ebben a szituációban, ha nincs lehetősége bérautóval megoldani a gondját, kölcsönautóért a legnagyobb valószínűséggel vagy egy rokonához, vagy pedig egy igaz barátjához fordul az ember. Ugyancsak nagy valószínűséggel nem vár egy véletlen találkozásra, hogy kérését előadhassa, hanem fogja a telefont és próbálkozik. Itt ellenben, ha a dialóguskezdő „Ciao, Carlo. Mi faresti un favore?” némi kételyt okozna, az illusztráció egyértelművé teszi: a két barát összefutott, s Rodolfo az üdvözlés után azonnal „letámadja” Carlót. Ahhoz, hogy a kommunikáció eredményes legyen, megfelelő nyelvi köntösbe kell(ene) öltöztetni a kérést. Az autóját kölcsönkérni a jó baráttól, a nyár közepén, a hétvégén, amikor annak családja, gyermekei vannak, s nincs két autója, nem indítható a „Mi faresti un favore?” kérdéssel. A legegyszerűbb udvariassági szabályok is kíváncsossá tennék legalább a potere ige használatát, de mivel a kérés igazán nem csekélység, a hiteles emberi kapcsolatokra egy csöppöt érzékenyebb, illetve az olasz nyelvet tanulók számára hatékony nyelvi eszközöket kínálni szándékozó szerző többé-kevésbé így indítaná a párbeszédet:

„– Senti, Carlo, vorrei chiederti un grosso favore.”

Robertónak azonban szerencséje van, mert az „áldott jó” Carlo így is odaigéri neki a kocsiját. Úgyhogy igazán értetlenül áll az elemző az ezt követő kölcsönös, túllihegetten udvariaskodó s ugyancsak nem a helyzethez (s a két barát közti viszonyhoz sem) illő: „se non è troppo disturbo per te”, „se ti va bene” előtt. De a csattanó a zárómondat, amelyből Carlo, akinek vasárnap szüksége van a kocsijára, tájékozódhat arról, hogy barátja már rögtön szombat ebéd után (!) elindul a családjával Riminibe, ahonnan késő este fog visszatérni. Rendkívül fontos információ, de talán nem tévedek nagyot, ha azt feltételezem, hogy Carlót mégis az érdekelheti inkább, hogy mikor kapja vissza a kocsiját.

A feleséggel folytatott párbeszéd sem sokkal szerencsésebb. Cecilia asszony a gyermekeivel a férje nélkül akarja a hétvégén meglátogatni a nagymamát, akit már egy hónapja nem láttak – a gyerekek. Megint nem kell sokat törni a fejünket, hogy kitaláljuk, melyikük édesanyjáról lehet szó. A férjnek mindenesetre csak az autót kellene biztosítani az utazáshoz, de már odaigért a barátjának. Ingerült pengeváltás következik a házaspár között, amit a feleség „én megmondtam előre, én figyelmeztettem” stílusú, csöppet sem kedves megszólalása zár a majdhogynem durva „Fai come ti pare.” után. S mi csak aggódhatunk; hol az a szerző, aki „megmenti” ezt a mély válságba jutott házasságot?

A DILIT módszer evvel ellentétben kizárólagosan autentikus nyelvi modelleken mutatja be a (szélesen értelmezett) nyelvi elemeket (nyelv > lexika + grammatika), amelyek jelentős hányada spontán dialógus, annak minden jellemzőjével együtt:

- „fésületlen”, olykor befejezetlen mondatok;
- túlbujánczó névmáshasználat;
- az igei állítmány gyakori hiánya;
- korlátozott igeidő és igemód-használat;
- nagy érzelmi töltés;
- szünetek;
- ismétlések;
- nyelvbtlások;
- magas fokú természetesség stb.

Nézzük meg példaként a tizedik egység aktív meghallgatásra¹² szánt dialógusa egy részletét, anélkül, hogy ezúttal hosszabban elmélkedni kívánnék azon, hogy vajon hol helyezkedhetnek el a kezdő nyelvtanuló kommunikációs szükségleteinek képzeletbeli fontossági sorrendjében az idézett két részletben szereplő témakörök:

„Telefonata al teatro dell’opera per informazioni
Trascrizione del dialogo registrato

I = Impiegato del botteghino
S = Signore

I. Teatro dell’Opera. Buongiorno.

S. Buongiorno. Mi scusi. Senta, io so che verranno effettuate delle rappresentazioni dell’Aida

I. Sě.

S. Iě al teatro. E volevo sapere

I. A Caracalla

S. Ah, a Caracalla, esatto. Ah, sě, al teatro all’aperto, sě. E volevo sapere le date in cui viene fatta questa rappresentazione.

I. Sě. Quest’anno abbiamo due rappresentazioni dell’Aida: una il trenta luglio e un’altra il cinque agosto; alle nove di sera.

S. Ah, perfetto. Grazie. Senta, i prezzi più o meno...?

I. Ma i prezzi sono variabilissimi. Siccome abbiamo molti posti – settemila posti – disponibili, secondo la fila varia il prezzo, dalle cinquemila lire degli ultimi posti fino alle centoventimila di poltronissima.

S. Ho capito. Senta, e più o meno, spendendo sulle cinquantamila lire?

I. Ma, sulle cinquantamila va a finire in ... in quinta, quarta-quint- ... quarta-quinta fila, diciamo.

S. Ah, sě. Va bene, allora.

I. Benissimo Iě, sě.

S. Senta, per le prenotazioni, si possono fare telefonicamente o devo venire per forza Iě?

I. No no, telefoniche, no. Non č possibile.

S. Non si accettano...

I. Proibito, proprio.

S. Ho capito. D'accordo.

I. Mi dispiace.

S. Senta, e da quando cominceranno ad essere in vendita i biglietti?

I. Dal sei di luglio.

S. Dal sei di luglio, eh?

I. Sì. Può venire qui a Caracalla già

S. A Caracalla direttamente.

I. oppure al Teatro dell'Opera a Piazza Beniamino Gigli. E l'orario degli botteghino è lo stesso: dalle dieci la mattina alle tredici e poi dalle sedici fino alle venti.

...” 13

A fenti idézetben valóságos kommunikációs helyzetben cserélnek gazdát valóságos üzenetek, s e folyamatban az alkalmazott kommunikációs eszköz az az olasz nyelv, amellyel diákjaink minden olyan helyzetben, amelyben az olaszt anyanyelveként beszélővel érintkezésbe kerülnek, találkozni fognak. Ezt kell tudniuk megérteni, erre kell tudni reagálniuk ahhoz, hogy képesek legyenek valóságos kommunikációs helyzetben valóságos üzenetek cseréjére, ami ma az idegen nyelvek oktatásának (az olaszénak is) elsőrendű célja, s amit csakis autentikus nyelvi dokumentumok alkalmazásával érhetünk el.

Az autentikus dokumentumokhoz kapcsolódó gyakorlatok jelentős hányada valódi kommunikatív feladatvégzésre épül; bennük a nyelvtanulóknak lehetőségük van arra, hogy kifejtsék véleményüket, érzéseiket, gondolataikat. Soha nem kérdeznek tőlük olyat, ami nem igényel választ, vagy amire a válasz nyilvánvaló. Így a feladatok többsége az úgynevezett információs szakadék elvére épül, amely alkalmazásakor a nyelvtanuló feladata éppen megküzdeni a hiányzó információért mindazon eszközök segítségével, amik a rendelkezésére állnak, s amelyek bővítésében, fejlesztésében, hatékonyabbá tételében a legteljesebb mértékig érdekelt, s amely folyamatban önmaga aktívan közreműködik.

JEGYZETEK

1 A módszer elsajátításában, illetve a módszerhez kapcsolódó ismeretek elmélyítésében igen jelentős segítséget jelentettek a szerző számára az Európai Közösség Socrates Program Lingua B akciója által biztosított tanulmányutak.

2 vö. Bárdos, (1997.)

3 vö. Medgyes, (1995.) és Medgyes, (1997.)

4 vö. Titone, (1973.)

5 vö. Danesi, (1988.)

6 vö. Freddi, (1994.) p. 192.

7 ibidem (ford. a szerző)

8 vö. Catizone – Humphris – Micarelli, (1997.) p. 7. (ford. a szerző)

9 A hiba értelmezése, illetve a korrekció lehetőségeinek vizsgálata is részét képezi a kutatásnak.

10 Chiuchiù, A. – Minciarelli, M. – Silvestrini, M.: In italiano, corso MULTIMEDIALE

di lingua e civiltà a livello elementare e avanzato 1. Guerra, Perugia, 1990. pp. 250–251.
11 Minden egyéb vonatkozásban, a hiányzó kiemelések tekintetében is az eredetihez hű az idézett részlet.

12 Ascolto attivo: bár a célja alapvetően nem különbözik az ascolto rilassato esetében már említettektől, itt a nyelvtanuló részvétele teljesen más jellegű. Minden esetben meghatározott feladatot kell a hallgatás során elvégeznie, amelynek során maga a nyelvtanuló dönt arról, hogy hányszor akarja meghallgatni a felvételt. A tanár feladata az, hogy mintegy „kincsvadászattá” tegye a feladatmegoldást.

13 vö. Catizone – Humphris – Micarelli op. cit. pp. 104–105.

IRODALOM

1. Balboni, Paolo: Didattica dell'italiano a stranieri. Bonacci, Roma, 1994.
2. Balboni, Paolo: Tecniche didattiche per l'educazione didattica. UTET, Torino, 1998.
3. Bárdos Jenő: A nyelvtanítás története és a módszerfogalom tartalma. Veszprémi Egyetemi Kiadó, Veszprém, 1997.
4. Catizone, Piero – Humphris, Christopher – Micarelli, Luigi: Volare. Corso di italiano 1. Guida per l'insegnante. DILIT-AlphaBeta Verlag, Roma – Merano, 1997.
5. Catizone, Piero – Humphris, Christopher – Micarelli, Luigi: Volare. Corso di italiano 2. Guida per l'insegnante. DILIT-Alpha & Beta Verlag, Roma – Merano, 1998.
6. Ciliberti, Anna: Grammatica, pedagogia, discorso. La Nuova Italia, Firenze, 1991.
7. Ciliberti, Anna: Manuale di glottodidattica. La Nuova Italia, Firenze, 1994.
8. Comodi, Anna: Materiali autentici: selezione e uso nella didattica dell'italiano come lingua straniera. Guerra, Perugia, 1995.
9. Danesi, Marcel: Neurolinguistica e glottodidattica. Liviana, Padova, 1988.
10. Danesi, Marcel: Manuale di tecniche per la didattica delle lingue moderne. Armando, Roma, 1988.
11. Danesi, Marcel: Il cervello in aula! Guerra, Perugia, 1998.
12. Freddi, Giovanni: Glottodidattica. Fondamenti e tecniche. UTET, Torino, 1994.
13. Humphris, Christopher (szerk.): Ascoltare: perché, che cosa, come e quanto. DILIT, Roma, 1993.
14. Lengyel Zsolt: Nyelvelsajátítási és nyelvtanulási formák. Veszprémi Egyetemi Kiadó, Veszprém, 1996.
15. Medgyes Péter: A kommunikatív nyelvoktatás. Eötvös J. Kiadó, Budapest, 1995.
16. Medgyes Péter: A nyelvtanár. A nyelvtanítás módszertana. Corvina, Budapest, 1997.
17. Serra Borneto, Carlo (szerk.): C'era una volta il metodo. Carocci, Roma, 1998.
18. Pallotti, Gabriell: La seconda lingua. Bompiani, Milano, 1998.
19. Titone, Renzo: Definizione psicolinguistica di un 'Modello Glottodinamico' del comportamento e dell'apprendimento linguistico. *Rassegna Italiana di Linguistica Applicata* 1973/V. 1.

AZ OLASZORSZÁGI BEVÁNDORLÓK NYELVI PROBLÉMÁI

Ha a mai olasz nyelv sajátosságairól, változásainak okairól akarunk szólni, feltétlenül vizsgálatunk tárgyává kell tenni a nyelv variánsait, a dialektusokat, a kisebbségek nyelvét. Az utóbbi időben igen sok tudományos publikáció, kitűnő monográfiák¹ születtek az olasz nyelv oktatása témájában. Más tanulmányokban viszont elsősorban a nem olasz anyanyelvű diákok képzési problémáiról esik szó, de egyre nagyobb jelentőséget kap a bevándorlók spontán nyelvelsajátítása is.

A továbbiakban megpróbáljuk bemutatni, hogy az olasz szociolingvisztikai valóságba hogyan illeszkedik be, hol helyezkedik el a külföldi emigránsok által beszélt nyelvváltozat, majd felvázoljuk a spontán nyelvelsajátítás folyamatának néhány jellemvonását, s végül néhány didaktikai következtetést vonunk le.

AZ OLASZORSZÁGI BEVÁNDORLÓK NÉHÁNY SZOCIOLÓGIAI JELLEMZŐJE

Olaszország a 80-as évek elejétől a bevándorlók egyik célországa lett. Ezt a folyamatot szociológiailag erős differenciálódás jellemzi, a bevándorlók a harmadik világból érkeznek Olaszországba, s új elemként megjelennek a kelet-európai és a volt Szovjetunió területéről menekülő, elvándorló emberek. Az Olaszországban legnagyobb számban élő bevándorlók afrikaiak (48%), majd őket követik az amerikaiak (24%), ázsiaiak (21%) és végül az európaiak (7%).² Úgy hinnénk, hogy az európai bevándorlók szinte kizárólag a volt Jugoszláviából és a kelet-európai országokból jönnek, de az adatok azt a meglepő eredményt mutatják, hogy az emigránsok 44%-a az Európai Unió tagállamaiból kerül ki, és mindössze 29%-a a volt Jugoszlávia területéről, illetve 27%-uk a kelet-európai országokból.³

A bevándorlók tipológiai jellemzésénél is jelentős eltérések mutatkoznak: például Észak-Afrikából (Marokkó, Tunézia, Egyiptom) elsősorban fiatalok jönnek, és csak rövid ideig kívánnak Itáliában maradni. Az amerikai kontinensről érkező bevándorlók 53%-a az USA-ból származik. Ezt a tényt az amerikai katonák jelenlétével magyarázhatjuk, akik az olaszországi NATO-bázisokon teljesítenek szolgálatot. Ázsiából, főképp a Fülöp-szigetektől érkeznek sokan (43%), elsősorban nők, akik háztartási alkalmazottként helyezkednek el. Az elmúlt években

megnövekedett az Olaszországba menekült kurdok száma, akik politikai menedékjogot kérnek.

Többen vizsgálták az Olaszország felé irányuló bevándorlási hullám motivációját. Az okokat magyarázhatjuk egyrészt a mediterrán kultúra azonosságával, de azzal is, hogy az olasz hatóságok ellenőrző apparátusa nem működik megfelelő hatékonysággal.⁴

Az emigráns csoportok olasz társadalomba való beilleszkedési gondolatai drámainak nevezhetők, melyre példát bőven találhatunk a médiában. Az újságokban, a televízió híradásaiban gyakran olvashatunk, hallhatunk beszámolókat a bevándorlók gondjairól, illetve az olasz lakosság xenofóbiájáról (a média leggyakoribb témái: munkavállalási nehézségek, a letelepedési engedélyek megszerzésének lehetetlensége, a kilátástalan szociális helyzet, oktatási nehézségek, bűnözés, prostitúció stb.)

Természetesen a bevándorlók nyelvelsajátítási nehézségeinek elemzése során nem mellőzhetjük az előbbieken felvázolt szociológiai tényeket, hiszen, mint ahogyan szociolingvisztikai kutatások rámutatnak, a nyelv kérdése lényegi elem a szociális és kulturális identitás kialakulásának folyamatában.⁵ A továbbiakban azonban nyelvészeti kérdésekre szűkítjük le a témát.

A NYELV ELSAJÁTÍTÁSÁNAK EGYÉNI TÉNYEZŐI

153

A bevándorlók, akik rendszerint az olasz nyelv ismerete nélkül érkeznek az országba, és csekély lehetőségük nyílik arra, hogy iskolába járjanak, nyelvi képzésben részesüljenek, nagyon rossz feltételek között sajátítják el az olasz nyelvet.

Elsőként vizsgáljuk meg az emigrációs második nyelv elsajátításának egyéni tényezőit.

Az életkor és a nyelvelsajátítás kapcsolatára vonatkozó kutatások olykor eltérő eredményeket hoznak. Általánosságban mégis azt mondhatjuk, hogy minél fiatalabb a befogadó, annál nagyobb előnnyel indul a nyelvelsajátítási folyamatban. A felmérések kimutatták, hogy a gyerekek a fonológia területén jutnak el olyan szintre, mint az anyanyelviek, míg a felnőttek inkább a lexika elsajátításában haladnak gyorsabban.⁶

A nyelvelsajátítás kimenetelét, eredményességét befolyásolhatják személyiségi jegyek is: például a szorongás vagy az extroverzió.

Ezen belül lényeges megvizsgálni a nyelvtanulás motivációját: vajon a bevándorló azzal a céllal tanulja a nyelvet, hogy integrálódjon, beolvadjon abba a közösségbe, mely az adott nyelvet beszéli, mivel végleg le akar települni, avagy a nyelv csak eszköz a kezében, mivel szándéka az, hogy céljait megvalósítsa.⁷ A motivációt manapság sok tanulmány vizsgálatának tárgyává teszi, jelentőségét hangsúlyozza a nyelvelsajátítási folyamatban. Gabriele Pallotti nemrég megjelent könyvé-

ben⁸ is oldalakat szentel e témának, pontosan végigkövetve az elmúlt évtizedek ez irányú kutatásait. Az integrálódási és instrumentális motiváció mellett megemlíti egy harmadik típust is, a belső motivációt, hiszen vannak olyan emberek, akik általában érdeklődést mutatnak a nyelvek és azok tanulása iránt. A motiváció és a nyelvelsajátítás eredményei közötti kapcsolat jól látható, hiszen az a befogadó, aki nagyobb mértékben, több oldalról is motivált, jobb eredményeket fog elérni annál, aki csupán egy konkrét szükséglettel, elvárással közelít a második nyelvhez. Ez utóbbi az Itáliába bevándorlók első generációjának lehet egy hangsúlyozottabb, utilitarisztikus megközelítése, míg a már Olaszországban született második generáció akár mindhárom aspektust hordozhatja.

Azt, hogy a motivációk nem ellentétesek, hanem kiegészítik egymást, jól példázza az a megfigyelés, amelyet Dörnyei⁹ (1990) tett magyar hallgatók körében, akik az angolt mint második nyelvet tanulták. Ebben az esetben az angol nyelv elsajátítása csupán mint eszköz jelentkezik a majdani jobb elhelyezkedési lehetőségek reményében, mégis kitűnt, hogy jobb eredményeket értek el azok a tanulók, akik nem zárkóztak el az angolszász világ kultúrájának, civilizációjának megismerésétől sem.

Az egyéni tényezők között tartjuk számon azt az attitűdöt, mely az utóbbi időben szintén az érdeklődés középpontjába került többek között Skehan, Gardner és Carrol¹⁰ kutatásainak is köszönhetően. Ennek egyik érdekes kérdésfelvetése, hogy miért lehetséges, hogy egyes befogadók jobb eredményeket érnek el az idegen nyelvek elsajátítása terén, mint mások, vagyis a nyelvi attitűd honnan ered. Egy sor tanulmány próbál erre a kérdésre választ adni, Skehan például arra a megállapításra jut, hogy a nyelvi attitűd egyszerre velünk született és szerzett dolog. Ugyanakkor a kutatók óva intenek olyan következtetések levonásától, melyek szerint az attitűd lehetőségessé vagy lehetetlenné teszi egy idegen nyelv elsajátítását. Csupán arról van szó, hogy a különböző nyelvi szintek eléréséhez szükséges időre hatást gyakorol. Vagyis ezzel a tényezővel a befogadók különböző típusait vázolhatjuk fel, írhatjuk le.¹¹

A nyelvelsajátítás folyamatának sikerét, eredményességét nem csak egyéni tényezők határozzák meg, hanem számos társadalmi és pszichoszociális tényező is. Olaszországban a nyelvelsajátítást ráadásul az a jelenség is összetettebbé teszi, hogy Itália politikai egyesítése csak a múlt században történt meg, míg nyelvi egységesülésről máig sem beszélhetünk. A kétnyelvűség és a diglosszia egyszerre jellemzi a nyelvhasználatot, és ezzel a jelenséggel a kutatóknak számolniuk kell a bevándorlók nyelvelsajátítása kapcsán is. Manapság az olasz nyelv vonatkozásában azt mondhatjuk, hogy a beszélt és az írott nyelv legelterjedtebb, legelfogadottabb formája a neostandard – az utóbbi években kialakult olasz beszélt nyelv –, melytől világosan megkülönböztethető egyrész-

ről a dialektus, másrésről a külföldiek nyelvváltozata, mely autonóm és specifikus, és úgy tekintjük, mint több nyelvváltozat kontínuumát, azaz egy köztes nyelvet.¹²

Vedovelli szerint néhány bevándorló különbséget tesz az olasz nyelv és a dialektus között, és visszautasítja a dialektus megtanulását, mert annak negatív szociális konnotációt tulajdonít.¹³

AZ OLASZORSZÁGI KUTATÁSOK RÖVID ISMERTETÉSE

Amint azt már említettük, a bevándorlók természetes úton sajátítják el a nyelvet, vagyis kommunikáción, az anyanyelvi beszélővel való közvetlen kapcsolaton keresztül próbálják megtanulni a „túléléshez”, a mindennapi élet alapvető szükségleteinek kielégítéséhez elengedhetetlen szavakat, kifejezéseket, nyelvtani szerkezeteket. Ebben a kapcsolatban egyértelmű, hogy a bevándorló alárendelt helyzetben van az anyanyelvével szemben, mégis kettejük között, jó esetben, kooperáció¹⁴ jöhet létre. Az együttműködés egyik oldalán álló anyanyelvi beszélő megpróbál lassabban, tagoltabban, érthetőbben beszélni, parafrázisokat használ, minden eszközzel a megértést próbálja könnyíteni, mind lexikailag, mind nyelvtanilag. A másik oldalon álló külföldi is megtesz minden tőle telhetőt, például kérdésekkel próbálja eloszlatni a félreértéseket, memorizálja, utánozza, reprodukálja az anyanyelvi beszélőtől hallott kifejezéseket, nyelvtani szerkezeteket. Sajnos az esetek jó részében a helyzet nem ilyen optimális, az együttműködés a két fél között nem vagy csak akadozva működik, gondoljunk csak az olyan szélsőséges megnyilvánulásokra, mint a rasszizmus.

Az idegen nyelvek spontán elsajátításának kutatása a 70-es években kezdődik Európában, első lépésként a német, angol és francia nyelvek vizsgálata történik meg. A Németországban megvalósult heidelbergi programot tartjuk ezen a területen az egyik legjelentősebbnek. Ezt követően Franciaországban és Hollandiában is folynak kutatások, majd megvalósul az úgynevezett Nimega projektum (European Science Foundation projekt), mely a különböző európai nyelvek elsajátítását vizsgálja. Csak a 80-as évek közepén indulnak meg az olasz nyelv elsajátításával kapcsolatos kutatások, részint azért, mert az ekkor bekövetkező bevándorlási hullám szükségszerűvé tette célnyelvi megközelítést, vizsgálatát, elemzését. Néhány olaszországi egyetemen (Pavia, Bergamo, Roma) megalakulnak azok a kutatócsoportok, amelyek az Olaszországban élő külföldi bevándorlók olasz variánsának, nyelvváltozatának tanulmányozásával foglalkoznak. A páviai projektum¹⁵ 1986-ban indult Anna Giacalone Ramat vezetésével, s a kutatók azt vizsgálták, hogy az olasz nyelvet tanuló külföldiek hogyan jutnak el a spontán nyelvelsajátítás során a különböző nyelvi szintekre, milyen fázisokban milyen igeidőt használnak, hogyan jelentkeznek a lexikai,

morfológiai elemek. A későbbiekben megfigyeléseiket kiterjesztették a nominális szintagmák, a szintaxis fejlődésére és a mondatfajták kialakulására. A római egyetemen is végeztek különféle felméréseket¹⁶, bár itt elsősorban a fővárosban élő bevándorlók nyelvi és szociolingvisztikai helyzetét próbálták elemezni.

A NYELVELSAJÁTÍTÁS FOLYAMATÁNAK KÜLÖNBÖZŐ SZAKASZAI

A több kutatócsoport által végzett felmérés azonos végeredményt hozott, vagyis az olasz nyelvet mint második nyelvet tanuló alanyok, az igeidő, a modalitás és a nemek vonatkozásában, azonos elsajátítási folyamaton mentek keresztül.¹⁷

Első szakasz

A kezdeti szakaszban a befogadó, aki alig néhány hete van Olaszországban, igen komoly nyelvi akadályokba ütközik mind a megértés, mind a kommunikáció terén. Kifejezőképessége az önálló lexikai elemek szintjén van, zömében főneveket ismer, az egyeztetések hiányoznak. Elég korán megjelenik a tagadás. Az igéket nagyon gyakran kijelentő mód, jelen idő, egyes szám harmadik személyben ragozza (ezt az analóg formát hívják „forma basica”-nak, alapformának). Kisebb gyakorisággal egyéb igei formák is feltűnhetnek a beszédben, mint például a főnévi igenév, amikor a gyakoriságot vagy a cselekvés tartósságát akarják kifejezni, illetve a felszólító mód egyes szám második személye, mely feltehetőleg az input oldalon jelenik meg. A hangfelvételeken rögzített adatok elemzése során arra a következtetésre jutottak a kutatók, hogy ebben a szakaszban az alapformát használják a jelen, a múlt és a jövő idejű szituációk kifejezésére. Olykor rendhagyó ragozású igék is feltűnhetnek a beszédben, de ezek csak memorizált, nem tudatosan használt elemek.

Második szakasz

Ezt a szakaszt leginkább a „participio passato” megjelenése jellemzi, s markánsan a -to szuffixum jelentkezik. A Giacalone Ramattal együtt többen megvizsgálták, hogy milyen nyelvtani értékben alkalmazzák, s arra a megállapításra jutottak, hogy kevésbé hangsúlyos és tudatos a múlt idő használata, sokkal inkább a cselekvés befejezett jellegét akarják érzékeltetni vele.

A segédige néhány alakjával is itt találkozhatunk először, bár gyakorisága a vizsgált személyeknél nagy eltéréseket mutat: néhányan egyáltalán nem teszik a „participio passato” elé, mások csak bizonyos szövegkörnyezetben, míg vannak olyanok is, akik gyorsan megtanulják használatát, de nem tudatosan döntenek a két segédige között, illetve

nem egyeztetnek az alannyal.

Múltbeli, folyamatos szemléletű cselekvéseket csak az alapformával tudnak kifejezni.

Harmadik szakasz

A beszélő akkor éri el ezt a szintet, amikor szükségét érzi annak, hogy morfológiailag különbséget tegyen a folyamatos és a befejezett múlt idejű igeszemlélet között. Az „imperfetto” (folyamatos múlt) ezt a szerepet tölti be. Az első „imperfetto”, amely feltűnik a nyelvhasználatban, az *ero/era* alakok, a többi forma fokozatosan alakul ki.

Negyedik szakasz

Megjelenik a jövő idő, a feltételes mód, majd a kötőmód. Ennek a szintnek egy fontos jellemzője a valós és nem valós közötti különbségtétel, „vagyis a között, amit a beszélő igazként, tényként mutat be és a között, amit lehetőségként érzékel, vagy feltételez, óhajt.”¹⁸

Ezt a szintet általában csak a műveltebb külföldiek érik el, és zömében azok, akiknek lehetőségük volt nyelvtanfolyamra járni, tudatosan tanulni a nyelvtant, vagy azok a beszélők, akiknek anyanyelve nagymértékben hasonlít az olaszhoz.

A jövő idő használata nem mutat egységet a vizsgált személyeknél, bizonytalanul, megerősítést várva alkalmazzák.

A feltételes mód két formája (*vorrei, sarebbe*) már korai szakaszban megfigyelhető néhány beszélőnél, bár kevésbé jellemző rá a tudatosság, inkább utánczolt formákról van szó, míg az anyanyelveiknél gyakori egyéb használata szinte alig lelhető fel (például főmondatban az *óhajok, vágyunk, kérésünk* kifejezése, vagy feltételes mondatban való használata, múltbeli utóidejűség kifejezése).

A kötőmód alkalmazása is nehézséget okoz, általában elkerülik, helyettesítik a kijelentő mód megfelelő igeidejével, az utóidejű cselekvések kifejezésére pedig kizárólag az egyszerű jövő időt használják (abban az esetben is, ha a főmondat múlt időben áll).

Az egyéb igeidők (*imperativo, infinito, gerundio*) azért nem kerültek be a négy szakasz egyikébe se, mert a rendelkezésre álló adatokból nem lehetett egyértelműen kimutatni helyüket, tudatos használatukat.

A felszólító mód például már az első szakaszban feltűnhet, zömében egyes szám második személyben, s olyan személyek használják, akik munkájuk során az anyanyelveiktől gyakran hallják ezeket a szavakat, tehát sokkal inkább memorizálásról, mintsem tudatos használatról van szó (*pulisci, lavori, scrivi, finisci...*).

A *gerundio*-t kevesen használják, és akkor is körülíró szerkezetben.

A ige főnévi igenevét minden befogadó helyesen használja abban az esetben, ha anyanyelvében is megtalálható az azonos forma.

Az igeidők elsajátításának vizsgálatából kitűnik tehát, hogy a beszélők közel azonos utat futnak be, fokozatosan, eltérő egyéni tempóban, de mindnyájan hasonló lépcsőfokokat tesznek meg a nyelvi struktúrák megtanulásakor.

A kutatók a kezdeti időkben az elsajátítandó nyelv struktúráját és az emberi agy szerkezetét tekintették az elsajátítási folyamatért felelős két fő összetevőnek. Az anyanyelv hatását jelentéktelennek tartották, olykor tagadták. Az újabb teóriák ezzel szemben kulcsfontosságú tényezőként kezelik, mert lehetetlen tagadni az L1 szerepét, hiszen amikor a beszélő megpróbálja megértetni magát az L2-n, természetes, hogy alkalmazza az összes nyelvi ismeretét, s ezek között ott találhatók anyanyelvének mind mentális, mind strukturális sémái.

Ami a fonológiát illeti, megállapíthatjuk, hogy a beszélő az anyanyelvén rögzült fonetikai kategóriákat alkalmazza az idegen nyelv azonos hangjaira. Ez az a terület, ahol az L1 leginkább érezteti hatását, s erre bőségesen találhatunk példákat a szakirodalomban.¹⁹

A szintaxisban is tetten érhetjük az anyanyelvi transzfert, jóllehet ezt zömében univerzális elvek irányítják, de gondoljunk csak a mondat szórendjére (például a melléknév főnévhez viszonyított helye), ahol az L1 befolyása vitathatatlan.

A lexika elsajátítása szinte minden nyelvnél azonos lépésekben megy végbe, s ez a folyamat a legfüggetlenebb az anyanyelvtől. A nyelvtanulás kezdeti szakaszában mindenki az üdvözlés, búcsúzás, köszönetnyilvánítás, tagadás formáit tanulja meg, valamint egyéb kifejezéseket, melyekkel gyakran találkozunk a hétköznapi kommunikáció során, szinte rutinszerűen használja őket. A szókészlet azon a területen gyarapszik, ahol a beszélő tevékenykedik: például ha dolgozik, akkor a munkájával kapcsolatos szavakat, kifejezéseket tanulja meg a leghamarabb.

A köztes nyelv egyik fő jellemzőjeként említhetjük, hogy lexikája viszonylag egyszerű, és nem olyan precíz, mint az anyanyelvé. Ha a beszélő nem ismer egy adott szót, kifejezést, megpróbálja körülírni, szinonimát használni rá, vagy konkrét tárgyak esetében egyszerűen rámutat. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy az anyanyelvekkel való kontaktus nagyon fontos szerepet játszik a lexikális elemek elsajátításában.

DIDAKTIKAI ÉSZREVÉTELEK

Végezetül a bevándorlókkal kapcsolatos képzési problémákról szeretnénk szólni, megállapítva, hogy sok még a tennivaló a nyelvdidaktika területén. Több szerző leírja, hogy szükséges lenne olyan módszereket kidolgozni, melyek figyelembe vennék a bevándorlók által már elsajátított alapvető nyelvi ismereteket, tehát a már feltételezetten meglévő köztes nyelvből indulnának ki. A jelenlegi helyzet azt mutatja, hogy az elméleti kutatások és a gyakorlati nyelvoktatás között nem sok

kapcsolat van.²⁰ Nincs létjogosultsága egy olyan nyelvi rendszer oktatásának, melyet központilag, egységesen határoznak meg, még akkor is, ha kitűnően működik az anyanyelvek oktatásában, de nem számol az emigránsok mindennapos nyelvi szükségleteivel. Még ha sikerülne is egy ilyen fajta rendszert elsajátítaniuk, kétségkívül egy memorizált szinten maradna, melynek gyakorlati haszna megkérdőjelezhető. Tehát kívánatos lenne, ha a kutatások eredményei találkoznanak, és szervezsen beépülnének a didaktikai módszerekbe.

Hogy ez mindeddig miért nem valósult meg, annak több oka is lehet. Egyrészt a kutatások önálló nyelvi területekre koncentráálódtak – igeidők elsajátításának vizsgálata, szórend stb., nem adtak átfogó képet a nyelvdidaktikával foglalkozóknak és a tankönyvszerzőknek. Az ő oldalukról világosan látszik az a határ, amit nem akarnak átlépni, hiszen nem feladatuk megállapítani, hogy mit és hogyan kell tanítani, ez a tanárok kompetenciája kell, hogy maradjon. Ezen túlmenően a kutatási eredmények módszer-függetlenek, éppúgy felhasználhatóak a kommunikációra épülő módszereknél, mint a grammatikai megközelítéseknél. Másrészt maguk az oktatók sem gondolnak arra, hogy a kutatások eredményeit felhasználhatják munkájuk során. Szilárd meggyőződésük, hogy az iskolában minden szabályosan, specifikus fejlődésen, irányított nyelvelsajátításon keresztül megy végbe, kizárva bármilyen spontaneitást, természetes utat. Ez a megállapításuk nem helytálló, bár nem mutatták még ki ennek a két területnek a kapcsolatát, mégis meggyőződésünk, hogy a nyelvdidaktikai praxis számára hasznos lehet megfigyelni, hogy a külföldiek milyen lépésekben sajátítják el a második nyelvet.

Ha felidézzük a már korábban tárgyalt olaszországi bevándorlók helyzetét, iskolai végzettségét, nem egységes képet kapunk. Egy részük analfabéta, főleg a nők; mások akár felsőfokú végzettséggel is rendelkeznek, viszont szinte soha nem találnak szakmájuknak megfelelő állást, s ez jórészt a nyelvi korlátoknak tudható be. Nyelvi képzésük nincs biztosítva, a nyelvtanfolyamok száma csekély, s a pedagógiai programok, didaktikai anyagok sem megfelelőek. A bevándorlók második generációja is komoly társadalmi és kulturális integrációs gondokkal küzd, és körükben még identitászavar is felléphet. Az iskolába való bekerülésük sokszor az első találkozásuk az L2-vel, hiszen otthon a családban az anyanyelvüket használták. Az is előfordul, hogy semmilyen kapcsolatba nem kerültek az L2-vel, gondoljunk a külföldön is nagyon zárt közösséget alkotó kínaiakra.

A pedagógusok maguk sem készültek fel ezeknek a gyerekeknek az osztályközösségbe való beillesztésére. Nem javít a helyzeten az sem, ha csak külföldi gyerekeket oktatnak az osztályban, mert így is szembeülnie kell a tanárnak az etnikai, kulturális, vallási különbségekkel. A gyermekekben is kettős identitás kezd kialakulni: egyrészt eredeti

nyelvét, kultúráját akarja megőrizni egy idegen társadalomban, másrészt a befogadó ország nyelvébe, kultúrájába szeretne integrálódni.

A témával komolyan foglalkozók között vannak olyanok, akik nem az iskolára akarják hárítani ezt az óriási felelősséget, hogy elsődleges feladata mellett – a nyelv megtanítása, a társadalomba való beilleszkedés elősegítése – még a nyelvi örökségük megtartását is segítsé.²¹

Az európai országok zöme küzd hasonló problémákkal: évszázadok óta etnikai csoportok, úgynevezett nyelvi kisebbségek élnek területén, vagy „új kisebbségek” születtek a letelepedett bevándorlók csoportjából. Az előbbi Magyarországra is érvényes, míg az utóbbi esettel egyre inkább számolnunk kell.

JEGYZET

1 Dardano, M. – Trifone, P.: La nuova grammatica della lingua italiana. Zanichelli, Bologna, 1997. Coveri, L. – Benucci, A. – Diadori, M.: Le varietà dell'italiano contemporaneo. Bonacci, Roma, 1998. Mengaldo, P. V.: Il Novecento. Storia della lingua italiana. Il Mulino, Bologna, 1994.

2 Interneten megjelent adatokra támaszkodunk: <http://scuolaworld.provincia.padova.it/pendola/ipertxt>

3 A világon közel 130 millió bevándorló él, ebből 991 ezer Olaszországban. Az Olasz Belügyminisztérium 1993 januárjában közzétett hivatalos adataiból kitűnik, hogy a bevándorlók regionális elhelyezkedését tekintve azt mondhatjuk, hogy többségük észak-olasz tartományokban telepedik le, míg a déli tartományokban jelenlétük elhanyagolható.

4 Vedovelli, M.: Lingue immigrate. *Italiano e oltre*, 4, 1989. pp. 83–87.

5 Ramat, A. G.: Italiano di stranieri. In: A. A. Sobrero: Introduzione all'italiano contemporaneo. La variazione e gli usi. Laterza, Roma – Bari, 1993. pp. 352–353.

6 L. Freeman – D. Long: An introduction to second language acquisition research. Longman, London – New York, 1991.

7 Titone, R.: Per una educazione plurilingue e interculturale. ELI, Recanati, 1997.

8 Pallotti, G.: La seconda lingua. Bompiani, Milano, 1998. pp. 212–220.

9 Dörnyei, Z.: Conceptualizing motivation in foreign-language learning. *Language Learning*, 40, 1990. 45–Da

10 Skehan – Gardner – Carrol kutatásainak eredményeiről Pallotti: La seconda lingua c. könyvében találhatunk összevetéseket, 224–231.

11 Titone, R.: Il tradurre: dalla psicolinguistica alla glottodidattica. Armando, Roma, 1998.

12 A köztes nyelv a befogadó által beszélt célnyelv egy változata, egy olyan nyelvi rendszer, melynek szabályai részben a második nyelvvel azonosak, részben az első nyelvre vezethetőek vissza, illetőleg lehetnek teljesen eltérőek mindkettőtől. Az olasz nyelvi valóságba úgy illeszkedik Vedovelli szerint a bevándorlók olasz nyelve, hogy egyértelműen gazdagítja az adott közösség nyelvi környezetét. Banfi (1986.) egyenesen új dialektusnak tekinti nyelvüket, de utóbbi megállapítása annyiban vitatható, hogy míg egy adott közösség nyelve, dialektusa egységet mutat, addig a külföldiek által beszélt olasz nyelvről ezt nem állíthatjuk, hiszen etnikai, kulturális, anyanyelvi vonatkozásban igen eltérő, heterogén csoportról van szó, s ez érezteti hatását az olasz variánsban.

13 Vedovelli, M.: La percezione della standardizzazione nell'apprendimento dell'italiano L2. In: Banfi e Cordin, 1990.

14 Ramat, A. G.: Apprendimento spontaneo e apprendimento guidato di italiano L2. In: Verso l'italiano. Remo Sensoni gondozásában, Marietti, 1991. 23–31.

- 15 Ramat, A. G.: Presentazione del progetto di Pavia sull'acquisizione di lingue seconde. Lo sviluppo di strutture temporali. In: Bernini, G. – Ramat, A. G.: La temporalità nell'acquisizione di lingue seconde. Franco Angeli, Milano, 1990.
- 16 Vedovelli, M. 1990.
- 17 Ramat, A. G. 1990, 1993. következtetéseit ismertetik.
- 18 Ramat, A. G. 1993. p. 377.
- 19 Ramat, A. G. 1993. p. 395.
- 20 Titone, R.: Ancora si parla di traduzione: recenti studi e proposte. *Rassegna Italiana di Linguistica Applicata*, 31, pp. 151–167. 1999.
- 21 Vedovelli, M.: Note per una sociolinguistica dei movimenti migratori europei. In: Banfi, 1993. pp. 45–63.

IRODALOM

1. Banfi, E.: Microsistemi di italiano L2 alla luce della teoria del continuum linguistico. In: Sensoni, Remo (szerk.): Verso l'italiano. Insegnamento e apprendimento dell'italiano come seconda lingua. Remo Sensoni gondozásában, Marietti, Genova, 1991. pp. 32–45.
2. Coveri, L. – Benucci, A. – Diadori, M.: Le varietà dell'italiano contemporaneo, Bonacci, Roma, 1998.
3. Dardano, M. – Trifone, P.: La nuova grammatica della lingua italiana. Zanichelli, Bologna, 1997.
4. Dörnyei, Z.: Conceptualizing motivation in foreign-language learning. *Language learning*, 40, 1990. pp. 45–78.
5. Larsen – Freeman – Long, M.: An introduction to second language acquisition research. Longman, London, 1991.
6. Giacalone Ramat, A.: Apprendimento spontaneo e apprendimento guidato di italiano lingua seconda. In: Sensoni, Remo (szerk.): Verso l'italiano. Insegnamento e apprendimento dell'italiano come seconda lingua. Marietti, Genova, 1991. pp. 23–31.
7. Giacalone Ramat, A.: L'italiano tra le altre lingue: strategie di acquisizione. Il Mulino, Bologna, 1988.
8. Giacalone Ramat A.: Italiano di stranieri. In: Sobrero, A. (szerk.): Introduzione all'italiano contemporaneo. La variazione e gli usi. Laterza, Roma, 1993. pp. 341–410.
9. Giacalone Ramat, A.: Il LIP e l'italiano fuori d'Italia. In: Come parlano gli italiani. La nuova Italia, Firenze, 1994. pp. 45–50.
10. Giacalone Ramat, A.: Presentazione del progetto di Pavia sull'acquisizione di lingue seconde. Lo sviluppo di strutture temporali. In: La temporalità nell'acquisizione di lingue seconde. Franco Angeli, Milano, 1990. pp. 13–38.
11. Mengaldo, P. V.: Il Novecento. Storia della lingua italiana. Il Mulino, Bologna, 1994.
12. Pallotti, G.: La seconda lingua. Bompiani, Milano, 1998.
13. Titone, R.: L'apprendimento delle lingue per lo sviluppo culturale e la comunicazione internazionale. In: Insegnare oggi le lingue seconde. I Rubini, Roma, 1983.
14. Titone, R.: Per una educazione plurilingue e interculturale. ELI, Recanati, 1997.
15. Titone, R.: Il tradurre: dalla psicolinguistica alla glottodidattica. Armando, Roma, 1998.
16. Titone, R.: Ancora si parla di traduzione: recenti studi e proposte. *Rassegna Italiana di Linguistica Applicata*, 31, pp. 151–167. 1999.
17. Vedovelli, M.: L'italiano parlato dagli italiani e l'italiano appreso dai non italiani. In: Come parlano gli italiani. La Nuova Italia, Firenze, 1994. pp. 87–98.
18. Vedovelli, M.: Note per una sociolinguistica dei movimenti migratori europei. In: Banfi: L'altra Europa linguistica. La Nuova Italia, Firenze, 1993. pp. 45–63.
19. Vedovelli, M.: La percezione della standardizzazione nell'apprendimento dell'italiano L2. In: Banfi e Cordin: Storia dell'italiano e forme dell'italianizzazione. Bulzoni, Roma, 1990.

OLASZ CÉLNYELVŰ ISKOLÁK KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN

Az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején a közép-kelet-európai szocialista országok némelyike nemcsak érezte a nyugatra való nyitás szükségességét, hanem konkrét lépéseket is tett ebbe az irányba. A térség több országában ekkor kezdték megszervezni a két tanítási nyelvű iskolákat abból a célból, hogy a felnövekvő generációnak legyenek olyan szakemberei, akik magas szinten ismernek egy nyugati nyelvet. Feltehetően a környező országok ugyanazon közismert okok alapján döntöttek ennek az oktatási formának a bevezetése mellett, mint amelyek alapján ezt hazánk is tette. Dolgozatomnak azonban nem az a célja, hogy ezeket az okokat elemezze, hanem arra a kérdésre keresi a választ, hogy egy nyugat-európai ország, jelen esetben Olaszország, milyen kapcsolatot épített ki az olasz célnyelvű iskolákkal; hogyan illenek bele ezek az iskolák Olaszországnak a térség felé irányuló nyelvpolitikai törekvéseibe; mennyiben segítik elő a térségben az olasz nyelv és kultúra jelenlétének erősítését.

A feltett kérdésekre a volt szocialista országokban működő olasz célnyelvű két tanítási nyelvű iskolák ismertetése által igyekszünk egy lehetséges választ kialakítani. A dolgozatban elsősorban azokat az iskolákat mutatom be, amelyekben az adott ország kormánya és az olasz kormány által kötött egyezmény alapján folyik a munka. Ezek a következők:

Gorna Banja Gimnázium – Szófia;
Ustavni Gimnázium – Prága;
Saru Gimnázium – Pozsony;
Szent László Gimnázium – Budapest;
Kodály Zoltán Gimnázium – Pécs.

A fentiekén kívül Romániában is vannak olasz célnyelvű gimnáziumok (Dante Alighieri Gimnázium – Bukarest, Ion Neculce Gimnázium – Bukarest, Baritiu Gimnázium – Kolozsvár). Ezen iskolák képviselői végig részt vettek az előzetes egyeztetéseken, ennek ellenére az olasz és a román kormánynak még nem sikerült tető alá hozni a megegyezést a három iskola működéséről. Összehasonlításképpen röviden ismertetni fogok egy svájci német-olasz tannyelvű gimnáziumot (Művészeti Gimnázium – Zürich) is.

Dolgozatom alapját elsősorban azoknak a munkaértekezleteknek a dokumentumai alkotják, amelyeken az olasz Köznevelési Minisztérium, az olasz Külügyminisztérium, Friuli-Venezia Giulia tartomány pe-

dagógiai kutatóintézete (IRRSAE – Istituto Regionale di Ricerca, Sperimentazione e Aggiornamento Educativi), valamint az érintett iskolák képviselői megvitatták az olasz célnyelvű oktatás általános kérdéseit, beszámoltak eddigi tevékenységükről, egyeztettek az egyes tantárgyak tanterveit és megfogalmazták kéréseiket, igényeiket a még eredményesebb munkavégzés érdekében. Ilyen konferenciát eddig három alkalommal rendeztek:

Siena, 1995. december 15–21;

Budapest, 1997. január 16–21;

Trieszt, 1997. július 25–26.

Egy-egy értekezleten olasz részről körülbelül 15 minisztériumi szakértő, szakfelügyelő, pedagógiai intézeti munkatárs és egyetemi tanár vett részt. Rajtuk kívül ott volt valamennyi, az érintett iskolákhoz az olasz állam által küldött tanár (20–25 fő). Az iskolák részéről az igazgatók és 3–5 tanár, akik az olasz nyelvet, irodalmat vagy valamely tantárgyat tanítják olasz nyelven (kb. 30 fő). A megbeszélések több konkrét eredményt is hoztak, amint ezt a későbbiekben majd látni fogjuk, ugyanakkor némely rész kérdés nem került pontos kidolgozásra. Ezek a kérdések, fontosságukra való tekintettel, további megbeszéléseket igényelnének, de az utóbbi két évben az olasz fél nem szervez ilyeneket. Tudomásom szerint a korábbi értekezletek eredményeinek összegzésére és azok publikálására sem került még sor.

Az 1980-as években Olaszországot minden bizonnyal váratlanul érte a Magyarországról jövő kezdeményezés olasz célnyelvű gimnázium létesítésével kapcsolatban. Néhány évvel később, a rendszerváltás után, több volt szocialista ország is csatlakozott a magyar kezdeményezéshez. Ezek az országok elsősorban tanárokat és könyveket kértek a megnyitandó iskoláik számára. Az ilyen intézmények azonban nem illettek bele az olasz iskolarendszerbe, ezért nem tudtak igazán mit kezdeni velük. A kérést azonban politikai okokból nem lehetett visszautasítani, így a felállítandó intézményeket bizonyos szempontból besorolták a külföldön működő olasz iskolák sorába. Ez a besorolás azonban nem volt a leghatékonyabb megoldás. A külföldi olasz iskoláknak ugyanis más a célja, mások a feladatai, mint a kétnyelvű iskoláknak, azoktól lényegesen eltérő körülmények között dolgoznak, ennek megfelelően más módszereket kell alkalmazniuk. A különbségek jobb megvilágításának céljából tekintsük most át röviden a külföldi olasz iskolák kialakulásának történetét és jelenlegi helyzetét.

OLASZ ISKOLÁK KÜLFÖLDÖN

A külföldi olasz iskolák eredetét az itáliai államoknak a keleti piacok felé irányuló tengeri kereskedelmének fejlődésében és a politikai emigráció megjelenésében kell keresnünk. A megnövekedett kereske-

delmi forgalom következtében, illetve a politikai okokból külföldön letelepedett itáliai emigránsok szükségesnek tartották, hogy gyermekeik megismerjék az olasz nyelvet és ezen a nyelven végezhessek tanulmányaikat. A tanításra különböző szerzetesrendek és bölcs világi emberek vállalkoztak. A Risorgimento idején Itáliát elhagyni kényszerült hazafiak váltak a külföldi olasz iskolák alapításának úttörőivé. (A tunéziai kolónia gyermekeinek részére például a Livornóból menekült Pompeo Sulema már 1831-ben iskolát szervezett.) Az egységes Olaszország létrejötté után ezek az iskolák képesek voltak önerejükkel továbbfejlődni. A kivándorlási hullám vonulatát követve már nemcsak a Földközi-tenger térségében, hanem az óceánon túl, a világ minden részén létesültek olasz iskolák.

Az olasz kormány 1862-ben tette meg az első hivatalos lépést ezen iskolák felé, amikor az alexandriai iskolát hivatalosan elismerte. Ekkor azonban még nem létezett semmilyen központilag jóváhagyott szabályzata a külföldön működő iskoláknak. A döntő fordulat 1888-ban következett be, amikor a Földközi-tenger térségében 5 iskolát államivá nyilvánítottak és további 50-et nyitottak meg. 1889-ben a Külügyminisztériumban megalakult a külföldi olasz iskolák főfelügyelősége (Ispettorato Generale). Ekkora az 1881-ben számlált 87-ről 318-ra növekedett a külföldi olasz állami iskolák száma, további 220 iskola pedig költségvetési támogatásban részesült. 1891-ben a kormány jelentősen csökkentette ezeknek az iskoláknak a támogatására szánt összeget, ennek következtében 55 iskolától minden támogatást megvontak, bezárásra ítélve azokat. 1894-ben végre racionalizálták a pénzek elosztását és a helyi sajátosságok korlátain belül egységes rendszerbe foglalták az iskolák működését. 1911-ben átszervezték a korábbi főfelügyelőséget és főosztályi rangra emelték (Direzione Centrale, majd 1912-től Direzione Generale). 1910-ben a 94 állami iskola mellett, amelyeknek összesen 17 000 tanulója volt, további 702-t támogatott az olasz kormány több mint 63 000 tanulóval.

1923-ban a külföldi iskolák tanterveit összhangba hozták a belföldi iskolák akkoriban megreformált tanterveivel. 1929-ben a külföldi olasz iskolák főosztályát egyesítették a külföldön élő olaszok főosztályával. Az új szervezeti egység a külföldi fasciókat irányító iroda felügyelete alá került. Ebben az időben bárhol létesülhettek új iskolák, ahol a kormány, a fascio, a Dante Társaság vagy bármely egyházi vagy világi szervezet azt kezdeményezte. Így jött létre például 1935-ben a Budapesti Olasz Iskola is, amelyben 1947-ig folyt a tanítás. Ennek az iskolának a példája azt mutatja, hogy a külföldi iskolák működési szabályzatának megalkotásában az olasz kormány a legmesszebbmenőkig igyekezett figyelembe venni a helyi sajátosságokat (Budapesten a tanulók háromnegyede magyar volt), anélkül azonban, hogy az iskola olasz jellege csorbát szenvedett volna. Ezekbe az iskolákba szakmailag és

pedagógiaiilag is nagyon jól képzett tanárokat küldtek, hiszen az ott folyó munka a kultúrdiplomácia részévé vált, és így Olaszország megítélésére is jelentős kihatással volt.

A II. Világháború után az olasz gyarmatbirodalom összeomlásával a külföldi iskolák rendszere is megváltozott. Ezek egy része a volt gyarmatokon (Etiópia, Szomália) és egyéb észak-afrikai országban (például Egyiptom) működik tovább, ahol egyre inkább a helyi lakosság elitiskoláinak szerepét tölti be, elveszítve eredeti funkcióját, a helyi olasz kisebbség gyermekeinek tanítását. Az iskolák másik része Európa és Amerika olyan városaiban található, ahol az olasz kolónia népessége ezt igényli és szükségessé teszi.

Az 1996–97-es tanévben 268 olasz iskola működött a világ országaiban, beleértve a helyi iskolákon belül létesült olasz célnyelvű tagozatokat is. Azoknak a tanároknak a száma, akiket az olasz Külügyminisztérium küld az iskolákba, 617, a diákok száma pedig 26 037 volt.

Az olasz Külügyminisztérium által küldött tanárok kiválasztása bizonyult pályázati rendszer szerint történik. Az olasz kormány ugyanis továbbra is arra törekszik, hogy a legkiválóbb tanárok kerüljenek a külföldi iskolákba. Ugyanilyen feltételek szerint válogatják ki azokat a tanárokat, akik a két tanítási nyelvű iskolákba jönnek tanítani. Ezek a tanárok viszont olasz anyanyelvű vagy olaszul anyanyelvi szinten beszélő diákokhoz vannak szokva, hiszen a külföldi olasz iskolákba többnyire ilyenek járnak. A hozzánk küldött tanárok kiválasztásánál – többszöri kérésünk ellenére – továbbra sem szempont az idegen anyanyelvűek tanítására jogosító képesítés vagy az ilyen munkában szerzett tapasztalat. A tanároknak ezáltal többnyire a helyszínen eltöltött évek alatt kell kialakítaniuk módszereiket, és mire a kellő tudás birtokába jutnak, kiküldetési idejük lejár, és kezdődik minden előről.

OLASZ CÉLNYELVŰ ISKOLÁK EURÓPÁBAN

MAGYARORSZÁG

Időrendi sorrendben haladva először a pécsi Kodály Zoltán Gimnáziumban létesült magyar-olasz két tanítási nyelvű osztály 1987-ben. Ezzel egyidőben kezdődött a különböző szakos tanárok kiképzése a speciális feladatra. Többségük 4–8 hónapos olasz ösztöndíjat kapott, hazatérte után középfokú nyelvvizsgát tett és az időközben érkezett négy olasz anyanyelvű tanár vezetésével elkezdte szaktárgyait olasz nyelven tanítani (legalábbis részben). A tagozat felmenő rendszerben történt benépesülése újabb tanárok kiképzését tette szükségessé, ami meg is történt. Közben több kiképzett tanár is elhagyta az iskolát, ami tovább nehezítette az amúgy sem könnyű kezdeti éveket. Időközben az olasz állam is visszarendelte két tanárát. (A megállapodás szerint ilyen

tanárok csak addig maradnak az iskolában, amíg megfelelően képzett magyar kollégák ki nem tudják őket váltani.) A tantervek és az óratervek a kezdet óta többször is változtak, elsősorban a munka közben szerzett tapasztalatok, a közoktatási törvény módosulásai és az olasz minisztériummal történt egyeztetések miatt. Sajnos néhányszor megfelelő tanárok hiánya is kihatással volt egy-egy tanév óratervének kialakítására. Jelenleg az eddigi tapasztalatok alapján kialakított tanterv és óraterv szerint dolgozunk.

Az előkészítő évben a heti 20 olasz óra nyelvkönyv feldolgozásra, beszédgyakorlatra, írott és hallott szövegértési gyakorlatokra, írásbeli és szóbeli kifejezőképesség fejlesztésére, valamint országismeretre tagozódik. A második félévtől a későbbiekben olaszul tanulandó tantárgyak szaknyelve is része a tananyagnak.

A gimnázium hátralévő szakaszában a tanulóknak minden évben három tantárgyat kell olaszul tanulniuk (nem számítva az olasz nyelvet és irodalmat) úgy, hogy a négy év alatt valamennyi tantárgy sorra kerüljön. Az érettségi vizsga kötelező tantárgya az olasz nyelv és irodalom, amelynek írásbeli tételét az olasz Oktatási Minisztérium tűzi ki (a magyar minisztériummal egyetértésben). További két tantárgyból a vizsgát olasz nyelven kell letenni. Az 1997. április 17-én aláírt együttműködési memorandum értelmében az 1996–97-es tanévtől kezdve a szóbeli érettségi vizsga egy olasz vizsgabiztos jelenlétében zajlik, minek következtében a két tannyelvű érettségi bizonyítvány tulajdonosa szabadon beiratkozhat az olasz egyetemekre a külföldiek számára fenntartott keretszámon felül, külön nyelvvizsga letétele nélkül.

A budapesti Szent László (akkor I. László) Gimnáziumban 1988-ban létesült az első két tanítási nyelvű osztály. A tagozatra olyan tanulókat vettek fel, akik már ismerték az olasz nyelvet. Ennek megfelelően előkészítő év nélkül, négyéves rendszerben dolgoztak. Kezdeményezésük kívül esett a minisztérium tervein, kormányzati támogatottságuk nem volt azonos a többi két tannyelvű iskoláéval. A rendszerváltás után elgördültek az akadályok és 1994-ben áttértek az ötéves képzési rendszerre. A felvételre jelentkező tanulóknak azonban továbbra is ismerniük kell az olasz nyelvet, illetve a nyolcadik osztály alatt és a nyári szünetben előkészítő tanfolyamokon vehetnek részt. Ebben az iskolában is az olasz állammal kötött egyezmény alapján folyik a munka és az érettségi vizsga, a Kodály Gimnáziumnál ismertettek szerint.

SVÁJC

A zürichi Művészeti Gimnázium 1988-ban létesült olasz kezdeményezésre a művészetek és az olasz kultúra iránt érdeklődők számára. A svájci oktatási törvény merevsége jelentősen megnehezítette az érettségi mindkét ország általi elismerését, mivel Svájcban korábban nem lé-

teztek művészeti gimnáziumok. A tárgyalások eredményeképpen egy speciális nyelvi gimnáziumot hoztak létre heti 9 óra művészeti (műszaki rajz, festészet, plasztika) tantárgy és heti egy óra művészettörténet bevezetésével. A gimnázium tanítási nyelve a német és az olasz. Az olasz mint a tanulók első idegen nyelve szerepel a tantervben. A kétoldalú egyezmény rövid idővel az aláírás után megváltozott. Az Olaszország által kezdetben ígért 14 fős tanári kontingens létszámát 7-re csökkentették, akik közül ténylegesen 5-en foglalták el helyüket.

A gimnázium céljai között szerepel:

- művészettörténeti ismeretek nyújtása és gyakorlati művészeti képességek fejlesztése a festészet, szobrászat és építészet területén;
- a német és az olasz nyelv megfelelő szintű elsajátíttatása a tanulókkal a kétnyelvű oktatási formán keresztül;
- a svájci és az olasz kultúra közötti kapcsolat erősítése különböző lakóhelyű, kultúrájú és mentalitású tanárok és diákok együttműködése által.

Az iskolába olyan diákok jelentkezését várják, akik érdeklődnek a művészeti tárgyak és az olasz nyelv iránt, elfogadják az iskola kétkultúrájúságából adódó többletet és tudomásul veszik, hogy az érettségi bizonyítvány megszerzéséhez nem csak a nyelvi és művészeti jellegnek megfelelő tantárgyakat kell tanulniuk. Azok a svájci vagy olasz diákok lehetnek az iskola tanulói, akik alapfokú tanulmányokat a két ország valamelyikében végeztek.

A tanároktól elvárják mind a német, mind az olasz nyelv megfelelő szintű ismeretét, a kísérletezőkedvet, a továbbképzésre való hajlandóságot, a kollégákkal való együttműködést és megfelelő nyitottságot a saját kultúrájuktól eltérő tanítási módszerek felé. Az iskola tanárainak Olaszországban vagy Svájcban szerzett tanári diplomával kell rendelkezniük.

Ez a speciális képzési forma jelenleg is kísérleti stádiumban van, az eddig elért eredmények alapján azonban az iskola működése sikeresnek mondható.

CSEHORSZÁG ÉS SZLOVÁKIA

1990-ben – minden bizonnyal a magyarországi sikereken felbuzdulva – az akkori Csehszlovákia is elhatározta a két tanítási nyelvű oktatási típus bevezetését. Két városban is szerveztek olasz célnyelvű gimnáziumi osztályokat: Prágában és Pozsonyban. Mind a két iskolában az ötéves (előkészítő év plusz négy év gimnázium) modellt alkalmazták, hiszen az ország iskoláiban az olasz nem szerepelt (és ma sem szerepel) a tanított nyelvek között. Az ország szétválását követően a cseh iskolaszervezet jelentősen átalakult, így a prágai gimnázium jelenleg 6 éves. Az 1995–96-os tanévtől, tehát az első érettségi évtől, érvényes a

kétoldalú megállapodás mind a két országgal, amely a Magyarországgal kötöthöz hasonlóan szabályozza az iskolai munkát és az érettségi vizsgák menetét.

BULGÁRIA

Szófiában az 1976-ban alapított nemzeti kulturális iskolaközpont felsőbb osztályait 1992-ben alakították olasz célnyelvű gimnáziummá. A két párhuzamos osztály közül az egyik speciális nyelvi, a másik pedig reálosztály. Mivel a gimnázium egy olyan iskolaközpontban kapott helyet ahol az elemi és a középszintű oktatási forma is megtalálható, az általános iskola nyolcadik osztályából alakították ki az olasz tagozat előkészítő évét. Az 1995–96-os tanévtől érvényes a kétoldalú megállapodás az olasz és a bolgár kormány között, amely hasonló a Magyarországgal kötöthöz. Az eltérés lényegében annyi, hogy az olasz Oktatási Minisztérium nem csupán az olasz nyelv és irodalom, hanem a matematika és a történelem írásbeli tételek kitűzésében is részt vesz. (A matematika tételeket Csehországban is az olasz minisztérium tűzi ki.)

ROMÁNIA

168

1992-től Romániában is indultak olasz célnyelvű osztályok. Jelenleg Bukarestben és Kolozsvárott működnek ilyen iskolák. Ezekben az intézményekben a négyéves modell szerint folyik az oktatás, azaz az ide jelentkező tanulóknak előzőleg ismerniük kell az olasz nyelvet. A bulgáriai rendszerhez hasonlóan itt is speciális nyelvi és reálosztályokat különböztetnek meg. Az olasz és a román kormány között még nem született meg a megállapodás az iskolák működéséről, az ezzel kapcsolatos tárgyalások zátonyra futottak. Egyelőre nincs is sok remény az egyeztetések újraindítására.

AZONOSSÁGOK ÉS ELTÉRÉSEK

Mint az előbbi rövid ismertetőkből és a dolgozat végén közölt óratervekből is kiviláglik, az egyes európai országokban működő olasz célnyelvű iskolák közötti hasonlóságok mellett több lényeges eltérés is mutatkozik.

Az egyes iskolák nem azonos politikai közegben születtek. Magyarországon – négy anyanyelvi tanár és néhány könyv küldését leszámítva – az olasz fél lényeges közreműködése nélkül, a rendszerváltás előtt jöttek létre az olasz célnyelvű osztályok. A többi országban – Romániát leszámítva – előzetesen kötött kétoldalú megállapodást követően és lényegében a rendszerváltás után történt mindez. Ez a körülmény hátráltatta az egyezmény megkötését hazánkkal, hiszen az itteni két isko-

la szabályzatának és tantervének kialakításakor nem vették figyelembe az olasz igényeket, feltehetően az akkori illetékesekben fel sem merült az érettségi vizsga Olaszország által történő elismertetésének lehetősége. A szükséges módosításokat menet közben kellett végrehajtani, ennek köszönhető, hogy Bulgária, Csehország és Szlovákia 1995–96-tól, az első érettségi vizsga idejétől, míg mi csak az 1996–97-es tanévtől, az ötödik végzős évfolyam vizsgáitól kezdve érettségiztetünk egyeztetett tanterv alapján.

Eltérő az iskolák mögött álló kulturális háttér is. Magyarországon az olasz nyelv tanításának régi hagyományai vannak, ezzel együtt az olasz kultúra is régóta jelen van országunkban. Csehország és Szlovákia közel sem rendelkezik ilyen múlttal. Jelenleg sincs a kétnyelvű iskolákon kívül olasz nyelvoktatás e két ország középiskolaiban. A legnehezebb helyzetben talán a bolgár diákok vannak, akiknek a latin betűkkel is meg kell ismerkedniük tanulmányaik kezdetén. Egészen mások a romániai körülmények, hiszen az olasz és a román nyelv annyira közel áll egymáshoz, hogy szövegértési problémák szinte nem is léteznek. Svájcban pedig az olasz a hivatalos nyelvek egyike, így nem nehéz a szünidőt anyanyelvi környezetben tölteni.

A két tanítási nyelvű osztályok különböző hagyományú iskolákra épülve működnek. Az érintett országok iskolarendszere mind szerkezetét, mind tartalmát tekintve lényeges eltéréseket mutat. A helyzetet tovább nehezíti az a tény, hogy szinte valamennyi országban, a rendszer-váltás következtében, a teljes oktatási struktúra folyamatos átalakulásban van, nincs egy olyan stabil rendszer, amire könnyen lehetne építeni.

A svájci Művészeti Gimnázium kivételével valamennyi említett iskola helyzetét megnehezíti az oktatás egészének alulfinanszírozottsága, a jól képzett helyi tanárok munkájának elégtelen anyagi elismerése. A kétnyelvű oktatásra olasz segítséggel (ösztöndíjjal) kiképzett helyi tanárok éppen képzettségüknél fogva könnyen találnak jól fizető állást. Az ilyen pályaelhagyók lényegesen visszavetik a képzési forma hatékonyságát és továbbfejlődését, mint ahogy erről valamennyi iskola képviselői beszámoltak. További nehézséget okoz a tanulók családjainak romló anyagi helyzete, aminek következtében az olasz iskolákkal megvalósuló csereutak esélyei egyre csökkennek, pedig ezek az utak nemcsak a nyelvtanulásra, hanem a kétkultúrájúság, más kultúrák felé irányuló toleráns magatartás kialakulására is kedvezően hatnának.

AZ EURÓPAI OLASZ CÉLNYELVŰ KÖZÉPISKOLÁK ÉS OLASZORSZÁG VISZONYA

Mint azt már korábban említettük, Olaszországot felkészületlenül érte a közép-kelet-európai olasz célnyelvű iskolák létesítése. Ez az oktatási rendszer szinte teljesen ismeretlen volt az olasz illetékesek előtt, talán

nem is értették pontosan, hogy miről van szó. (A minisztériumi szakértők megjegyzéseiből és a hozzánk érkező olasz tanárok felkészületlenségéből, akik annak tudatában jöttek, hogy olasz anyanyelvű gyerekeket fognak tanítani, mindenesetre erre lehet következtetni.) Sok múlott és múlik a helyi olasz kultúrdiplomáciai képviselő vezetőjének (Olasz Kultúrintézet igazgatója, kultúrattasé) hozzáállásán is. Nem mindegyik ismerte fel, hogy az olasz nyelv és kultúra terjesztését az iskolás korosztálynál kell kezdeni, hiszen ez alapozza meg a későbbieket.

Az olasz kormány részéről a Külügyminisztérium kulturális kapcsolatok főosztálya (Direzione Generale Relazioni Culturali) foglalkozik a kétnyelvű iskolák ügyeivel. A főosztály élén egymást követő osztályvezetők más-más hozzáállást mutatnak a külföldi iskolákhoz, aminek hatásai folyamatosan érezhetők. Sokszor „elhagyottnak” érezzük magunkat, hiszen évekig nem mutatkozik olasz részről semmi érdeklődés munkánk iránt, máskor pedig felgyorsulnak az események, és néhány hónap alatt igyekeznek esetleg több év munkáját elvégezni.

Az olasz illetékesek valójában akkor kezdtek komolyabban foglalkozni velünk, amikor már valamennyi említett iskola működött, és ezekbe a Külügyminisztérium összesen mintegy 20 tanárt küldött. Az 1993–94-es tanévben olasz szakértők végiglátogatták az említett iskolákat, hogy megismerhessék, hol és hogyan dolgoznak az általuk küldött tanárok, benyomásokat szerezzenek az iskolában folyó munkáról és előkészítsék a kétoldalú megállapodás megkötését. (Korábban többnyire csak a minisztérium által küldött tanárok kötelező beszámolóiból nyert információkkal rendelkeztek, ami sok esetben meglehetősen szubjektív volt.) Azt mondhatjuk tehát, hogy a magyarországi indulástól számítva 6–7 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Olaszország komolyan foglalkozni kezdjen ezekkel a külföldi intézményekkel, amelyek időközben az olasz nyelv és kultúra egyik legfontosabb terjesztőivé váltak a térség országában.

1994-től 1997-ig sok fontos esemény történt és sok fontos döntés született az olasz célnyelvű iskolákkal kapcsolatban. Ebben az időszakban kötöttek meg az érettségit szabályozó kétoldalú megállapodások, és ekkor kezdtük egyeztetni az egyes tantárgyak tantervének minimumkövetelményeit. 1997-től a külföldi olasz iskolák pénzügyi támogatásának csökkenése és a kulcspozíciókban bekövetkezett személyi változások következtében az örömdetesen megindult folyamat megszakadt.

A fent jelölt időszakban Olaszország a lehetőségekhez mérten, a helyi sajátosságokat figyelembe véve, igyekezett egységesíteni az iskolák támogatását. Az olasz kormány elvárásai is megfogalmazódtak: megkezdődött az általános és az egyes tantárgyakra vonatkozó minimumkövetelmények kidolgozása. Az iskoláknak is lehetőségük volt kéréseiket előadni, nehézségeikre rávilágítani és bemutatni az eddig végzett munkájukat. Ezeket próbáljuk most röviden összefoglalni.

AMIT OLASZORSZÁG VÁR AZ ISKOLÁKTÓL

Olaszország mindenekelőtt olyan fokú nyelvtudást vár el az iskolák végzett tanulóitól, hogy nyelvi nehézségek nélkül folytathassák egyetemi tanulmányaikat az olasz egyetemek bármely szakán. (Jelenleg, elsősorban anyagi nehézségek miatt, csak kevesen tanulnak olaszországi egyetemen.) A megfelelő nyelvtudáson kívül a diákoknak ismerniük kell az olasz irodalom kiemelkedőbb alkotásait, Itália történelmének fontosabb eseményeit, információval kell rendelkezniük az olasz kultúra egyéb területeiről, Olaszország jelenlegi földrajzi, politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyairól.

Az iskolában olyan légkört kell kialakítani, hogy az olasz nyelv és kultúra ne csak a tanórákon legyen jelen, hanem az iskolai és az iskolán kívüli élet legkülönbözőbb területein is. Az óráközi szünetekben és az iskolán kívüli programok alkalmával a diákoknak törekedniük kell az olasz nyelv használatára az egymással és a tanáraikkal folytatott beszélgetések során. (Mivel általában nem az egész iskola, csak néhány osztály kétnyelvű, ennek megvalósítása gyakorlati nehézségekbe ütközik.) Az Olaszországban zajló fontosabb eseményeket a médián és a sajtón keresztül a tanároknak és a diákoknak is nyomon kell követniük, hogy minél jobban megismerjék az ország mindennapjait.

Fontos, hogy a diákok úgy közeledjenek az olasz nyelvhez és kultúrához, hogy a későbbiekben annak értő közvetítőivé válhassanak. A végső cél a kétnyelvűség és a kétkultúrájúság minél tökéletesebb megközelítése.

AMIT OLASZORSZÁG AD AZ ISKOLÁKNAK

Olaszország az említett iskolákat személyi, tárgyi és anyagi eszközökkel is igyekszik támogatni. A személyi támogatás azt jelenti, hogy a Külügyminisztérium 2–4 tanárt küld az iskolákba, akik az olasz nyelv és a tantárgyak olasz nyelven való tanításában vesznek részt. (A budapesti Szent László Gimnázium nem él ezzel a lehetőséggel.) A kezdeti években ezeknek a tanároknak a jelenléte nélkülözhetetlen volt, munkájukat azonban nem minden szempontból értékelhetjük pozitívnak, mint arra már korábban is utaltunk. A legnagyobb probléma az, hogy általában nincsenek felkészülve azokra a speciális feladatokra, amit egy kétnyelvű iskolában el kell látniuk. Az olasz anyanyelvűek tanítása során szerzett tapasztalataik és alkalmazott módszereik alapján, az olasz iskolákra jellemző szabadosabb szellemben végzik munkájukat, ami az esetek többségében nem hozza meg a várt eredményt, olykor káros kihatásai is lehetnek. Az olasz nyelv és irodalom területén az olasz diákokéhoz hasonló teljesítményt várnak, az ennek kapcsán fellépő sikertelenség aztán mind tanárnak, mind diáknak kedvét veszi a további munká-

tól. A tantárgyak tanításánál nem mindig hajlandók figyelembe venni az adott ország hagyományait, az ezekhez való alkalmazkodás ugyanis nemcsak többletmunkát, hanem szemléletváltást is igényelne. Ez a me-revség nem hat kedvezően a diákok hazai egyetemekre való sikeres fel-vételijére. Meg kell azonban említenem, hogy az Olaszországból küldött tanárok között vannak olyanok is, akik komolyan veszik küldetésüket, igyekeznek alkalmazkodni a helyi viszonyokhoz, és nagyon eredmé-nyes munkát végeznek a kétnyelvű oktatás területén.

A tárgyi segítség könyvek, videokazetták, számítógépes programok és egyéb oktatási segédanyagok juttatását jelenti. Olasz nyelvű tan-könyvek bőségesen érkeztek az iskolákba, az elosztást azonban lehetett volna jobban is szervezni, mintapéldányok küldése után az igények pontosabb felmérésével. Jelenleg az iskolák könyvtárában sok olyan könyv van, amit nem tudnak használni, mert az más iskolatípus számá-ra íródott, vagy pedig azért, mert az adott tantárgyat nem tanítják olasz nyelven. Más könyvekből viszont hiány mutatkozik. További hátránya ezeknek a könyveknek, hogy mivel olaszországi iskolák használatára készültek, sem nyelvezetükben, sem pedig tartalmukban nem felelnek meg a külföldi igényeknek.

Az olasz állam a felsorolt iskolákat anyagilag is támogatja egy meg-határozott évenkénti összeggel. Sajnos a hivatalok útvesztőin áthalad-va a beígért összegnek gyakran csak egy része jut el a címzetthez, az is jelentős késéssel.

A két tanítási nyelvű oktatásban résztvevő tanárok kiképzését és to-vábbképzését is igyekszik segíteni az olasz állam olaszországi tanul-mányok folytatására juttatott ösztöndíjak formájában. Az ösztöndíjak valamelyik olasz egyetemre szólnak. Újabban a kétnyelvű érettségivel rendelkező, magyar egyetemeken tanuló diákok számára is van hason-ló lehetőség.

AMIT AZ ISKOLÁK VÁRNAK OLASZORSZÁGTÓL

Az iskolák örömmel veszik Olaszország segítségét, de elsősorban a források racionálisabb elosztását szorgalmazzák. Mindenekelőtt a mi-nisztérium által küldött tanárok előzetes felkészítését és a helyi tanárok olaszországi középiskolákban történő gyakorlati továbbképzési lehető-ségének megteremtését várják. A megfelelő tankönyvek hiányából ere-dő problémák megoldásához is várják az olasz segítséget. Az Olaszor-szágból használatos tankönyvek küldése helyett hasznosabb lenne olyan tankönyvek írásának támogatása, amelyeket helyben, az egyes iskolákban dolgozó helyi és olasz anyanyelvű tanárok állítanának ösz-sze, figyelembe véve mind a helyi, mind pedig az olaszországi elvárá-sokat és hagyományokat (a századfordulón a Fiumei Magyar Királyi Állami Főgimnáziumban ilyen tankönyveket is használtak).

Szeretnék elérni az iskolák, hogy olasz részről történő megítélésük ne csak az olasz tanárok beszámolóí és az érettségi vizsgák eredményei alapján történjék. A jelenleginél sokkal előbb kapcsolat kialakítására lenne szükség az olasz minisztérium és az iskolák között a problémák és az eredmények folyamatos megtárgyalásának céljából. Hasznos lenne az iskolák egymás közötti tapasztalatcseréjének időnkénti megszervezése is.

AMIT AZ ISKOLÁK ADNAK OLASZORSZÁGNAK

Az iskolák mindenekelőtt olyan helyi fiatalok kinevelését biztosítják, akik tanulmányaik végeztével ismerik és szeretik az olasz nyelvet és kultúrát. Ezek az emberek későbbi tevékenységük során az olasz kulturális és gazdasági terjeszkedés bázisául szolgálhatnak.

Gazdaságilag mindkét fél számára fontos ilyen emberek színrelépése, hiszen későbbi szakterületükön jól szolgálhatják majd a kétoldalú kapcsolatok gyümölcsöző fejlődését. A térség felé igyekvő olasz vállalatok is számíthatnak az olaszul jól tudó helyi munkaerőre.

ÖSSZEGZÉS

A vasfüggöny lebontása után Olaszország igyekszik a volt szovjet blokk országaiban visszanyerni korábbi gazdasági és kulturális pozícióit, illetve újakat kiépíteni. A térség országainak többsége, a Habsburg birodalom egykori részeként, Itáliából nézve jelenleg is német befolyási övezetnek számít. Az olasz kormány ezt a német hegemoniát igyekszik feloldani az olasz nyelv és kultúra, valamint a gazdasági jelenlét megerősítése által.

A jelenlegi helyzetben azonban csak sokkal átgondoltabb és következetesebben végrehajtott koncepcióval lehetne látványos eredményeket elérni. Nem a vélt német hegemonia megtörésére kellene koncentrálni, annál sokkal nagyobb ellenfél a helyi kultúrákat is veszélyeztető profit-centrikus amerikai pótkultúra egyre nagyobb méreteket öltő terjedése.

Az olasz nyelv nem lehet vetélytársa az angol és a német nyelvek egyikének sem. Míg az utóbbiakat elsősorban gyakorlati hasznuk miatt tanulják az emberek, az előbbit inkább szépsége és kultúraközvetítő szerepe miatt. Ez utóbbi funkciót kellene hangsúlyozniuk az olasz nyelvet propagálóknak.

Az olasz nyelv és kultúra jelenlétének megerősítését a térség országai és Olaszország között meglévő évezredes kapcsolatokra kell építeni. Különösen aktuális ez most, amikor ezeréves évfordulóját ünnepeljük annak, hogy a római pápától, Itáliából koronát kapott az a Szent István, akinek királysága a Kárpát-medence egészére kiterjedt.

MELLÉKLET – AZ EGYES ISKOLÁK ÓRATERVEI

Tantárgy / osztály	1.	2.	3.	4.	5.	Össz.
Magyar nyelv	2	1	1	1	1	6
Magyar irodalom		2	3	3	3	11
Olasz nyelv és irodalom	20	6	4	4	5	39
Történelem		3	3	4	4	14
Idegen nyelv		3	4	4	4	15
Matematika	2	3	3	3	3	14
Fizika		2	2	2	2	8
Kémia		2	2	2		6
Biológia			2	2	2	6
Földrajz		2	3			5
Ének-zene	1	1	1			3
Rajz és műalkotások elemzése	1	1	1			3
Testnevelés	2	3	2	2	3	12
Számítástechnika	2					2
Osztályfőnöki	1	1	1	1	1	5
Fakultatív tantárgy				4	4	8
Összesen	31	30	32	32	32	157

1. Kodály Zoltán Gimnázium, Pécs. (Egyeztetett tanterv alapján olaszul oktatott tantárgyak: olasz nyelv és irodalom, európai történelem, matematika (az előkészítő évet kivéve), fizika, biológia, földrajz.)

Tantárgy / osztály	1.	2.	3.	4.	5.	Össz.
Magyar nyelv	2	1	1	1	1	6
Magyar irodalom	2	2	3	2	3	12
Olasz nyelv és irodalom	8	6	6	5	4	29
Történelem	2	2	4	4	4	16
Idegen nyelv		4	4	4		12
Matematika	3	3	3	3	3	15
Fizika		2	2	2	3	9
Kémia	2	2	2			6
Biológia			2	2	2	6
Földrajz	2	3				5
Ének-zene	1	1	1			3
Rajz	1					1
Művészettörténet	1	1	1	2	2	7
Testnevelés	3	2	2	2	3	12
Számítástechnika	2					2
Osztályfőnöki	1	1	1	1	1	5
Fakultatív tantárgy				4	4	8
Összesen	30	30	32	32	32	156

2. Szent László Gimnázium, Budapest. Egyeztetett tanterv alapján olaszul oktatott tantárgyak: olasz nyelv és irodalom, európai történelem, művészettörténet, matematika (részben), fizika (részben).)

Tantárgy / osztály	1.	2.	3.	4.	5.	Össz.
Szlovák nyelv és irodalom	3	3	3	3		12
Olasz nyelv és irodalom	20	4	4	4	4	36
Idegen nyelv		3	3	3	4	13
Történelem		2	2	2		6
Filozófia				2	3	5
Földrajz			2	2	2	6
Matematika	1	3	4	3	3	14
Informatika		2				2
Fizika	1	3	3	2	2	11
Kémia	1	3	2	2	2	10
Biológia	1	2	2	2	3	10
Esztétika		2				2
Testnevelés	3	3	3	3	3	15
Fakultatív tantárgy				4	4	8
Összesen	30	30	30	32	34	156

3. Saru Gimnázium, Pozsony. (Egyeztetett tanterv alapján olaszul oktatott tantárgyak: olasz nyelv és irodalom, földrajz, matematika (a második évtől), fizika (a második évtől), kémia (a második évtől), biológia (a második évtől).)

Tantárgy/osztály	1.	2.	3.	4.	5.	6.	Össz.
Cseh nyelv és irodalom	4	3	3	3	3	3	19
Olasz nyelv és irodalom	9	10	5	4	4	4	36
Idegen nyelv			4	3	3	5	15
Történelem	2	2	3	2	3	3	156
Állampolgári ismeretek	1	1					2
Filozófia				2	2	2	6
Földrajz	2	2	2	2		2	10
Matematika	4	3	4	4	4	4	23
Informatika			2				2
Fizika	2	2		2	3	3	12
Kémia	2	2	2,5	2	3		11,5
Biológia	2	2	2,5	2	3		11,5
Esztétika	2	2	2	2			8
Testnevelés	2	2	2	2	2	2	12
Osztályfőnöki	2	2	2	2	2	2	12
Fakultatív tantárgy				2	2	4	8
Összesen	34	33	34	34	34	34	203

4. Ustavni Gimnázium, Prága. (Egyeztetett tanterv alapján olaszul oktatott tantárgyak: olasz nyelv és irodalom, európai történelem, matematika (a harmadik évtől), fizika (a negyedik évtől), kémia (a harmadik évtől).)

Tantárgy / osztály	1.	2.	3.	4.	5.	Össz.
Bolgár nyelv és irodalom	5	5	4	5	5	24
Olasz nyelv és irodalom	12	8	6	6	6	38
Latin nyelv		2	2	2	2	8
Angol nyelv	3	3	3	4	4	17
Orosz nyelv		2	2	2	2	8
Történelem	2	4	4	4	4	18
Matematika és informatika	4	4	4	6	4	22
Fizika	2	2	2			6
Kémia	2	2	2			6
Biológia	2	2	2			6
Földrajz	2	2	2	2	2	10
Testnevelés	2	2	2	2	2	10
Filozófia			3	3	3	9
Rajz és művészettörténet	2	2	2	2	2	10
Zene	2					2
Fordítástechnika				1	1	2
Fakultatív tantárgy				2	4	6
Összesen	40	40	40	41	41	202

5. Gorna Banja Gimnázium, Szófia, speciális nyelvi osztály. (Egyeztetett tanterv alapján olaszul oktatott tantárgyak: olasz nyelv és irodalom, történelem (a második évtől részben), matematika (a második évtől részben), művészettörténet (a második évtől), filozófia (részben), földrajz (a harmadik évtől részben).)

Tantárgy / osztály	1.	2.	3.	4.	5.	Össz.
Bolgár nyelv és irodalom	5	3	3	3	3	17
Olasz nyelv és irodalom	12	8	6	6	6	38
Angol nyelv	3	3	3	3	3	15
Orosz nyelv			2	2	2	6
Történelem	2	4	4	4	3	17
Matematika és informatika	4	6	5	6	6	27
Fizika	2	3	3	3	3	14
Kémia	2	3	3	3	3	14
Biológia	2	3	2	3	3	13
Földrajz	2	2	1			5
Testnevelés	2	2	2	2	2	10
Filozófia			2	2	2	6
Rajz és művészettörténet	2	2	2	1	1	8
Zene	2					2
Információtechnológia		1	1			2
Fakultatív tantárgy				2	3	5
Összesen	40	40	39	40	40	199

6. Gorna Banja Gimnázium, Szófia, reál osztály. (Egyeztetett tanterv alapján olaszul oktatott tantárgyak: olasz nyelv és irodalom, történelem (a második évtől részben), matematika (a második évtől részben), művészettörténet (a második évtől), fizika (a második évtől részben), biológia (a második évtől részben), kémia (a második évtől részben).)

Tantárgy / osztály	1.	2.	3.	4.	Össz.
Román nyelv és irodalom	4	4	4	4	16
Olasz nyelv és irodalom	7	7	7	7	28
Latin nyelv	2	2	2	2	8
Idegen nyelv	3	3	3	3	12
Történelem	3	3	3	2	11
Művészettörténet	2	2	2	3	9
Matematika	2	2	2	2	8
Informatika	1	1	1	1	4
Fizika	1	1	1	1	4
Kémia	1	1	1	1	4
Biológia	2	2	2	2	8
Földrajz	1	1	1	1	4
Testnevelés	2	2	2	2	8
Osztályfőnöki	1	1	1	1	4
Fakultatív tantárgy	2	2	2	2	8
Összesen	34	34	34	34	136

7. Dante Alighieri Gimnázium, Bukarest, speciális nyelvi osztály. (Olaszul oktatott tantárgyak: olasz nyelv és irodalom, európai történelem, matematika, művészettörténet, fizika.)

Tantárgy / osztály	1.	2.	3.	4.	Össz.
Román nyelv és irodalom	3	3	3	3	12
Olasz nyelv és irodalom	6	6	6	6	24
Idegen nyelv	3	3	3	3	12
Történelem	3	3	3	3	12
Matematika és Informatika	5	5	5	5	20
Fizika	4	4	4	4	16
Kémia	2	2	2	2	8
Biológia	2	2	2	2	8
Földrajz	1	1	1	2	5
Testnevelés	2	2	2	2	8
Osztályfőnöki	1	1	1	1	4
Fakultatív tantárgy	2	2	2	2	8
Összesen	34	34	34	34	136

8. Dante Alighieri Gimnázium, Bukarest, reál osztály. (Olaszul oktatott tantárgyak: olasz nyelv és irodalom, európai történelem, kémia, biológia, földrajz.)

Tantárgy / osztály	1.	2.	3.	4.	5.	Össz.
Német nyelv és irodalom	3 (5)*	3	3	3	4	16 (18)
Olasz nyelv és irodalom	5 (3)**	4	3	3	4	19 (17)
Francia nyelv	4	4	4			12
Angol nyelv	3	3	3	3	3	15
Történelem	2	2	2	2	2	10
Művészettörténet		2	1	1	1	5
Matematika	3	4	3	3	4	17
Fizika		2		2,5	2,5	7
Kémia				2,5	2,5	5
Biológia	2		2	2		6
Földrajz	2		2	2		6
Testnevelés	3	3	3	3	3	15
Gyakorlati művészeti tárgyak	9	9	9	9	9	45
Összesen	36	36	35	36	35	178

9. Művészeti Gimnázium, Zürich. (Egyeztetett tanterv alapján olaszul oktatott tantárgyak: olasz nyelv és irodalom, történelem (részben), művészettörténet (részben), művészeti tárgyak (a harmadik évtől).) * Német anyanyelvűeknek heti 3, olasz anyanyelvűeknek heti 5 óra. ** Német anyanyelvűeknek heti 5, olasz anyanyelvűeknek heti 3 óra.

ROZSNYÓI ZSUZSANNA

SZÓTÁRKÍSÉRLETEK A XVII. SZÁZADBÓL

LUIGI FERDINANDO MARSILI BOLOGNAI SZÓTÁRA ÉS
SZÓJEGYZÉK-TÖREDÉKEI

A régi magyar irodalomban a szótárírói törekvések a hazai filológia fellendülésével egyidőben jelentkeztek. Az első ilyen írányú kísérlet, ismeretlen szerző műve, 1533-ban jelent meg Krakkóban. A minden valószínűség szerint magyar szerző Joannes Murmelius latin-német szójegyzékét egészítette ki magyar szavakkal. [*Lexicon Ioannis Murelii, seu latin a rerum vocabula cum Germanice et Hungarica interpretatione*] Murmelius szójegyzéke az egyik első európai szinten elterjedt német szójegyzék, elsősorban iskolai használatra készült, és elsődleges célja az volt, hogy a különösen nehéz latin fogalmaknak egyszerű, világos, a tanulóifjúság számára azonnal és könnyen érthető magyarázatát adja. Ez a középkori eredetű, többnyelvű, oktatási célokat szolgáló szótármodell a XVI. században már széles körben elterjedt egész Európában, így Magyarországon is.

Az első önálló és már saját nyelvi programmal rendelkező „szótár” az első kísérlet után néhány évtizeddel született Pesti Gábor erasmista humanista tollából.¹ Pesti műve is alapvetően az iskolai oktatást szolgálta, és elődjéhez hasonlóan egy már meglévő külföldi alpműre támaszkodott. A *’Nomenclatura sex linguarum’*, amely 1538-ban látta meg a napvilágot Bécsben, valójában magyar fordítása egy 1531-ben Nürnbergben kiadott ötnyelvű szótárnak. Pesti hatnyelvű munkája a század folyamán négy újabb kiadást ért meg, és igen elterjedt volt elsősorban a német nyelvű területeken. Igazi magyar szótárra, vagyis a magyar nagyközönség igényeihez igazodó, kétnyelvű műre a század második feléig kell várnunk, amikor is Szikszai Fabricius Balázs elkészíti az első önálló magyar-latin szójegyzéket [*’Nomenclatura seu dictionarium’*, Debrecen, 1590], amely minden valószínűség szerint egyik forrása volt a kor legjelentősebb művének, Szenczi Molnár Albert latin-magyar, magyar-latin szótárának. [*’Dictionarium Latinohungaricum; Dictionarium Ungaricolatinum’*, Nürnberg, 1604]

Szenczi Molnár műve elsősorban külföldi diákoknak készült, bár a század folyamán Magyarországon is igen elterjedt. A XVI. század második felében a magyarul tanulni kívánó külföldiek két másik publikációt is forgathattak. Calepinus többnyelvű szótárát [*első, magyar szavakkal kibővített kiadása: Lyon, 1585, majd Bazel, 1590*], valamint Verantius Faustus hasonló, de ötnyelvű munkáját. [*Velence 1595*]²

Ambrosius Calepinus szótára a XVI. század egyik legelterjedtebb műve volt, és különösen nagy rangot kapott már a negyvenes években, amikor Paolo Manuzio (az európai hírű velencei könyvkiadó, Aldo Manuzio fia) kibővített, a latin és az olasz részben javított kiadásával lépett az olasz és a nemzetközi közönség elé. A Calepinus-szótár Paolo Manuzio-féle humanista javított kiadása lesz a XVI. századi utánpótlások alapja, amelyeknek jelentős része velencei nyomdákban kerül ki. A szótár a piacon legelterjedtebb formájában hét, illetve nyolc nyelvet tartalmazott.³ Olasz nyelvterületen különösen népszerű volt a hat-hét, illetve nyolcnyelvű Calepinus, főleg a Manuzio-nyomda hatalmas presztízsének köszönhetően ezek a kiadások voltak leginkább jelen az olasz magángyűjteményekben. Természetesen a magyar és dalmát nyelvvel kibővített Calepinus-kiadás jóval kisebb elterjedtségnek örvendett Európában és persze nem felelhetett meg a magyarországi igényeknek, de még egy Magyarországon élő vagy a magyarokkal kapcsolatot tartó külföldi alapvető elvárásainak sem.

A Calepinus és az azt követő humanista típusú többnyelvű szótárak más praktikus problémákat is felvetettek. Nagy részük alapvetően iskolai oktatás céljából készült, s mint ilyen, szókincsében nem a beszélt nyelvhez igazodott. A XVI. századtól kezdődően maradtak fenn gyakran nem szakértők által szerkesztett, „népies” szótárkísérletek, amelyek elsősorban az Európát járó utazók, katonák, polihistorok mindennapi köznyelvi igényeit igyekeztek gyakran igen kis terjedelemben és a lehető legegyszerűbb formában kielégíteni.⁴ Ezek a szótárak természetesen nem rendelkeztek nyelvművelő ambíciókkal, szerzőjük gyakran csak egyszerű kompiláló-szerkesztő munkát végzett, és az adott nyelvek egyikének sem volt anyanyelvi szakértője.

A magyar szótárak történetét feldolgozó két alapvető munka, Melich Jánosé és Gáldi Lászlóé, kevés figyelmet szentelt ennek a jelenségnek. Melich János monográfiájában a XVII. század végéig dolgozta fel a magyar nyelvű szótárakat, Gáldi László viszont a XVIII. század hetvenes éveitől kezdi munkáját. Részletesen egyikük sem foglalkozik tehát a két periódus közé eső több mint fél évszázaddal és annak szótárírói törekvéseivel, megerősítve azt a nyelvészeti- és irodalomtörténetben általánosan elfogadott nézetet, amely ezt a korszakot mindig is a „hanyatlás” koraként kezelte. A „népies” szótárirodalom gyakran szorult tehát perifériára, és a fennmaradt töredékek egy része, az alapvető szótárakhoz képest nyilvánvalóan kisebb értékű, gyakran töredékes voltak miatt ritkán kerül ma is a kutatók érdeklődésének középpontjába.⁵ Minden valószínűség szerint ebbe a csoportba tartozik az a kéziratos háromnyelvű szótár a XVII. század végéről, amely a bolognai születésű polihistor, Luigi Ferdinando Marsili kéziratai között maradt fenn.

A Bolognai Egyetemi Könyvtár kéziratgyűjteménye számos magyar vonatkozású eddig fel nem tárt anyagot őriz. Köztük kiemelkedő helyet

foglalnak el a Marsili-hagyaték kéziratai, amelyeknek nagy részét Luigi Ferdinando Marsili gróf hagyta az általa alapított Bolognai Tudományos Akadémiára.

Luigi Ferdinando Marsili⁶ a XVII. századi történelem Magyarországon kevésbé ismert személyiségei közé tartozik. Az életének és tevékenységének szentelt eddigi kutatások elsősorban a tudós, illetve a politikus Marsilit helyezték előtérbe, nem számolva kiterjedt kulturális érdeklődésével.⁷ Marsili gróf 1658-ban született Bolognában, nemesi családban. Sokoldalú természettudós, katona, kiváló hadmérnöki ismeretekkel. Élete nagy részét I. Lipót császár seregében töltötte, és mint a császári csapatok egyik fővezére hosszú időszakot töltött Magyarországon. Részt vett számos történelmi jelentőségű hadműveletben, így Buda 1684-es felszabadítási kísérletében és a Thököly Imre seregei elleni moldvai és havasalföldi hadjáratokban. Hosszú időt töltött török fogságban Budán, ez idő alatt jól kiismerte Budavár stratégiai helyzetét, a magyar és a török viszonyokat, szokásokat. Kiváló helyismeretére támaszkodva tanácsadóként részt vett Buda 1686-os felszabadításában, majd 1699-ben a karlócai béke határkijelölő bizottságában kapott vezető feladatot. Marsili polihisztorként és természettudósként is hasonlóképpen jelentős, mint katonaként és hadmérnökként. A Magyarországon töltött idő alatt a bécsi udvarban is számon tartott magyar-szakértővé vált. Nagy figyelmet szentelt Magyarország és a Duna-medence népeinek, kultúrájának, hely- és vízrajzának, növényzetének, állatvilágának. Megfigyeléseit és tanulmányait hatkötetes, nagy összefoglaló munkában publikálta 'Danubius Pannonico-Mysicus. Observationibus Geographicis, Astronomicis, Hydrographicis, Historicis, Physicis Perlustratus' címmel 1776-ban. Magyarországi tartózkodása során Marsili jelentős gyűjtőmunkát is végzett: az egykor tulajdonát képező modellek, ruházatai darabok, térképek ma a Bolognai Egyetemi Könyvtár Marsili-múzeumában találhatók, de számos kéziratát őrzi a régi egyetem, az Archiginnasio Könyvtára is.

Luigi Ferdinando Marsili gróf nyelvi vonatkozású dokumentumai között a 116. szám alatt található egy háromnyelvű latin-román-magyar kéziratos szótár.⁸ A Bolognai Egyetemi Könyvtár Marsili-különgygyűjteményében nyilvántartott kéziratot először Szilády Áron ismertette.⁹ Ezután a kötetet a neves olasz nyelvész, Carlo Tagliavini foglalkozott, aki munkássága során több alkalommal tanulmányozta Marsili műveit és egy fontos publikációt szentelt a Marsili-könyvtár egyik nyelvészeti ritkaságának, a XVI. századból származó rovásírás-feljegyzésnek.¹⁰ Tagliavini Luigi Ferdinando Marsili halálának kétszázadik évfordulója alkalmából Bukarestben publikált tanulmányában nagy részletességgel foglalkozott elsősorban a szótár román szavaival, és a keletkezés idejére vonatkozóan is alapvető megállapításokat tett, amelyekre a továbbiakban még visszatérünk.¹¹

A kézirat 81 számozatlan, 305x200 cm nagyságú levélből áll pergamenkötésben. A kötetet a Marsili-kéziratok között viszonylag ritka esetként bekötötték, gerincén zöld bőr díszítés található a következő felirattal: 'Marsili Lexicon Latinum Walach. Ungaric'. A kötet első lapján, amely minden valószínűség szerint a kötés alkalmával fedőlapként került a kötetbe, Luigi Ferdinando Marsili kézírásával a következő címmegjelölés található: 'Lexicon Latinum Valachicum et Ungaricum.' A kézirat a 7. levél kivételével „recto” és „verso” lapokon található. A szótár szövege a kódex 112. lapján végződik, amelyet hét üres lap követ. A kódex utolsó részében egy rövid függeléket találunk a tőszámnevekkel egytől százig. A kézirat ezen szekciója a következő címet viseli: 'Numerus usque centum scriptus'. A kötet függelékében a számok 1-től 43-ig római, majd 43-tól arab számjegyekkel lettek feljegyezve. A számokat tartalmazó rész után újabb 14 üres levél zárja a kötetet. A kézirat végén található üres levelek nem zárják ki annak a lehetőségét, hogy a szerző esetleg más függelékeket is tervezett a kötet számára.

A kézirat formailag a többnyelvű korabeli szótárak felépítését követi. Minden lap négy egyenlő nagyságú oszlopra van osztva: az elsőben találjuk a latin szavakat szigorú ábécé-sorrendben, a második hasáb tartalmazza a román, míg a harmadik a magyar megfelelőket. A negyedik, utolsó hasáb ismeretlen okokból üresen lett hagyva. Ennek magyarázata a szakirodalomban két alapvető feltételezés alakult ki. A szótár első ismertetői úgy vélték, hogy a negyedik oszlopba, a korabeli szójegyzékek gyakorlata szerint, a magyarázatok, illetve a kommentárok kerülhettek. Carlo Tagliavini feltételezése szerint viszont elképzelhető, hogy az üres hasáb egy negyedik nyelv számára lett fenntartva.¹² Ezt a hipotézist gyengíti ugyan az a tény, hogy a szótár címében, amely a kötetre Marsili keze írásával került a keletkezéssel valószínűleg egyidőben vagy nem sokkal később, három nyelvről beszél és nem négyről. Ha szerző, illetve később a tulajdonos be akarta volna fejezni a szótárt, bizonyára a címben kifejezhette volna ezt a szándékát. Ezen kívül magyarázatra szorul az a tény is, miért nem tartalmazza ugyanezt a beosztást a függelék? A tőszámneveket tartalmazó utolsó rész ugyanis már csak három hasábra van osztva. Ennek ellenére, meggyőződésem szerint, Tagliavini hipotézisével érdemes komolyan számot vetni.

A szótár összesen 2396 szócikket tartalmaz. A legteljesebb szekció a latin nyelvű, amely folyamatos és hiánytalan. A közvetlen mellette lévő, román nyelvű oszlop számos helyen megszakad, hiányos, a magyar hasonlóképpen. A magyar és a román részt összevetve megállapíthatjuk azonban, hogy a román szavak között jóval nagyobb a hiányzó szócikkek aránya, mint a magyar részben, egészen pontosan ötvenkettő a tizenhárommal szemben. A román rész hiányosságai főképpen a szótár utolsó harmadára koncentrálódnak (különösképpen a „rivus” szó utáni részre).

A kézirat vizsgálatában nem hagyható figyelmen kívül az a fontos tény, hogy láthatóan praktikus, mindennapi használatra készült. Szókincsében csak elvétve találunk a választékos, humanista, illetve az iskolai szókincshez igazodó kifejezéseket. Túlnyomó többségben vannak viszont a köznapi, mindennapos kommunikációban használható kifejezések (köszöntések, megszólítások), amelyek gyakran nem túl választékosak, de nagyon is gyakorlati jellegűek.

Tagliavini szerint a szótár többszörös kompiláció eredménye: szerzője szerinte magyar-latin, illetve latin-román kéziratos szójegyzékekre támaszkodhatott munkája során, a kompiláció végeredményeként pedig nem vette be a szótárába azokat a szavakat, amelyeknek rögtön nem találta meg az idegennyelvi megfelelőit.¹³ Az, hogy a szerző nem volt sem magyar, sem román anyanyelvű, támadhatatlannak látszik. Egyébként nehezen lenne magyarázható, hogy mind a magyar, mind a román részben alapvető hiányosságok vannak. Ezen kívül figyelmet érdemel az a tény is, hogy a román és a magyar szavak között a hiányzó terminusok alapvető szavak: egy anyanyelvi beszélő nehezen elképzelhető, hogy ne tudta volna megadni a megfelelőjét olyan szavaknak, mint például „*mensis aprilis*” vagy „*principium*”. Ugyanakkor Tagliavini teljes joggal állapítja meg, hogy a magyar és a román nyelv közül a szótár szerzője kétségtelenül jobban ismerte a magyar nyelvet: erre mutat az a tény, hogy a magyar rész jóval kevésbé hibás, és sokkal teljesebb. A magyar rész hiányosságai mindössze tizenhárom szócikkre korlátozódnak (*alveare*, *mensis aprilis*, *commuto*, *ovile*, *quinguinta*, *september*, *socer*, *spiro*, *sterilis*, *textor*, *thus*, *vespertilio*, *principium*), míg a román részben a hiányzó szavak száma ötvenkettő. Figyelmet érdemel azonban az a tény is, hogy ez utóbbi kihagyások mind a szótár utolsó harmadában helyezkednek el. Nem kizárt tehát annak a lehetősége, hogy a másoló (aki lehet azonos vagy nem a szerzővel) egészen egyszerűen valamilyen okból nem fejezte be a munkát. A hiányzó szavak jellege, valamint a hiányok a szövegen belüli elhelyezkedése alapján tehát joggal lehet egy félbeszakadt kompilációra következtetni. Tovább nehezíti a vizsgálatot az, hogy eddig nem sikerült egyértelműen egy ismert forrásra sem visszavezetni a szótár szókincsét.¹⁴

Szilády Aron, aki a kéziratot egy olaszországi útja során ismerte meg, a szótárról készült rövid ismertetőjében számos elhamarkodott megállapítást tesz. Beszámolójában így ír: „Mielőtt a török kéziratokról szólnék, nem mellőzhetem említés nélkül azon 120 kötetre menő miscellaneát, melyet Marsili részben saját töredékes kézírataiból, – mik egy vagy más tervbe vett munka darabjai vagy a bevégezettek után hátramaradt törmelékek – részint mindenfelől egybegyűjtött levelek, okmányok, promemoriák stb.-ből állított egybe. Feltűnő a 117-ik csomagba illesztett¹⁵ – különben egész önálló kis folio-kötetet alkotó latin-oláh-magyar terjedelmes szótár, melyet Marsigli sajátkezüleg írt össze.

A magyar szavak leírása – hihetően másolása – arra mutat, hogy nem sok időt fordíthatott a magyar nyelv elsajátítására”.¹⁶

Tanulmányában Szilády Áron a kéziratot még autográfának tartotta. A Marsili-kutatás jelenlegi állása szerint ezt teljes mértékben kizárhatjuk.¹⁷ Ettől még természetesen lehet Marsili a szótár szerzője. Mivel egyáltalán nem bizonyos, hogy a szótár szerzője azonos a másolóval, így az esetleges másolási hibák nem tudhatók be automatikusan a szerzőnek. Marsili általában másoltatta kézirateit. Elképzelhető, hogy a másoló, aki esetleg Marsili néha nehezen olvasható piszkozatainak egyikéből dolgozott, egészen egyszerűen olvasási nehézségekkel küszködött, amikor idegen szavakról volt szó. Ez a feltételezés magyarázata lehetne a számos elírásnak, illetve hibának. Tehát arra vonatkozóan sem tudunk – a kézirat alapján – következtetéseket levonni, mennyire elmélyülten ismerhette Luigi Ferdinando Marsili a magyar nyelvet.

Ami Marsili idegennyelvi ismereteit illeti, az erre vonatkozó adataink igen bizonytalanok. A Marsili-szakirodalomban szinte minden szerzőnél megtalálható az a megállapítás, hogy a gróf nem volt az idegen nyelvek szakértője. Ez a nézet valószínűleg Marsili egyik legelső olasz életrajzírójának, Fantuzzinak azon állítása alapján terjedhetett el, miszerint a generális az anyanyelvén kívül folyékonyan beszélt ugyan még németül, de franciául és latinul titkárai segítségével írta a leveleit.¹⁸ Tagliavini ugyanebből a nézetből kiindulva állítja, hogy Marsili gróf a szójegyzéknek nem lehetett szerzője, csak tulajdonosa, méghozzá azért, mert nem rendelkezett idegennyelvi ismeretekkel. Ugyanakkor elismeri, hogy a szerző (illetve a szerkesztő) nem volt sem magyar, sem román anyanyelvű, jobban tudott magyarul, mint románul és valószínűleg, a hibáiból következően, jól tudott németül.¹⁹ Ez a leírás kiválóan ráillene Marsilire, ha feltételezzük, hogy több évnyi magyarországi és erdélyi tartózkodás után legalább alapvető magyar nyelvi ismeretekkel kellett rendelkeznie. Ezt a hipotézist erősíti az a tény, hogy Marsili a magyar történelmi vonatkozású kézírataiban gyakran és következetesen javított a magyar szavak, illetve nevek írása közben elkövetett hibáit.²⁰

Veress András, aki a Marsili-könyvtár magyar vonatkozású dokumentumaival foglalkozott, „befejezetlen, rövid munka”-ként idézi a szótárt és nem szentel neki különösebb figyelmet.²¹ A szótárt eddig tanulmányozó kutatókhoz hasonlóan ő sem figyelt fel arra, hogy a Marsili kéziratok között vannak más magyar nyelvű szójegyzék-törödékek is, amelyek esetleg kapcsolatban lehetnek egymással. A Marsili-gyűjteményben 61. szám alatt található egy másik, rövidebb kisszótár, mellette pedig egy szintén igen kis terjedelmű földrajzi szógyűjtemény.²² A 61. számú kézirat, feltételezésünk szerint, ugyanabban az időszakban keletkezhetett, amikor a háromnyelvű szótár.

A 61. számú kódex vegyes kéziratgyűjtemény. Mint ahogy a címéből is nyilvánvaló [*Mappe geographiche attinenti alli stabiliti confini*

vol. XI.], a karlócai békekötésben közreműködő határkijelölő bizottság dokumentumait, elsősorban térképeket tartalmaz. A térképek mellékleteként a kötetbe kerültek Marsili ehhez az időszakhoz kötődő kéziratos jegyzetei, piszkozatai, emlékeztetői, gyakran elszórt és minden látszólagos logika nélkül egy kötetbe gyűjtött és folyamatosan megszámozott papírdarabok formájában. A Marsili-kéziratok többségéhez hasonlóan a konzultációt nehezíti az a tény, hogy ezek az elszórt dokumentumok és töredékek semmiféle későbbi rendszerezésen nem estek át, nagy részüket minden valószínűség szerint maga Marsili is kiselejtezte volna egy esetleges rendezés során.

A bennünket leginkább érdeklő 61. számú kézirat vegyes dokumentumai között az első kötet a 'Nomi geografici. La lingua Transilvana', míg az ötödik 'Co. Ludovici Ferdinandi Marsili Schaedae Geographicae ad Regnum Hungaricum' címet viseli. Az első kötetben a 70–74. leveleken egy megkezdett négynyelvű szójegyzék töredékei találhatók. A fejlécből, illetve a címből következtethetünk arra, hogy szerzője négynyelvűnek szánta. Kéziratának ezt a címet adta: 'Vocabolarium montium, silvanis, fluminum, paludium, fontium in Ungaria Idiomae Latino, Ungarino, Vlasco, Turcico'.²³ A négynyelvű (latin-magyar-oláh-török) szójegyzék rögtön az első három szócikk után félbeszakad, érdemes azonban megjegyeznünk, hogy szerzője (másolója, szerkesztője?) a magyar nyelvből kiindulva kezdte munkáját. A 79. levélen viszont újbóli címmegjelölést találunk, ezúttal öt nyelven, a némettel kiegészítve és a magyart az első helyen említve: 'Vocabolario Geografico Ungaro, Turco, Latino, Vlasco, Tedesco'.²⁴ A kézirat a cím után félbeszakad, a szerző (másoló) szándékára csak a címből tudunk következtetni. A címből ítélve pedig elképzelhető, hogy ennek a szójegyzéknek a kiinduló nyelve pont a magyar lehetett.

Tovább lapozva a kötetben újabb megkezdett szójegyzékeket találunk. Ezek már egyértelműen és kizárólag földrajzi nevek jegyzékei. Közülük leginkább figyelemre méltó a 65. számú, amely a 79. levélen megkezdett szójegyzék töredékének látszik, de csak földrajzi neveket tartalmaz.²⁵ Ehhez a töredékhez tartoznak, minden valószínűség szerint, a 60. és a 61. számú levelek is. Hasonló jellegűek a 87., a 96. és a 98. levelek is.²⁶ A 98a lapon három nyelvre (latin-magyar-német) tervezett szójegyzék töredékét találjuk, benne városok neveit.²⁷

A Marsili kézirtár ezen kötegében számos más olyan lap is található, amely egy megkezdett négynyelvű szójegyzék nyomait őrzi. A 97a lapon például újból visszatér a négynyelvű szójegyzék motívuma: a latin, görög és oláh nyelv mellett a negyedik nyelv helye, a latin-magyar-oláh szótárhoz hasonlóan, üresen lett hagyva egy meg nem jelölt nyelv számára. Érdekes megfigyelni azt, hogy a háromnyelvű változatok szinte mind latin-magyar-német nyelvre készültek, míg a négynyelvű töredékek esetében különböző nyelvek jönnek számításba, ezek kö-

zött mindig szerepel a magyar. A háromnyelvű töredékek sorába tartozik a 100a is, ahol folyó és erdők nevei maradtak fenn három nyelven, latinul, magyarul és németül.²⁸ Ez utóbbi kézirat érdekessége, hogy láthatóan máshonnan származó töredék, egy kisebb darab papíron. A közvetlenül mellette található lista (101a) hegyek neveit tartalmazza ugyanezen a három nyelven.²⁹ Minden valószínűség szerint a két töredék ugyanannak a szójegyzéknek volt része, tehát nem véletlen, hogy egymás mellett szerepelnek ugyanabban a kötetben.

Többször találkozunk megvonalmazott, négy nyelv számára kialakított, majd üresen hagyott oldalbeosztással. A 106. számú levélen például a négy kialakított oszlopról mindössze annyi derül ki, hogy minden valószínűség szerint négy nyelv számára szánták, amelyek közül az egyik a magyar lett volna.³⁰ A 105b lapon található töredék, amelynek az előzővel való kapcsolata lehetséges, de nem bizonyítható, hegy- és folyóneveket tartalmazó töredék; érdekes ugyanakkor megfigyelni, hogy ez az egyetlen a szójegyzékek között, amely kiinduló nyelvként a latin mellett az olaszt használja.

Az mindenesetre biztosnak látszik, hogy a szójegyzékek jelentős része a határkijelölő bizottság dokumentumai között található, Marsili által szerkesztett, mellékletként szolgáló térképek (*Mappe géographique*) magyarázatául szolgált, erre utal minden kétséget kizáróan a földrajzi nevek jellege, illetve az a tény, hogy Erdélynek arra a területére vonatkoznak, ahol Marsili a határkijelölő bizottság munkáját irányította. A legapróbb nyomok is arra utalnak, hogy legalább három vagy négy nyelvűnek szánták őket: a kiinduló nyelv az esetek többségében a latin lett volna, de felmerült, egy esetben, a magyarral való próbálkozás is. Célnyelvként az oláh, a német, a török és az olasz is előfordul.

Minden bizonnyal erdélyi keletkezésű a háromnyelvű szótár is, mint azt Carlo Tagliavini a dialektális jelenségekből és a papír vízjeléből már megállapította.³¹ Ami a keletkezésének idejét illeti, biztos forrás hiányában csak egy terminus ad quem hipotézis állítható fel, az 1701-es év, az utolsó, melyet Luigi Ferdinando Marsili Erdély területén töltött. A Marsili-kéziratokról még a gróf életében készült első katalógus 1712-ből pedig már idézi a kéziratot ('Principio di un Lexicon Latino-Wallaco-Ungaro').³² Nem kizárható tehát, hogy a két dokumentumcsoport két egymáshoz igen közeli időszakban keletkezett. Ugyanígy könnyen elképzelhető az is, hogy hasonló célt szolgáltak, ha nem is kerültek, bizonyíthatóan, egymással közvetlen kapcsolatba. Ami a szótár negyedik, hiányzó nyelvét illeti tehát, számolnunk kell azzal a feltételezéssel is, hogy ez a nyelv, a többi töredékhez hasonlóan, esetleg a német, a török, illetve akár az olasz is lehetett volna.

1 Az első magyar szójegyzékekről és szótárakról I. Melich János: A magyar szótáriródlom. Nyelvészeti Füzetek 46., Budapest, 1907.; Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1929.; Gáldi László: A magyar szótáriródlom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957.; Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Gondolat, Budapest, 1963.; Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.; Klaniczay Tibor (szerk.): A magyar irodalom története 1600-ig, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 296–98.; Bárczi Géza: A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967. 52–63. Szenczi Molnár Albertről és szótáráról I. Szenczi Molnár Albert: *Dictionarium Latinoungaricum* – *Dictionarium Ungarolatinum*. Hutterus, Norimbergae, 1604. Hasonmás kiadása: Kőszeghy Péter (szerk.): MTA Irodalomtudományi Intézet – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.; Szenci Molnár Albert: *Lexicon Latino-Graeco-Ungaricum*. Antonius Hummius imp. Wolfgangi Enderi, Francofurti, 1645.; Csanda Sándor – Keszérű Bálint (szerk.): Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz. MTA Irodalomtudományi Intézet – JATE, Budapest – Szeged, 1978.; Berrár Jolán – Károlyi Sándor (szerk.): Régi Magyar Glosszárú. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. A 'Régi Magyar Glosszárú' a Marsili-gyűjtemény kézíratos szótáráról, illetve a töredékekről nem tesz említést. Az 1600 utáni szótáriródlomról lásd még Sági István: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete, MTA, Budapest, 1922., illetve Szabó Károly (szerk.): Régi magyar könyvtár, MTA, Budapest, 1879. (kiegészítő kötetek: Dörnyei Sándor – Szálka Irma (szerk.), OSZK, Budapest, 1990–1993.) megfelelő részeit.

2 Verantius Faustus: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum. Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Hungaricae*. Apud Nicolaum Morettum, Venetiis, 1595. Modern kiadása Ponori Thewrewk József (szerk.): Pozsony, 1834.; A. Calepinus: *Dictionarium decem linguarum... ubi latinis dictionibus Hebraeae, Graecae, Gallicae, Italicae, Germanicae et Hispanicae, itemque nunc prima et Polonicae, Ungaricae atque Anglicae adiectae sunt*, Lungduni, 1585. Modern kiadása: Jakubovich Emil – Melich János (szerk.): *Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből*. Budapest, 1912.

3 Aldo Manuzióval kapcsolatban I. C. Dionisotti: *Questioni aperte su Aldo Manuzio editore*. in *Atti del V° congresso internazionale dei bibliofili*, Velence, 1967.; G. Orlandi (szerk.): Aldo Manuzio editore. Dediche, prefazioni, note ai testi. Carlo Dionisotti bevezetőjével, Il Profilo, Milano, 1975; P. Trovato: *Con ogni diligenza corretto*. La stampa e le revisioni editoriali di testi letterari italiani, 1470–1570. Il Mulino, Bologna, 1991.; uő: *L'ordine dei tipografi*. Lettori, stampatori, correttori fra Quattro e Cinquecento. Bulzoni, Roma, 1998.

4 Vö. A. Rossebastiano Bart: *Antichi vocabolari plurilingui d'uso popolare: la tradizione del „Solenissimo vohabuolista”*. Dell'Orso, Alessandria, 1984.; Buridant, C. – Kirchert, K.: *La lexicographie au Moyen Age*. Presses Universitaires de Lille, Lille, 1986.; M. Sessa, *La Crusca e le crusche: Il Vocabolario e la lessicografia italiana del Settecento-Ottocento*. Accademia della Crusca. Firenze, 1991.

5 A magyar töredékes szótáriródlom néhány emlékével, mint például a gyöngyösi és a brassói latin-magyar szótár-töredékekkel, Melich János foglalkozott, de részletes feldolgozásukra nem került sor.

6 Luigi Ferdinando Marsili gróf nevének két változata terjedt el a magyar, illetve a külföldi szakirodalomban. Maga Marsili is két módon (Marsili, Marsigli) szignálta iratait. Az alábbiakban a Marsili-szakirodalomban leginkább elterjedt és a Marsili családban hagyományos névformát alkalmazzuk.

7 Luigi Ferdinando Marsili műveinek modern kiadásait, valamint a Marsili-szakirodalom legjelentősebb publikációit a bibliográfiában ismertetem.

8 A Marsili-kéziratokra Luigi Frati 1928-ban közzétett katalógusa alapján hivatkozom. vö.

Frati, L.: Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsili. Olschki, Firenze, 1928.
9 Szilády Áron: Szilády Áron l. t. felolvassa „Jelentését bolognai útjáról”. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője II, Budapest, 1868. pp. 28–142.

10 C. Tagliavini: L. F. Marsigli e la scrittura runica dei Siculi di Transilvania. *Il Comune di Bologna*, Bologna, 1930. április. 9–17. A rovásírás eddigi leghosszabb emlékének részletes vizsgálatát magyar nyelven Sándor Klára végezte el. L. Sándor Klára: A Bolognai Rovás emlék. A József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportjának kiadványai, Szeged, 1991.

11 C. Tagliavini: Il „Lexicon Marsilianum”. Cultura Nationala, Bukarest, 1930.

12 C. Tagliavini i. m. p. 41.

13 „Alla fine del lavoro omise quelle parole la cui traduzione non riusciva a trovar subito nelle fonti a sua disposizione. Si comprende quindi perché le omissioni siano più numerose nella parte rumena che in quella ungherese, dato che per quest’ultima lingua (che egli doveva anche possedere meglio) aveva maggior numero di sussidi”. C. Tagliavini i. m., i. h.

14 C. Tagliavini i. m. pp. 172–173. Ami a forrásokat illeti, mint azt Tagliavini megállapította, a szótár egyértelműen nem látszik eredeztethetőnek egyik régi magyar szótárból sem Szenczi Molnárig bezárólag. A kérdés természetesen további összehasonlító kutatásokat igényel, amelyben semmi esetre sem szeretnék elmerülni.

15 Valójában a 116. csomagról van szó és nem a 117. számúró, mint azt Szilády állítja.

16 Szilády Áron i. m. p. 139.

17 A Marsili-gyűjtemény nem autográf kéziratai több kéztől származnak. Bizonyosnak látszik, az eddigi kutatások alapján, hogy Luigi Ferdinando Marsili külföldi tartózkodása alatt több titkárral és íródeákkal dolgoztatott, saját műveit is, a kor szokásai szerint, gyakran másoltatta.

18 „Parlava diverse lingue, ma solo con franchezza scriveva la sua nativa e la tedesca. Volendo scrivere la francese e la latina con purità ed eleganza si valse di segretari che le possedevano”. G. Fantuzzi: *Memorie per la vita del Co. Luigi Ferdinando Marsigli*. Lelio della Volpe, Bologna, 1770. p. 20.

19 C. Tagliavini i. m. pp. 184–185.

20 Ennek nyoma főleg a gróf történelmi tárgyú sajátkezü kéziratain látszik. vö. ezzel kapcsolatban a Marsili-gyűjtemény 28., 70. és 117. számú kéziratait.

21 vö. Veress Endre.: A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai. *Magyar Könyvszemle*, Budapest, 1906/14. pp. 109–130 és pp. 211–231.

22 A 61. számú kézírtal és annak román vonatkozásaival szintén Carlo Tagliavini foglalkozott. vö. C. Tagliavini: Un frammento di terminologia italo-rumena e un dizionario geografico dello Stolnic Cost. Cantacuzino. *Revista filologică*, Bukarest, 1927. pp. 167–190.

23 Ms. 61. fasc. 1. 70a.

24 uo. 79a.

25 uo. 65a. A kicsiny lista „Sirmius”-szal kezdődik és Budával ér véget, összesen hét nevet tartalmaz.

26 uo. 87a. és 96a. A 87a. lapon két különböző kéz írásával a következő földrajzi nevek találhatók magyarul, illetve fordításban: „Erdely Orszaga id est Transilvania; Havasalföldi id est Valachia; Moldova id est Moldavia; Lengyel orszagy id est Polonia; Olahok id est Valahi; Szekely orszagy id est Sicilia; Szas id est Sassonia; Harom Szek di est Sede; Maros id Marubius; Kereszviz id est [hiányzik]; Samos id est Samuzius; Karaszna; Aranas id est Hurata; Segesvar Alba Julia; Seben Alinia; Beszterce Besitrici; Becs Korona; Meges id est Meges; Samos Ujvar; Kolosvar id est Claudiopolis; Fogaras id est Fogaras; [másik kéz] Agria aut Agrivia i. e. Eger; Szendrővia i. e. Szendrő; Jaszovia i. e. Jaszo; Patachinum i. e. Saros Patak; Frago-Polis i. e. Eperjes; Cassovia i. e. Kassa; Munkatsinum i. e. Munkats; Bartpha i. e. Bartfa; Szebenyninum i. e. Szébeny; Lentschovia i. e. Lötse; Hernandus Fluvius i. e. Hernad; Montes Cserehatienses i. e. Cserehatsag”. A lista láthatóan hiányos, és a kompiláció közben szakadt félbe. Nem vi-

lágos ezen kívül a viszonya a többi töredékhez.

27 uo. 96a és 98a: „Kolosvar; Torda; Fe'ervar; Segesvar; Fogaras; Szeben; Baraso; Besztreszen; Szamosu'var; Kóvar; Med'es; Szaszsebes; Winsz; Deva; Szazvaros; Vaskapu; Varad; Valkovar; Vasehethel; Hon'ad”.

28 uo. 100a: „Samos; Karaszna; Maros; Kükül; Aranios; Olton; Sebes; Hampon; Horbach; Szeben; Bestritz; Almas; Barasay erdő; Sárkán' Erdő; Geyegioj Erdő; Mecses erdő; Gergeni Erdő; Venesj Erdő”.

29 uo. 101a: „Mondvaj Havas; Fogarasj Havas; Hacseki Havas; Aprobany Havas; Szalobgany Havas”.

30 uo. 106a. Ebben a töredékben a magyar köznevek és tulajdonnevek találhatók: „var, ut, Feiér Kérés, Fekete Kérés, Sebes Kérés”. Hasonló nyomokat találunk a 123a–b lapokon, ahol 44 ország, hegy, folyó, tenger neve őrződött meg.

31 C. Tagliavini i. m. pp. 180–182.

32 vö. *Indicedi gran parte dei manoscritti esistenti nell'Armario e massime di quelli che son legati con pelle di porco alla maniera tedesca.* In: *Indice dei cataloghi della Biblioteca R Università di Bologna.* Bologna, 1915. p. 3.

IRODALOM

Luigi Ferdinando Marsili műveinek legfontosabb kiadásai:

1. Danubius Pannonico-Mysicus. Observationibus Geographicis, Astronomicis, Hydrographicis, Historicis, Physicis Perlustratus. I–VI. Hagae Comitum-Amstelodami, 1726.
2. Lovarini, Emilio (szerk.): Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili. Zanichelli, Bologna, 1930.
3. Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili. A Marsili Emlékbizottság, Bologna, 1930.
4. Lovarini, Emilio (szerk.): La schiavitù del generale Marsigli sotto i tartari e i turchi da lui stesso narrata. Zanichelli, Bologna, 1931.
5. Gherardi, Raffaella (szerk.): Relazioni di confini della Croazia e della Transilvania a sua maestà cesarea. Mucchi, Modena, 1986.
6. Basile, Bruno (szerk.): Ragguaglio della schiavitù. Salerno, Roma, 1996.

Általános szakirodalom, valamint a Marsili-szakirodalom jelentősebb magyar vonatkozású publikációi:

1. Altieri Biagi, Maria Luisa – Basile, Bruno: Luigi Ferdinando Marsili. in *Scienziati del Settecento.* Ricciardi, Milano – Napoli, 1983.
2. Amaldi, Maria Emilia: La Transilvania attraverso i documenti del Conte Luigi Ferdinando Marsili. Istituto dell'Europa Orientale, Roma, 1930.
3. Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Gondolat, Budapest, 1963.
10. Bárczi Géza: A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.
4. Beliczay Jónás: Marsigli élete és munkái. Akadémiai Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1881.
5. Berrár Jolán – Károlyi Sándor (szerk.): Régi magyar glosszárú. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
6. Bruzzo, Giuseppe: Luigi Ferdinando Marsili. Nuovi studi sulla sua vita e sulle opere minori edite ed inedite. Zanichelli, Bologna, 1921.
7. Buridant, C. – Kirchert, K. (szerk.): La lexicographie au Moyen Age. Presses Universitaires de Lille, Lille, 1986.
8. Calepinus, Ambrosius: *Dictionarium decem linguarum... ubi latinis dictionibus Hebraeae, Graecae, Gallicae, Italicae, Germanicae et Hispanicae, itemque nunc prima et Polonicae, Ungaricae atque Anglicae adiectae sunt.* Lungduni, 1585. Modern kiadása:

Jakubovich Emil – Melich János (szerk.): *Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből*. Budapest, 1912.

9. Csanda Sándor – Keszérő Balázs (szerk.): *Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz*. MTA Irodalomtudományi Intézet – JATE, Budapest – Szeged, 1978

10. Dionisotti, Carlo: *Questioni aperte su Aldo Manuzio editore*. in *Atti del V° congresso internazionale dei bibliofili*, Venezia, 1967.

11. Fantuzzi, Giovanni: *Memorie per la vita del Co. Luigi Ferdinando Marsigli*. Lelio dalla Volpe, Bologna, 1770.

12. Frati, Luigi: *Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsili*. Olschki, Firenze, 1928.

13. Gáldi László: *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957.

14. Gherardi, Raffaella: Il „politico” e „altre scienze più rare” in due inediti marsiliani del primo Settecento. *Annali dell’Istituto Storico Italo-Germanico in Trento I.*, Trento, 1975.

15. Gherardi, Raffaella: *Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento*. Il „buon ordine” di Luigi Ferdinando Marsili. *Annali dell’Istituto Storico Italo-Germanico*. Il Mulino, Bologna, 1980.

16. Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1929.

17. Hartmann, R. R. K. (szerk.): *The history of lexicography: papers from the Dictionary research centre seminar*. Exeter March 1986. Philadelphia, Amsterdam, 1986.

18. Herczeg Gyula: *L’autobiografia di F. Marsili e l’Ungheria*. In: Köpeczy Béla – Sárközy Péter (szerk.): *Venezia e Ungheria fra Arcadia e Illuminismo*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. pp. 65–83.

19. Iványi Béla: *Luigi Ferdinando Marsili primo esploratore della grande pianura ungherese*. Bologna, 1931.

20. Jacoby, Michael: *Historische lexikologie zum nordgermanischen Raum*. Lexika als Kultur- und Sprachdokumente zwischen Mittelalter und Neuzeit, in *Kommission bei O. Harrassowitz*, Wiesbaden, 1990.

21. Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964

22. Longhena, Mario: *Il conte L. F. Marsili un uomo d’arme e di scienza*. Alpes, Milano, 1930.

23. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

24. Lovarini, Emilio: *Luigi Ferdinando Marsili e l’Accademia Clementina*. Tip. Cuppini, Bologna, 1937.

25. Melich János: *A magyar szótárirodalom*. *Nyelvészeti Füzetek* 46. Budapest, 1907.

26. *Memorie intorno a Luigi Ferdinando Marsili pubblicate nel secondo centenario della morte*. A Marsili Emlékbizottság, Bologna, 1930.

27. Molnár József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.

28. Orlandi, Giovanni (szerk.): *Aldo Manuzio editore*. Dedicche, prefazioni, note ai testi. Carlo Dionisotti bevezetőjével. *Il Profilo*, Milano, 1975.

29. Pesti Gábor: *Nomenclatura sex linguarum*. Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae. Bécs, 1538.

30. Rossebastiano Bart, Alda: *Antichi vocabolari plurilingui d’uso popolare: la tradizione del „Solenissimo vocabuolista”*. Dell’Orso, Alessandria, 1984.

31. Sági István: *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. MTA, Budapest, 1922.

32. Sándor Klára: *A Bolognai Rovásemlék*. A József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportjának kiadványai, Szeged, 1991.

33. Sessa, Mirella: *La Crusca e le crusche: Il Vocabolario e la lessicografia italiana del Settecento-Ottocento*. Accademia della Crusca. Firenze, 1991.

34. Stipa, Günter Johannes: *Finnish-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis*

zum Neupositivismus. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki, 1990.

35. Stoye, John: Marsigli's Europe. 1680–1730. The life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso. Yale University Press, New Haven – London, 1994.

36. Szabó Dénes: A magyar nyelvemlékek. Budapest, 1958.

37. Szabó Károly (szerk.): Régi magyar könyvtár, MTA, Budapest, 1879. (kiegészítő kötetek: Dörnyei Sándor – Szálka Irma (szerk.), OSZK, Budapest, 1990–1993.)

38. Szenczi Molnár Albert: Költői művei. Tankönyvkiadó, Budapest, 1971.

39. Szenczi Molnár Albert: Lexicon Latino-Graeco-Ungaricum. Antonius Hummius imp. Wolfgangi Endteri, Francofurti, 1645.

40. Szenczi Molnár Albert: Dictionarium Latinoungaricum – Dictionarium Ungarolatinum. Hutterus, Norimbergae, 1604. Hasonmás kiadása: Kőszeghy Péter (szerk.): MTA Irodalomtudományi Intézet – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

41. Szikszai Fabricius Balázs: Nomenclatura seu Dictiorarium Latino-Ungaricum. Debrecen, 1592.

42. Szilády Áron: 124. Szilády Áron I. t. felolvassa „Jelentését bolognai útjáról”. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője II, Budapest, 1868. pp. 128–142.

43. Tagliavini, Carlo: L. F. Marsigli e la scrittura „runica” dei Siculi (Székelyek) di Transilvania. *Il Comune di Bologna*, Bologna, 1930. április 9–17.

44. Tagliavini, Carlo: Luigi Ferdinando Marsigli. *Il Comune di Bologna*, Bologna, 1930 október 3–9.

45. Tagliavini, Carlo: II „Lexicon Marsilianum”. Un dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Cultura Nationala, Bukarest, 1930.

46. Trovato, Paolo: Con ogni diligenza corretto. La stampa e le revisioni editoriali di testi letterari italiani, 1470–1570. Il Mulino, Bologna, 1991.

47. Trovato, Paolo: L'ordine dei tipografi. Lettori, stampatori, correttori fra Quattro e Cinquecento. Bulzoni, Roma, 1998.

48. Vékony László: Egy olasz polihisztor a Kárpát-medencében. Újvidék, 1984.

49. Verantius Faustus: Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum. Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Hungaricae. Apud Nicolaum Morettum, Venetiis, 1595. Modern kiadása: Ponori Thewrewk József (szerk.), Pozsony, 1834.

50. Veress Endre: A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai. *Magyar Könyvszemle*, Budapest, 1906/14. pp. 109–130 és pp. 211–231.

51. Veress Endre: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadimérnök jelentései és térképei Budavár 1684–86-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. Budapest régi-ségei, Budapest, 1907.

52. Veress Endre: Il conte L. F. Marsili e gli Ungheresi. Studi e memorie per la storia dell'Università di Bologna, Bologna, 1930/X. pp. 81–103.

53. Veress Endre: A Marsili-centenárium kiadványok magyar vonatkozásai. *Magyar Könyvszemle*, Budapest, 1930/ 27. pp. 264–269.

54. Wis, Cristina: Alle origini della linguistica comparata: Martin Fogel. Studi Finno-Ugri II, Nápoly, 1996–1998. pp. 51–151.

55. Zgusta, Ladislav: History, languages, and lexicographers. Niemeyer, Tübingen, 1992.

A 'NOVELLINO' MEGSZÓLÍTÁSI FORMÁI

NÉHÁNY SZÓ A MEGSZÓLÍTÁSOKRÓL

Társas kapcsolatainkban – így mindennapi beszédünkben és írott nyelvhasználatunkban – a megszólításoknak kiemelkedő jelentősége van. A kommunikáció kezdetén – akár írásban, akár szóban történik – meg kell találnunk, illetve a rendelkezésre álló egyezményes formák, minták közül ki kell választanunk a partnerek társadalmi és szociális helyzetének, az adott szituációnak és az abban betöltött szerepeknek leginkább megfelelő megszólítási és válaszadási formákat. A helytelen megszólítás zavart, esetleg súlyos következményekkel járó félreértést, vagy éppen olyan nem kívánt, (tragi)komikus helyzetet okozhat, amelyet a későbbiekben csak nehezen lehet korrigálni, meg nem történtté tenni.

A kommunikáció sikerét vagy kudarcát alapvetően befolyásolják a kapcsolatfelvétel legelső részében kimondott vagy leírt mondatfüzerek: ide tartoznak többek között az üdvözlések, köszönések és köszöntések, a rutinszerű, többnyire választ sem kívánó udvariassági kérdések, s ezek elvárt viszonzásai is. Nem mellékesek azonban azok a beszéd közben beszúrt kifejezések sem, amelyek a partner figyelmének folyamatosságát hivatottak biztosítani, vagy a mondanivaló bizonyos – a beszélgetőtárs vagy éppen a beszélő számára különösen fontos – részleteit hangsúlyozni.

Ezek a szavakon kívül azonban az is fontos, hogy kimondjuk, illetve leírjuk-e – s ha igen, mikor és a beszélgetés során hányszor – a megszólított vezeté- és keresztnévét, becenevét vagy esetleg csúfnévét, továbbá rangját, címét, tisztségét stb. A mindkét partnert – úgy a cím kimondóját, mint a közlendő címzettjét és egyben kettejük kapcsolatát is – jellemző titulusokon túl külön figyelmet érdemel még a tegezés és magázás (illetve a magyar nyelv esetében önözés) formáinak – akár egy adott beszélgetésen belül is gyakori – változtatása.

A megszólítási formák változásai tükrözik, illetve követik a társadalmi, kulturális változásokat, ezért egy-egy forma elterjedése vagy divatosá válása, átkerülése a magasabb, emelkedettebb stílusrétegekből az alacsonyabbakba, beépülése a mindennapi beszélt nyelv eszköztárába – a divat változásaihoz hasonlóan – információkkal szolgál a társadalom s közelebből az egyes rétegek vagy csoportok értékrendjének változásairól is. Az alsóbb rétegek nyelvhasználatára rendszerint igazodik a felsőbb rétegek nyelvhasználatához, s követni igyekszik azt. A felső rétegek pe-

dig éppen különállásuk jelzése, illetve hangsúlyozása érdekében ragaszkodnak saját megszokott formáikhoz, ha pedig azok kizárólagos használatát már nem érzik biztosítottak, elhagyják azokat, s új formákat honosítanak meg. Az újabb és újabb formák élettörténete pedig rendszerint elődeikéhez hasonlóan alakul: megszületnek, egyezményes értéket nyernek, elterjednek, majd jelentésük fokozatosan módosul s idővel kiüresedik, így végül kikopnak a használatból, vagy pedig eredeti jelentésüktől kisebb-nagyobb mértékben eltérő jelentéssel élnek tovább.

A megszólítások világára a konzervativizmus, illetve a lassú változás jellemző, hiszen a megszólítások egy – mindenki számára azonos jelentést hordozó – egyezményes társadalmi jelrendszer részét alkotják, melynek követhetetlenül gyors változásai éppen a megszólítások gyakorlati használatát tennék értelmetlenné vagy túlzottan körülményessé. A társadalmi környezet erőteljes változásaihoz azonban az udvarias megszólítások aktuálisan használatban lévő formái igen gyorsan alkalmazkodnak. Az új megszólító formák mellett ugyanakkor a már megszokott megszólító alakok is használatban maradnak még egy ideig.

Figyelemre méltó tény, hogy a késő-latin megszólítási formák az újlatin nyelvekben egymástól eltérő fejlődési utakat jártak be. Az egyes formák kikopásának, elhasználódásának számos különböző oka lehet, sokszor történelmi eseményekkel, társadalmi változásokkal, új kulturális normákkal, divatos szokásokkal állnak összefüggésben. Bizonyos megszólítási formák vagy titulusok – nagy mértékben módosult jelentésű – továbbélésére (például madonna) ugyanúgy találhatunk példákat, mint olyan formákra is, amelyek dacolva az idővel s a környezet, a nyelv és a nyelvhasználat módosulásaival, továbbra is eredeti jelentésükben és stílusrétegükben használatosak (például domine).¹

Dolgozatomban a Novellinóban előforduló megszólítási formák társadalmi-szociális kontextusát, használatuk szabályait és a legjellemzőbb formák jelentésmódosulásait kísérem meg bemutatni.

A SZAKIRODALOMRÓL

A megszólítások történetének és változásainak vizsgálata az olasz nyelv vonatkozásában eddig viszonylag kevésbé feldolgozott téma.² Tudomásom szerint az egyetlen szerző, aki az olasz nyelv(történet) ezen területének komoly figyelmet szentelt, Alessandro Niculescu volt. Tanulmányainak jelentős része a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában hozzáférhető. Niculescu elsősorban a megszólító névmási alakok fejlődésével és változásaival foglalkozott: például a voi alak használatának ingadozását és az udvarias megszólítási formákhoz kötődő egyeztetések sajátosságait vizsgálta, figyelme kiterjedt a megszólítási formák dialektális változataira és földrajzi-társadalmi elterjedtségük leírására is. Niculescu foglalkozott a mai nyelvhasználatban

meglévő alakok jellegzetességeivel is, de kutatásai nem érintették a megszólításokhoz sok esetben szorosan hozzátartó nevek, címek és rangok alkalmazásának vizsgálatát, sem pedig ezen alakok fejlődéstörténetét, noha a dama, madonna, messer, ser, signore stb. alakok – a megszólítottak nevével együtt vagy anélkül – a megszólítási formák fontos jelentést hordozó részét alkotják. Itt kell megjegyezni, hogy amennyiben a leíró és történeti nyelvtanok foglalkoznak a megszólítások témájával, azt szinte csak „pronomi allocutivi” – a vulgáris latin „alloqui” = „szól, odafordul valakihez” formából született – címszó alatt teszik³, s (ezért) általában csak a névmási alakok változásait és azok használati körének módosulásait tárgyalják. A „formule d’indirizzo”, esetleg „formule d’intestazione” (megszólítási formák), „titoli” (titulusok, címek), „ranghi” (rangok) címszók alatt – ha ilyenek egyáltalán szerepelnek a szakkönyvek, illetve szótárak mutatóiban – csak ritkán található (részletes) magyarázat az egyes formák eredetéről, történetéről, jelentésmódosulásairól. Ezeket – az autentikus források vizsgálatán kívül – talán csak a különböző etimológiai és szinonimaszótárakból lehetne összegyűjteni, bár a kép minden bizonnyal akkor sem lenne teljes, hiszen a variációs lehetőségek száma végtelen. Ugyanakkor sok esetben éppen ezeknek a formáknak a vizsgálatán keresztül kerülhetünk valamelyest közelebb az elmúlt korszakok emberéhez, s próbálhatjuk meg az egyes rétegek és csoportok gondolatvilágát és értékrendjét jobban megérteni.

A megszólítások változásainak eddigi kutatásai tehát elsősorban a magázás és önözés bizalmas, illetve hivatalos-formális alakjai kialakulásának vizsgálatára és azok használatára koncentráltak. A kutatások középpontjában a „Lei” és a „Voi” névmások álltak. A modern olasz nyelvben ma legelterjedtebb egyes számú udvarias megszólítási forma, a „Lei” – emelkedettebb irodalmi stílusrétegben az „ella” – végleges meghonosodását a Cinquecento és Seicento idejére – a spanyol uralom korszakára – datálják. Jóval régebbi eredetű és többes számban (azaz több emberhez fordulva) ma is használatos megszólítási forma a „Voi”, melynek egyetlen partnerhez intézett – tiszteletet kifejező – használatára a Novellinóban is számos példát találhatunk.⁴ E példák részletezése előtt azonban tekintsük át röviden, hogy mi is tulajdonképpen a Novellino, s hogy mit tudunk keletkezéséről, illetve történetéről.

A NOVELLINO

A Novellino ismeretlen szerző (szerzők?) 100 novellából álló gyűjteménye, melynek keletkezése az 1281 és 1300 közötti évekre tehető. A mű ma használatos címe azonban jóval későbbi eredetű, csak egy 1836-ban nyomtatott milánói kiadáson szerepelt először a Novellino elnevezés. (Itt kell megjegyeznünk, hogy ez a Novellino nem azonos

Masuccio Salernitano XV. századi itáliai szerző ugyanilyen cím alatt megjelent munkájával.)

A középkor hangulatával mélyen átitatott könyvecske szerzője a szakemberek többségének véleménye szerint firenzei, esetleg venetói származású lehetett. A novella-gyűjtemény megalkotójának egykori társadalmi állása bizonytalan: a kereskedőréteggel ugyanúgy szimpatizált, mint amennyire nagy becsben tartotta a lovagi kultúra és az udvari élet értékeit is. Közbeszúrt megjegyzéseiből, kijavítani elmulasztott tárgyi tévedéseiből arra következtetnek a szakemberek, hogy valószínűleg nem egyházi személy volt, s az is kevésbé hihető, hogy irodalommal foglalkozó (udvari) tudós személy lett volna.

A Novellinót olvasva a középkori emberek (uralkodók, nemesek, főpapok és lelkészek, udvaroncok, lovagok, parasztok, vándorok, koldusok és mások) mindennapjaiba tekinthetünk be, megismerhetjük örömeiket, vágyaikat, gondjaikat, konfliktusaikat, és – a megszólítások használatában is tükröződő – önképüket és értékrendjüket. A novellák szereplői tehát a korabeli társadalom legkülönbözőbb rétegeiből kerülnek ki: a kolduló baráttól az uralkodóig, a magas rangú egyházi személytől az egyszerű falusi özvegyasszonyig szinte valamennyi csoport (beleértve az életkori, vallási, nemi csoportokat is) képviselőivel találkozhatunk. A korabeli hírességekről szóló tudósítások mellett a Novellinóban olvashatunk a bibliai királyokról, az ókori történelem és mitológiavilág számos alakjáról, valamint a középkori mondák lovagjairól is.

Szellemes és gúnyos megjegyzésekkel tarkított rövid és szórakoztató – néha kedvesen pajzán, máskor kegyetlen és brutális –, de igen élet-szerű történeteknek lehetünk tanúi. A novellák tartalmi szempontból 10 kisebb téma köré (például bölcsesség, társadalmi erény, érdemtelen halál) csoportosíthatóak.

Most pedig szóljunk néhány szót a forrásként használt kiadásról.⁵ Ez azért is külön figyelmet érdemel, mert egyfajta, – ha úgy tetszik – bilingvis kiadvány, amelyben az „eredeti” – vagyis az 1525-ben megjelent első nyomtatott formátumú – Novellino szöveghű kiadása mellett – annak tükreként – megtaláljuk a mű mai olasz nyelvre átültetett változatát is, s az olvasó már itt szembesülni kényszerül a megszólítások változásainak problematikájával: a régi szövegben – talán a társadalmi érintkezés kötöttebb formáinak, illetve a szerző(k) tájékozottságának köszönhetően – többfajta megszólítási forma is használatos volt, míg a mai nyelv a cavaliere, messere, maestro, sere, sire helyett általában csak a maestrí és a signore (néha az eminenza és signorino) szavakat használja.

Az irodalomtörténet-írás a Novellinót hagyományosan az „opere minori” (azaz a kisebb remekművek) kategóriájába sorolja. Esztétikai szempontból a – hozzá nagyon sok tekintetben hasonló, de irodalmi nyelvezetében mindenképpen elütő – Dekameronhoz képest talán ér-

téktelenebb, de kevésbé tudatosan megkomponált felépítése és életközeli, mindennapi nyelvvezete miatt jobb kordokumentumnak tekinthető, s ezért a jellemző megszólítási formák összegyűjtéséhez – mint kiindulópont – alkalmasabbnak mutatkozik.

MEGSZÓLÍTÁSI FORMÁK A NOVELLINÓBAN

Az alábbiakban megpróbálom bemutatni a Novellino szereplői által használt megszólítási formákat, e formák rendszerezése során igyekeztem Roger Brown és Albert Gilman már említett tanulmányában⁶ leírt szolidáris – nem szolidáris, magasabb rangú – egyenlő – alacsonyabb rangú kategóriákat felhasználni. Az elemzés kiindulási pontjának – már csak a többi csoport által követendő viselkedésmintának tekintett volta miatt is – a társadalmi hierarchia csúcsán álló szervezetet – vagyis a királyi, illetve fejedelmi, nemesi udvart – választottam.

A MESSERE

A fenti helyszíneken a leggyakrabban elhangzó megszólítási forma az ófrancia és okszitán *mes sire*, *mio sire* alakból származó *messere*, illetve ennek különböző okok miatt rövidült alakjai, mint a *messer*, *ser*, *sere* és *sire*.

A Novellinóban mindig ezt a kifejezést használják a nemesek és a közemberek, amikor az uralkodóhoz fordulnak. Különség van azonban a *messere* után álló szerkezetek használatában: csak kevesen és csak a hatalmi hierarchián kívül álló – vagy magukat kívül állónak tekintő – személyek tegezik a királyt – így például egy bölc: „*Messere, ciñ che ti piace, puoi fare de’ sudditi tuoi...*” [24. *novella*], és egy szegény, fia elvesztésébe belebolondult falusi özvegyasszony: „*Messer, fammi diritto di quelli ch’a torto m’hanno morto il mio figliuolo!*” [69. *novella*]

A többség mindig magázza az uralkodót, s a *messere* megszólítást követően a többes szám második személyű *Voi* névmást és az ennek megfelelő igealakokat használja. Példa erre többek között egy másik bölc: „*Messere, a me non pare. [...] Quando voi togliete, si vuole sapere perché ed a cui date.*” [24. *novella*], továbbá egy betelepült idegen, aki az elvárt udvariassági szabályok betartása mellett is – mintegy megleckéztetve a királyt – így szól: „*Messere, a voi son gir fatti dieci mila disinori, ed a me ne è fatto pur uno, priegovi che voi, che tanti n’avete sofferti, m’insegniate sofferire il mio uno.*” [51. *novella*] Számos gazdag vagy kevésbé tehetős közember is hasonló szavakkal fordul a királyhoz: „*Messere, noi non saremo peridenti...*”; „*Messere, io l’ho perduto*”; „*Messere, quando vostro figuolo morëo...*” [20. *novella*] s a vándor mágus is így válaszol az uralkodó kérdésére: „*Messere, io sono.*” [21. *novella*] De az udvarban élő – és a mágusok által keltett vi-

hartól megrémült – herceg is így kérleli urát: „Messere comandate a costui, che venga in nostro soccorso...”. [21. novella] Végül a híres lovag is ekképpen fordul a francia királyhoz: „Messere, quando io presi arme...” [60. novella]

A Novellino összeállítója a messere kifejezést nem csak a keresztény uralkodók, nemesek és esetleg más – az adott helyzetben arra méltó – emberek vonatkozásában használja, hanem kivetíti azt a szultáni udvarba is, ahol a keresztények mézárásairól beszámoló szolga például így beszél: „Messere, č lo re Ricciardo solamente, con sua gente”, s a későbbiekben a hódító keresztény királyhoz küldött követ is ezt a formát használja: „Messere, il Soldano vi manda questo...” [76. novella] Itt jegyezzük meg, hogy a szultán a keresztény királyhoz egyébként külön megszólító alak nélkül fordul (hiszen vele egyenrangúnak tekinti magát), de ugyanakkor nem tegezi őt: „Voi predicate la Croce e spregiatela tanto?” [25. novella]

Némileg más a helyzet a királyfi, illetve a trónörökös esetében: a királlyal beszélve maga a királyfi is többször felel messere kezdetű mondatokkal (és magázó formát használva) apjának: „Messere, non donai a chi non m’insegnā...” [8. novella]; „Messer, io n’ho più che voi non avete.” [20. novella] Ugyanez a királyfi a vándorkereskedőket (megszólító alak nélkül) már tegezi, s ők is viszonttegezik őt (!), de az alázatukat kifejező messere azért még minden mondatukban szerepel: „Messere, che ne domandi?”; „Messere, io sono d’Italia, e mercante.”; „Che mi domandi, messere?” [8. novella]

Megfigyelhető, hogy ezeket a beszélgetéseket általában nem a közemberek kezdeményezik, ők talán nem is kezdeményezhetik a rangban feljebb állók közvetlen megszólítását. Az alsóbb rangúak rendszerint csak a király vagy a szultán kérdéseire válaszolnak, illetve korábbi kéréseik teljesítéséről számolnak be, s válaszuk elején gyakorta megismétlik a tiszteletüket kifejező messere szócskát. Ez látjuk például a már említett 76. novella egy részletében: „Quanti cristiani sono quelli che fanno questa uccisione?”; „Messere, č lo re Ricciardo solamente, con sua gente”, és a 73. novellában is, ahol a szultánnak arra a kérdésére, hogy a muzulmán vagy zsidó vallás-e a jobb, a gazdag kereskedő egy „Messere, elli fu un padre...” kezdetű példamesével felel. A könyvelésben hibát vétő kincstárnok is így ismeri be tévedését urának: „Messere, errava.” [25. novella] Frigyes császár kérdéseire is hasonlóképpen szűkszavúan – de a messere gyakori használatával – felelnek az alázatos követek: „Messer, sē”; „Messere, fu un vecchio.”; „Messere, e pur fuel”; „Messere, era canuto e vestito...” [22. novella]

Az uralkodó tehát, amennyiben közvetlenül megszólítja a környezetében tartózkodókat (általában pontos címezett nélkül fejezi ki akarátát, ezzel is jelezve, hogy óhaja vagy kérdése úgymond mindenkihez szól), tegezi őket, s titulusaikat rendszerint mellőzi. A hozzá közelebb állókat is

legfeljebb csak a keresztnévükön szólítja, így például Bálám prófétát, aki – mivel a hatalomban valamelyest szolidáris a királlyal – válaszában visszategez(het)i őt, de ugyanakkor mondandóját ő is a tiszteletét kifejező messerével kezdi: „Messere, perñ che sono popolo di Dio” [36. *novella*] Egy – a szomszéd uralkodónak ismeretlenül is inni adó, s ezért később jutalomban részesülő – koldustól pedig a király (már mint király) csak egyszerűen ennyit kérdez: „Conosceresti il tuo barlione?” [23. *novella*]

Mielőtt a messere egyéb használatáról szólnánk, maradjunk még egy rövid ideig a király környezetében. Megfigyelhetjük, hogy az udvarban szokásos szabályok analógiájára alakul a király és középkori felettese, az Isten viszonya is. Dávid király például meg sem szólítja (meg sem szólíthatja?) közvetlenül az Urat, sőt még annak követéhez, az angyalhoz is – tegeződve bár – de csak messerével fordul: „Messere, mercé per Dio! Non uccidere l’innocenti, ma uccidi me, cui è la colpa”, s csak az angyallal üzen(het)i meg engedelmességét az Istennek: „Nelle mani del mio Signore mi metto...”. A bűnös királyt az angyal nemcsak tegezi, hanem – valamennyi címe és titulusa mellőzésével – ráadásul egyszerűen csak a keresztnévén szólítja, „David, tu hai peccato...”. [6. *novella*] Ők ketten – az angyal és a király – egyenrangúnak tekint(het)ik magukat, hiszen a kölcsönös tegeződés vagy a hierarchiában egymáshoz igen közel álló (vagyis egymással szolidáris) emberek között használatos (például lovagok vagy közemberek egymás közt), vagy pedig akkor, ha a felek közötti távolság olyan kimondhatatlanul nagy, hogy a tegező forma választása tulajdonképpen lényegtelen, s semmilyen „retorziót” nem vonhat maga után, mert a felek egymás számára társalgási szempontból partnerként egyébként szóba se jöhetnek (például a félbolond öregasszony és a király esetében).

A messere a királyi udvaron kívül is a hierarchikus kapcsolat egyik kifejezője, jelentését – mint láttuk – a tegezés vagy magázás formájának választása árnyalja. Messerével és magázó alakkal fordul például egy sokat megélt falusi öregasszony a vidék félelmetes urához: „Messer, Dio vi dea lunga vita!”, aki válaszában megszólító alak használata nélkül, tegeződve csak annyi kérdez az asszonytól: „Perché dicesti cosè?” [84. *novella*] A provance-i birtokos hűbérese is mindig messernek vagy nevével együtt „Messer Amari”-nak nevezi urát. [25/2. *novella*] A tréfas kedvű firenzei udvaroncnak is messerével felel az általa buona femmina-nak nevezett és letegezett szolgálgató: „Buona femina, come dñi questi cavoli?”, „Messere, due mazzi al danaio”. [96. *novella*]

A messere jelentése tehát a világi hierarchiában sok esetben – egyszerűen úr. Lássuk, hogy vajon egyházi személyekre is alkalmazták-e. A válasz igen, így emlegeti például a ferences testvér a szolgálgatónak a püspököt: „Va’ di’ a messere, che ben credo...” [39. *novella*], s ugyanígy messerével kezdi az in flagranti ért püspökhöz intézett s igazságtételt (rehabilitációt) követelő mondatát – „Messere, a cotesto colgono

elle me?” – a paráznság miatt elítélt falusi pap is. Ugyanezen novella „hálósoba-jelenetében” a leány mellőzi ugyan a püspököt egyébként mindig megillető messere megszólítást, de természetesen még véletlenül sem tegezi a püspököt. [54. novella] Még az egyházi méltósággal rokonságban álló – a püspök unokahúgát feleségül vevő –, de rászedett (az asszony két hónapra szült) és mérges orvos is messerével kezdi a püspökhöz intézett beszédét: „Messere, io tolsi vostra nepote per moglie...”. [49. novella]

A messere használata az udvaroncok, lovagok, katonák, sőt közemberek körében sem ritka. Egy fogadóban például ezzel a formával szól – s mintegy feldicséri partnerét – a hízelkedő idegen udvaronc ahhoz a lombardiai nemes lovaghoz, akinek borából inni szeretne: „Messere, io lavato l’ho” [43. novella], egy másik történetben is messere kezdetű mondattal válaszol az udvaronc egy lovag őt bántó megjegyzésére: „Messere, io non parlai oggi di voi” [40. novella], s a kapott ajándékban csalatkozott udvaronc is így felel urának: „Messere, sè, ebbi.”, „Messere, io avea allora mangiato...”. [79. novella]

Az egyébként udvariatlan lovag is messerének nevezi az érkezése láttán is ülve maradó (s a dicsőségén korábban ejtett csorbát így kiküszöbölő) romagnai nemes: „O messere, per mala ventura, che cortesie sono le vostre?” [41. novella]

A büntetésben lévő vazallus természetesen szintén messere kezdetű mondattal fordul hűbérurához: „Messere, perché io fui ‘ncorato di recare pesche...” [74. novella], s a katonák is messerét mondanak az őket felelősségre vonó ellenséges királynak: „Messere, perñ ch’elli ha bene morte servita, e se voi il sapeste, voi il menareste più tosto di noi.” [63. novella], továbbá a provance-i lovag is ezzel a formával válaszol a bárónak: „Messere, io vo’ mostrare che io non ci sono per cacciare, nè per fuggire.” [32. novella]

Idegen közemberek is messerét – és magázó formát – használnak egymás között: „Messere, vostri figliuoli hanno guadagnato e sono ricchi.” [50. novella]

A messere tehát a hűbéri társadalom alá-fölé rendeltségi viszonyainak kifejezésére szolgál, az elismerés vagy a másik iránti tisztelet és (kötelező) udvariasság kifejezésének eszköze. Egyenrangú felek esetében nem egyszerűen illendő megszólítási forma, hanem az odafordulás, figyelemfelhívás szava is. Használata annyira hozzátartozik a mindennapi beszédhez, hogy a Novellino egyik megcsalt szereplője még gondolataiban is ezt a szót használja, amikor a feleségét elcsábítani igyekvő lovagot magában félhangosan így szidja: „Messere, per cortesia, acconciate li fatti vostri e non isconciate li altrui!” [47. novella]

A messere nem csak személyek közvetlen megszólítására, hanem említésére, megnevezésére is használatos: nevek állandó kísérlőjeként is nagyon gyakran szerepel, egyaránt megtalálhatjuk uralkodók, például

„messere lo ‘mperadore Federico’ [24. novella], gazdag nemesek: „messer Amari” [25/2 novella], „messer Polo Traversaro” [41. novella], „messere Azzolio” [31. novella], „messer Tristano” [65. novella], kevésbé tehetős, de elismert tudással bíró személyek, például „messer Bolgaro”, „messer Martino” [24. novella] nemes lovagok neve: „messer Rinieri da Montenero” [77. novella], „messere Migliore Abati” [80. novella] vagy nevének rövidítése: „messere G.”, „messere S.” mellett. [34. novella]

A messerét a legtöbb esetben egyetlen emberhez címzik, többes számú használatára csak egy példát találtam a Novellinóban: a már fentebb említett romagnai nemes (aki a lovagok érkezése láttán is ülve maradt, így állva bosszút séreleméért) azt őt kérdőre vonó lovag(ok)nak azt mondja: „Perdonatemi, messeri...”. [41 novella]

Érdemes azt is megjegyezni, hogy a messere mondatbeli helye kötetlen, egyaránt előfordul a mondatok elején (mint felütés) és közepén (mint közbeszúrás): például: „Messere, questa vale più che tutto lo ‘mperio” [2. novella], „Or guardate, messer, come donate!” [19. novella]

A fenti példák alapján megállapíthatjuk, hogy a messere egyfajta univerzálisan alkalmazható – a feljebbvaló vagy az egyenrangú partner felé megnyilvánuló – tiszteletet kifejező udvarias megszólítás: adott helyzetben két egymástól igen messze lévő társadalmi réteg, csoport tagjai közötti kontaktus kialakítására és fenntartására ugyanolyan alkalmas, mint egy meghatározott rétegen belül az ellenséges vagy akár baráti hangvételű kommunikáció elindítására és lefolytatására. Jelentésének színezete mindig kiejtésének módjától és szöveggörnyezetétől függ.

A SER, SERE, SIRE

A messerével azonos eredetű, de a beolvadt birtokos névmást nélkülöző ser, sere – vagy sire – alakok használatára az előzőeknél jóval kevesebb példa található a Novellinóban. (Annak megállapítása, hogy a ser, sere, sire formák a mű keletkezésének pillanatában már kihalófélben voltak, vagy használatuk mindig is korlátozott volt, további kutatásokat igényel.)

Lássuk először a ser-t. A fent már említett egyik rakoncátlan udvaronc mondja egyszer ijedten és hirtelen tisztelettudóan – az őrajta durva tréfája miatt elégtételt venni igyekvő – mérges vidéki birtokosnak, hogy „Ser Frulli, io mi voglio conciare con voi.”. Az udvaronc akár a messerét is használhatná, mégis „ser Frulli”-nak szólítja a becsapott urat, mert az illetőnek ez a környékben elterjedt megszólítása. [96. novella]

Szintén csak egyetlen alkalommal – s a címzetthez képest alsóbb társadalmi állású személy szájából – hangzik el a sere: az „O sere, io mi vorrei confessare” mondatot egy gyónni szándékozó egyszerű parasztember mondja az éppen a veteményeskertben szorgoskodó paphoz szólva. A mindössze hétsoros novella e mondata mögött felsejlik a plébá-

nost tisztelő, hozzá életvitelében ugyan közel álló, de társadalmi státusában ugyanakkor távol lévő (és sokszor szinte érthetetlen nyelvjárásban beszélő) villano alakja, akinek a pap – miután megtudja, hogy előző évben már gyónt – tegeződve (magáról az emberről szinte tudomást sem véve) csak ennyit válaszol: „Or metti un danaio nel colombaio, e quella medesima ragione ti fo uguando, che anno.” [93. novella]

A sire/Sire alakok a már ekkor is használatos *signore* megrövidült változatai. E formák összesen három alkalommal szerepelnek a Novellinóban. Legelőször egy – a templomban drága ruhában páváskodó, a ténylegesnél magasabb társadalmi státuszt mutatni igyekvő – férjes asszony válaszol így az őt megfeddő bölcs idegennek (a számára tehát teljesen idegen férfinak): „Certo, sire, no.” [26. novella] Ugyanez a hölgy a beszélgetés folytatása során azonban ugyanezzel a szóval utal az Istenre is: „E non piaccia a Dio, nostro Sire, che sē malvagia cotta stea sor me!”, s a magát gazdag dámának feltüntetni akaró asszony éppen ezzel fedí fel igazi valóját és árulja el szociális helyzetét (az urak világától – legyen az Isten, vagy a helyi birtokos nemes – való távolságát), amikor nem tesz különbséget az ismeretlen idegen és Isten egyformán alázatos megszólításában, illetve megnevezésében: csodálatát és tiszteletét a sire mindkettőjükre történő alkalmazásával fejezi ki.

A lovagok egymást általában a cavaliere vagy néha a messere fordulattal szólítják meg, s rendszerint tegeződnek (ennek részleteiről alább, a Cavaliere fejezetben szólunk). A saját katonái által meghurcolt lovag viszont a hozzá intézett bátorító kérdésre („Contatemi il vostro misfatto”) a vele egyébként egyenrangúnak hitt idegen lovagnak (aki viszont álruhában lévő király) megalázottan így válaszol: „Sire, volentieri”. [63. novella]

A ser, sere, sire tehát – az alábbiakban ismertetett *signore*-hoz hasonlóan – az alázat, tisztelet és hódolat kifejezésére szolgált.

A SIGNORE, A DOMINE ÉS A MAESTRO

A Novellinóban a messere után a második legtöbbször használt megszólító alak a *signore* (és annak többes számú formája, a *signori*). A latin *seniore(m)*-ből eredeztethető kifejezés eredetileg valamely birtok tulajdonosának a jelölésére szolgált⁷, s ez a jelentése érvényesül a Novellinóban is: a *signore* a világi, egyházi, társadalmi, családi, politikai, szellemi stb. hatalom birtokosainak – a kisebb-nagyobb hűbéruraknak – a jellemző megszólítási formája.

Amíg a messere alakjai között csak egyetlen többes számú példát találunk, addig a *signore* esetében közel azonos számban vannak példák a főnév egyes és a többes számú használatára is.

A Novellinóban a *signorét* általában az alattvalók, illetve az alsó(bb) társadalmi állású személy(ek) használják a rangban, gazdagságban, tu-

dásban felettük álló(k)hoz szólva. A legfőbb signor(e) kétségtelenül az Isten, illetve Jézus Krisztus volt, ezt bizonyítják a „Gesù Cristo nostro signore”, „lo signore nostro” [28. novella], „lo nostro signore Gesù Cristo” [1. novella] kifejezések. Krisztus tanítványai is „Signore...” kezdetű mondatokkal szólnak mesterükhöz. [83. novella].

Ezt követően a legfőbb világi méltóságoknak jár ez az elnevezés, a szultán tanácsadói például „Tu giusto signore” elnevezéssel illet(het)ik urukat [9. novella], s egy kóbor lovag is „ragionevole signore” megszólítással fordul Nagy Sándorhoz. [4. novella]

A király csak az általa nagyra becsült tudósokat, bölcseket hívja signorinak: „Signori, secondo la vostra legge, poss'io a' sudditi miei...” [24. novella], „Signori, e sopra il capo di quel Signore, che ha?” [29. novella]

A javait vesztett fiatal király (királyfi) is ezzel a megszólítással fordul a – rangban messze alatta álló – hitelezőkhöz, talán azt reméli, hogy ezzel elnyeri jóindulatukat: „Signori, a mala stagione venite, che il vostro tesoro è dispeso...”. [20. novella] A trójai király fia is „felcímzi” harcostársait, illetve barátait, így szól hozzájuk: „Be' signori, i Greci n'hanno fatta grande onta...”. [81. novella]

A signore használati köre egyre bővül, s a szó fokozatosan veszít szakrális jelentéséből: a (be)hízelgés szándékától távol álló, hetvenkedő provance-i nemes lovag például már signorénak nevezi – és többes szám második személyben magázza – a helyi grófot is: „Signor, io lo vi dirò.”, „Voi, signore...”. [42. novella] De a firenzei költő is így beszél a szicíliai lovagokhoz: „Signori, ogni cosa, tratta della sua natura, ma tutta è perduta.” [80. novella], és Hektor is e szóval fordul harcosaihoz: „Signori, la guerra non mi piace e non la consiglio...”. [81. novella] Végül Szókratész hasonlóképp így szól a követekhez: „Signori, qual'è meglio, tra una cosa o due?” [61. novella]

A signore signor mio-formában a családok szintjén – mint pater familias – is megjelenik: először Herkules felesége fogadja így férjét: „Ben vegniate, signor mio, che novelle?” [70. novella], majd pedig Seneca felesége mondja urának: „Deh! Signor mio, che doglia m'è che tu mori, senza colpa!” [71. novella]

Itt kell szólnunk a csak egyetlen novellában szereplő segnor kifejezésről is: egy egyszerű, erős tájszólással beszélő s dialektális szavakat használó asszony válaszol így a babonás provance-i uraság kérdésére: „Segnor, ie vit una cornachia...”, „Segnor, ell l'avea ...”. [33. novella]

Az eddig megismert urat jelentő megszólítások sorát (messere, signore) most egy harmadikkal, a dominével kell kiegészítenünk. Ez a kifejezés a Novellinóban összesen két alkalommal fordul elő, s mindkétszer kizárólag az Isten vonatkozásában. Először a „Domine, ti lodo!” mondatban hangzik el egy megkínzott, alázatos hűbéres szájá-

ból [74. *novella*], egy másik történetben pedig a cselekményben aktív szereplőként is részt vevő Isten tulajdonneveként, mint „Domenedio” – az egyházi latinból eredeztethető „Domine deus”-ból képzett név – használatos.⁸ [75. *novella*]

Az udvarias, elismerést kifejező formák közé tartozik még a latin magistru(m)-ból kialakult (valamiről az átlagnál sokkal többet tudó, s azt tanítani is képes emberre vonatkoztatott) maestro kifejezés.⁹ Ennek használatakor azonban már nem a társadalmi vagy egyházi hierarchiában elfoglalt hely, a feudális birtok, a nemesi előjog vagy a harci dicsőség, esetleg példás erkölcs jelenti a tisztelet alapját: a megbecsült iparosnak tekintett tudós, orvos, vagy valamely más szakmában különösen jártas mestert illeti – a társadalom legkülönbözőbb szintjein – ez a megszólítás. Nemcsak a király fordul maestroval a tudóshoz: „Maestro, avvisa questo destriere, ch’è mi è fatto conto che tu se’ molto saputo.” [3. *novella*], hanem a diák is így nevezi az – őt okító – orvos-professzort: „Maestro, il cotale capitolo che leggeste, non è vero...”. [35. *novella*] Az idegen fiatalember is hasonlóképpen beszél Arisztotelészhez: „Maestro, io ho veduto cosa, che molto mi dispiace all’animo mio...” [68. *novella*] S mivel a tudós, az orvos s az ékszerész bizonyos szempontból ugyanabba a – fent említett „iparos” – rétegbe tartozik, nem kell csodálkoznunk azon, hogy a közember is a maestro fordulattal él, amikor az ékszerészhez szól: „Maestro, fammi due anella, cosí appunto come questo, e metti in ciascuno una pietra...” [73. *novella*]

A CAVALIERE

A társadalmi hierarchia részét alkotják, de ugyanakkor azon valamelyest kívül is állnak a (kóbor)lovagok. Ők általában a – kezdetben lovas katonát jelölő, latin eredetű s a provanszál cavalier-ből átkerült – cavaliere¹⁰ fordulattal szólítják meg egymást, és rendszerint tegeződnek (ha esetleg mégis magázódnak, azt is mindig kölcsönösen teszik).

A király kísérei cavaliere errante-nek nevezik – és tegezik – a már fentebb is említett meghurcolt kóbor lovagot: „Dinne, cavaliere errante, per onore di cavalleria: quale è...”, „Cavaliere, che hai tu misfatto a costoro, che ti menano cosé laidamente?” [63. *novella*] A cavaliere mellé az errante jelzőn kívül, gyakran társul például az eredetileg ismert, elismert, majd valamiben kitűnő jelentést hordozó nobile kifejezés: a király egyik hű alattvalójához például így szól: „Prendi, nobile cavaliere, le chiavi della nobile cittá di Giadre, che ti dono volentieri”. [4. *novella*] Találkozhatunk továbbá a Cavaliere senza paura, vagyis a félelmet nem ismerő lovag tulajdonnévként használt alakjával [63. *novella*] s a disleale cavaliere (vagyis hűtlen lovag) megszólítással is, melyet a szerelmes királynő mond a kedvesének. [65. *novella*] Ugyanebben a novellában találhatunk példát arra, hogy a lova-

gokat – mint urakat – a cavaliere mellett néha a messer kifejezéssel is illetik, például „messer Tristano”. [65. novella]

A MADONNA, DAMA, DONNA, BUONA FEMINA

Az urak között használatos megszólítási formák áttekintése után lássuk most a hölgyek, asszonyok világát. A domine női megfelelőjeként a latin domina(m)-ra, illetve a francia dame-ra vezethető vissza a dama – a mai signora egykoron hódolattal telített megfelelője. Ez a tiszteletteljes forma kezdetben csak a magas rangú leányokat és asszonyokat illette meg, az idő múlásával azonban minden nemes hölgy megszólítására kiterjed.¹¹ A Novellinóban mindössze két alkalommal szerepel a dama megszólítási forma, s mindkétszer megjelenése miatt dicséretre méltó férjezett asszonyra vonatkozóan. Az első történetben egy bölcs próféta szól a „Dama, io lo vi dirò” szavakkal a templomban drága ruhában tündöklő – vagy inkább illegő – ismeretlen férjes asszonyhoz, aki a szemére vetett hívalkodás hallatán helyben levetkőzik, hogy mihamarabb megszabadulhasson az ördögtől, s bölcs kritikusa segítségét kéri, hogy jó útra térhessen. [26. novella] A második történetben egy lovag beszél titkos szerelméről, s mia dama-nak nevezi az epedve várt hölgyet: „Mia dama vi sarf...”. [64. novella]

A Novellinóban szereplő másik gyakori – inkább kötelező tiszteletet, mint feltétlen csodálatot kifejező – formális megszólítás a m(i)a donna-ból kialakult¹² madonna. Ezzel a szóval fordul például (és magázódik) a rászédett orvos férj a két hónapra gyermeket szült feleségéhez: „Madonna, io vi ho onorata, quant’io ho potuto, priegovi...”. [49. novella] Madonnának szólítja a kóbor lovag azt a férjét vesztett sírozokogó idegen asszonyt is, aki végül párja holttestének meggyalázására is hajlandónak mutatkozik: „Madonna, che modo è questo?”, „Madonna, che sapere è questo?”, „Madonna, elli avea...”, „Madonna, si come poco v’è caluto di costui, che tanto mostravate d’amare...”. [59. novella] Trisztán is ezzel a megszólítással kezdi az adott helyzetben nem mint szerelmese, hanem mint királynője jelen lévő Isoldához intézett védőbeszédét: „Madonna, se malvagi cavaliere di Cornovaglia parlan di me tutto...”. [65. novella] Ezek az eseteken kívül a madonna szócskával általában mint nevek összetevőjével találkozunk: „Madonna Agnesina di Bologna” [57. novella] vagy „Madonna Grigia”. [64. novella]

Míg a dama – még ha néha iróniával színezetten is – a szépségért, társadalmi státuszért tisztelt, csodált és képzeletben a beszélő fölé helyezett asszonyok jellemző megszólítának tűnik (mindig magázó igealakok követik), addig a latin domina(m) > domna(m)-ból származó donna még éppen udvariasnak tekinthető, de már valamelyest lenéző megszólítási forma. Danténél a nemes és tiszteletre méltó nők jellemző

megszólítása,¹³ a Novellinóban viszont a pökhendi és babonás provance-i uraság fordul például így a vele szembe jövő – már említett – idegen asszonyhoz: „Dimmi donna...”, „Or mi di’ donna...”. Az uraság (le)tegezi az asszonyt, a megszólított viszont ugyanakkor segnornak nevezi – és válaszával nevetségessé teszi – őt! „Signor, ie vit una cornaccia...”, „Signor, ella l’avea ...”. [33. *novella*] Hasonlóan alakul a bölcs asztrológus története is. Ő így oktatja az őt vendégül látó egyszerű asszonykát: „Vedi donna, ...”. [38. *novella*] A provance-i nemes lovag pedig szintén nem véletlenül nevezi donne-nak a grófnő kíséretében levő – s őt megleckéztetni akaró – könnyűvérű hölgyeket: „Di una cosa vi prego, donne, per amore...”, „Donne, io vi prego per amore...”. [42. *novella*] Trisztán is e szóval kér kegyelmet a könyörtelen (illetve könyörtelenséget színlelő) királynőtől: „Mercé, donna per Dio!” [65. *novella*]

S lássunk most két további, tipikusnak nem nevezhető, mégis érdekes megszólítást: a buona femina (egy „m” bevúvel) csupán egyszer szerepel a Novellinóban, egy udvaronc szájából hangzik el, a számára idegen szolgáló megszólításaként: „Buona femina, come dai questi cavoli?” [96. *novella*]. A mai olvasónak talán bántóan lenézőnek tűnő femina szó nyers jelentését valamelyest megszelídíti a mellé tett bizalmat ébresztő buona jelző. A korban e forma nem lehet szokatlan, mert a szolgáló a fenti megszólítás hallatán megáll, s eladja portékáját az érdeklődő udvaroncnak.

Végül még egy utolsó, a Novellinóban szintén csak egyetlen alkalommal előforduló, de sokat mondó megszólítási forma a vita mia: „Vita mia, io lo ti prometto e giuro”, a kicsapongó püspök nevezi így szeretőjét. [54. *novella*] Érdekes, hogy a donna di vita napjainkban éppen a prostituáltak egyik elnevezése.¹⁴

A MONSIGNORE, PADRE, FIGLIUOLO MIO, COMPAGNO MIO, UOMO

A francia mon sieur-ből származó monsignore általában püspökök és magas egyházi méltóságok jellemző megszólítási formája, de néha világi méltóságokra is használják.¹⁵ A Novellinóban egyetlen alkalommal fordul elő, a „monsignore messer Lancialotto del Lac” szerkezetben. Figyelemre méltó, hogy a püspöknek – mint feudális méltóságnak – mindenképpen kijáró messer mellett itt, mintegy ráadásként a monsignore is szerepel. Ez lehet véletlen elírás is, de tekinthetjük a püspök irányában megnyilvánuló tisztelet és nagyrabecsülés kifejezését még tovább fokozni igyekvő próbálkozásnak (túlbugzóságnak) is a szokásos címek és titulusok használata terén járattan – vagy éppen nagyon is járatos – novellista részéről. [82. *novella*]

A latin patre(m)-ből¹⁶ származó padre is csak egy alkalommal fordul elő a Novellinóban, jelentése ekkor egyértelműen családapa: az apjukat

megtagadó fiúk szájából hangzik el: „Padre, noi il ci avemo guadagnato: non ci hai che fare.” [50. novella]

S ha már a család témájánál járunk, álljunk meg egy pillanatra a latin filiu(m) > filiolu(m)-ból származó figliuolo mio kifejezésnél. Ez eredetileg egy családi kedves, szeretetteljes megszólítás¹⁷, amelynek használatára a Novellinóban egyetlen helyen találhatunk példákat: a 72. novellában, amikor a börtönben raboskodó Catóhoz anyáskodva így szól Fortuna: „Figliuolo mio, tu se' molto savio...”, majd a tudós is hasonlóképpen beszél önmagához: „Figliuolo mio, quanto diligentemente t'ho allevato...”. [72. novella]

Egy adott réteg vagy csoport tagjai közötti szolidaritás kifejezője a ma is használatos és szintén latin eredetű („companio” < „cum” + „panis”) compagno mio.¹⁸ Egy kenyéren osztozónak tekintik és tegeznek egymást például a nemeslelkűségben egymással vetélkedő nemes lovagok: „Compagno mio, perché non parli tu?” [34. novella], de ugyanakkor a telhetetlen udvaronc és az „üzlettársaként” tevékenykedő Isten is így szólítja egymást: „Per quel santo secolo, dove io debbo andare, compagno mio, che io non li mangiai!”, „Compagno mio, io mi voglio partir da te, perch'io non t'ho trovato leale, com'io credeva.”. [75. novella]

ÖSSZEFOGLALÁS

A megszólításokban használatos kifejezések áttekintése után megállapítható, hogy azok mindegyikének sajátos, egyedi színezete és általában jellemző használati köre van. A legelterjedtebb és egyben a leguniverzálisabb megszólítási forma a messere, de mellette, hasonló jelentéskörben – a tisztelet, illetve felsőbbtség elismerésére szolgáló kifejezésként – szerepel a signore is. A monsignore kizárólagosan magas állású egyházi személyekre vonatkozik, a cavaliere megszólítást pedig csak lovagokra használják, s e szó jelentését nagy mértékben befolyásolja a mellette álló elmaradhatatlan jelző. A domine egyértelműen az Isten megszólítására, megnevezésére szolgál, míg a maestro a tudósok, orvosok és más rendkívüli szakmai tudással rendelkező iparosok megszólításakor használatos. A nők esetében a legtisztellettjelsebb megszólítás a dama, utána következik a madonna, majd a lekicsinylő donna és a még lenézőbb buona femina. A vita mia külön kategória, csak a szerelmi életben értelmezhető. Hasonlóan kizárólagos – csak családi körben használatos – megszólítási forma a padre és a figliuolo mio. A compagno mio pedig az azonos tevékenységet végző (egymással szolidáris) emberek között használatos.

A tegezés és magázás bonyolult viszonyrendszere tovább árnyalja a fenti megszólító szavak használatával alkalmanként újradefiniált emberi kapcsolatokat. A Novellino szereplői többé-kevésbé mindenki szá-

mára azonos jelentéssel bíró megszólító-szavak szokásos alkalmazásától csak rendkívüli helyzetekben térnek el (például az említett meghurcolt lovag történetében vagy a püspök hálósobájában).

JEGYZET

- 1 Niculescu, Alessandro: Strutture allocutive pronominali reverenziali in italiano. Olschki, Firenze, 1974. p. 13.
- 2 A francia nyelvben használatos udvarias megszólításai formákat Bakos Ferenc dolgozta fel kandidátusi értekezésében és a „Contributions á l'étude des formules de politesse en ancien français” című tanulmányában. In: ALH 1955. p. 295–367.
- 3 Dardano, Maurizio – Trifone, Pietro: La lingua italiana. Bologna, 1985. p. 1320–1321. In: Lo Zingarelli minore – Vocabolario della lingua italiana di Nicola Zingarelli, undicesima edizione, Loescher, 1989.
- 4 A voi, (a többes szám második személyű) egy személynek szóló megszólítási forma részleteiről Roger Brown és Albert Gilman 'A hatalom és szolidaritás névmásai' című tanulmányában olvashatunk. In: Pap Mária – Szépe György (szerk.): Társadalom és nyelv – Szociolingvisztikai írások. Budapest, Gondolat, 1975. p. 359–388.
- 5 Il Novellino – testo originale con la versione in italiano di oggi di Aldo Busi e Carmen Covito. RCS Rizzoli Libri, Milano, 1992.
- 6 Brown – Gilman i. m.
- 7 Cortelazzo, Manlino – Zolli, Paolo: Dizionario etimologico della lingua italiana. Zanichelli, Bologna, 1979. p. 1202.
- 8 Cortelazzo – Zolli i. m. p. 360–361.
- 9 Cortelazzo – Zolli i. m. p. 1498.
- 10 Cortelazzo – Zolli i. m. p. 219.
- 11 Cortelazzo – Zolli i. m. p. 310.
- 11 Cortelazzo – Zolli i. m. p. 697.
- 12 Cortelazzo – Zolli i. m. p. 361.
- 13 Cortelazzo – Zolli i. m. p. 1444.
- 14 Cortelazzo – Zolli i. m. p. 774.
- 15 Cortelazzo – Zolli i. m. p. 860.
- 16 Cortelazzo – Zolli i. m. p. 43.
- 17 Cortelazzo – Zolli i. m. p. 259.

IRODALOM

- Bakos Ferenc: Adalékok az udvariassági formák történetéhez az ófranciában. MTA, Budapest, 1959.
- Kertész Manó: Szállok az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története. K. u. K. Könyvkiadó, Budapest, 1996.
- Kis Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.
- Migliorini, B.: Storia della lingua italiana. Sansoni, Firenze, 1960.
- Niculescu, Alessandro: Strutture allocutive pronominali reverenziali in italiano. Olschki, Firenze, 1974.
- Dardano, M. – Trifone, P.: La lingua italiana. Bologna, 1985. In: Lo Zingarelli minore – Vocabolario della lingua italiana di Nicola Zingarelli, undicesima edizione, Loescher, 1989.

UTÓSZÓ

Ez a munka, amely a pécsi alkalmazott nyelvészet doktori program hallgatóinak írásait tartalmazza, a maga nemében új kezdeményezés. Új, mert nem csak a fiatal nyelvészek kutatásaiba enged bepillantást, de a Szépe György professzor vezetésével működő „pécsi műhelyt” is bemutatja. A közölt tanulmányok legtöbbje a tanulásban és a kutatásban való felkészültségi fok felmérésére készített, szabadon választott témájú dolgozatnak készült. Az összegyűlt anyag értékelése során vetődött fel a külön kötetben való megjelentetés gondolata. Az egyes cikkek tehát a hallgató-szerzők egy-egy munkafázisából készített beszámolók, e kötet együttes anyaga pedig a műhely egyik ágának (olasz alkalmazott nyelvészet) az értékmérő ismertetője lehet. Új, mert azzal, hogy magyarul jelenik meg, azok számára is hozzáférhetővé teszi az olasz alkalmazott nyelvészet legfrissebb eredményeit, akik nem tudnak olaszul, és többen szeretnék megtudni erről a gyönyörű nyelvről. Ezenkívül az általános érdeklődésre számot tartó fejtegetéseinket a hazai nyelvtanárok, nyelvet tanítók széles köre olvashatja szakjától, nyelvismeretétől függetlenül. Hiánypótlónak is szánjuk ezt a terjedelme miatt is szerény kötetet, és azt reméljük, elindítja hasonló kiadványok sorát, és az alkalmazott nyelvészeti kutatások eredményei napjaink tudományos fejlődési ütemének megfelelően válnak ismertté. Magyarországon az olasz nyelv nagyon kedvelt, sokan tanulják, mégis, igen kevés olyan kiadvány látott napvilágot, amelyből többen megtudhatnánk magáról a nyelvről. Herczeg Gyula 'Az olasz nyelvről' című műve [Bessenyei Kiadó, Nyíregyháza, 1992] az utolsó ilyen jellegű kiadvány a magyar könyvpiacra.

Nem törekedtünk az olasz alkalmazott nyelvészet minden területének a bemutatására, hiszen az olyannyira széles és szerteágazó, hogy szinte lehetetlen volna mindent egy kötetbe besűríteni. Az alkalmazott nyelvészet igen szerteágazó tudományág. Más tudományterületekkel közös határterületeken születik a legtöbb új eredménye. A fejlett technológiák, a kommunikációs folyamatok átalakulása messze mutatnak a nyelvoktatás, a nyelvhasználat és kutatás minden területén. Az alkalmazott nyelvészethetnek nagyon sok felvetődő problémára kell megadnia az elméleti és gyakorlati választ. A nyelvészeti analízis és a didaktikai módszerek fejlődése, a kulturális környezet megváltozása, a ki- és bevándorlók ideiglenesen vagy véglegesen hazát cserélő óriási tömegei, a kisebbségek problémái mind az alkalmazott nyelvészek feladatait növelik a mai globalizálódó világban.

A pécsi doktori program azon kevés nyelvészeti Ph.D. programok egyike, amely lehetővé teszi az új utak keresését a fiatalok számára, an-

nak nehézségeivel együtt. A pécsi program specializációs lehetőségei: szociolingvisztika, idegennyelv-oktatás, hungarológia, anyanyelvi nevelés – igen széles terű, de mégis összekapcsolódó kutatási területeket fednek le. Természetes, hogy közleményeink témája ezekre a területekre, ezen belül is az első kettőre esik, a kötetben szereplő írásokat is e két területre osztottuk fel. A társadalmi átalakulások, a folyamatosan gyorsuló műszaki fejlődés, a pszichológia gyors fejlődése éppen a szociolingvisztika, az idegennyelv-oktatás és az anyanyelvi nevelés területén mutatnak új utakat. A jövő társadalma többnyelvű és multikulturális. A nyelvi kommunikáció, az idegen kultúrák mélyebb megismerése nemcsak tudásunkat növeli, de előítéleteinket is csökkenti.

A munka során részben mint a szerzők egyike, részben mint a szerkesztési munkálatok résztvevője, kételyekkel és reményekkel vártam, hogy e kötet be tudja-e tölteni a neki szánt szerepet. Most, újra végigolvasva a kötetben szereplő írásokat, azt gondolom, hogy innovatív volta mellett alkalmas a népszerűsítő szerep betöltésére is.

Reméljük, hogy mind a nyelvészeknek, mind az érdeklődőknek hasznos és érdekes olvasmányt jelentenek majd ezek az írások, és más tudományterületek fiatal kutatói között is akadnak követőink.

NÉVMUTATÓ

- Alighieri, Dante 15, 19, 35, 54,
 107, 116, 120, 143
 Amerio, Romano 97
 Ankerl Géza 23
 Ascoli, G. I. 27
 Ayto 20
 Bajomi-Lázár Péter 58, 60
 Bárczi Géza 187, 189
 Bartha Csilla 94, 95, 103, 104
 Beccaria, Gian Luigi 17, 20, 22,
 23
 Bembo, Pietro 55
 Benveniste, Émile 6, 7, 8
 Berruto, Gaetano 23, 43, 47, 93
 Bettoni, Camilla 39, 47
 Bianconi, Sandro 96, 99, 100,
 104
 Boccaccio, Giovanni 54, 116
 Boriosi Katerinov, Maria Clotild
 126, 143
 Bortolini, Umberto 127, 143
 Brown, Roger 196, 207
 Burke, Peter 95, 204
 Calepinus, Ambrosius 179, 180,
 187, 189, 190
 Cardinale, U. 22, 23
 Carducci, Giosue 19
 Carrol 154, 160
 Casč, Angelo 97
 Castellani, A. 16, 22
 Cortelazzo, M. 93, 207
 Crost, Brigitte 97, 104
 Crystal, David 23, 95, 104
 Danesi, Marcel 144, 150, 151
 Dardano, Maurizio 22, 23, 54,
 60, 160, 161, 207
 De Mauro, Tullio 15, 22, 23, 37,
 60, 126, 134, 143
 Deledda, Grazia 107, 115
 Diez, Federico 107
 Dörnyei Zoltán 154, 160, 161,
 Duro, De Felice 19
 Egger, Kurt 67
 Fabbri, Paolo 5, 8
 Fanfani, M. L. 22
 Fantuzzi 184, 188, 190
 Faustus, Verantius 179, 187, 191
 Ferguson, C. A. 70
 Fogarasi Miklós 23, 49, 53, 60
 Francescato, Giuseppe 33, 37, 93
 Freddi, Giovanni 144, 150, 151
 Gáldi László 180, 187, 190
 Gardner 154, 160
 Garibaldi, Giuseppe 56
 Gereben Ferenc 94
 Giacalone Ramat, Anna 155,
 156, 161
 Gilman, Albert 196, 207
 Grosjean 66, 68
 Gulacsi Mazzuchelli, Emese 96
 Gulyás Pál 187, 190
 Gusmani, Roberto 17, 23
 Haugen, E. 11, 18, 22, 23
 Herczeg Gyula 60, 190, 209
 Hymes, D. 146
 Isella, Gilberto 97
 Katerinov, Katerin 126, 143
 Klajn, I. 22, 23, 24
 Klaniczay Tibor 187, 190
 Knease, T. M. 125
 Kőszeghy Péter 187, 191
 Ladurner, Toni 71, 74
 Lanthaler, Franz 72, 74
 Lengyel Zsolt 151
 Lepschy, Anna Laura 57, 61
 Lepschy, Giulio C. 16, 22, 23
 Livius 54
 Lo Cascio, Vincenzo 39, 40, 42,
 46, 47
 Lotman, Jurij 6, 7, 8

- Löffler, Heinrich 70, 74
 Machiavelli, Niccoló 17
 Mancini, Federico 134, 143
 Manuzio, Aldo 180, 187, 190
 Manuzio, Paolo 180
 Manzoni, Alessandro
 Marchi, Cesare 15, 23
 Marino, Giambattista 19
 Marri, F. 22
 Marsili, Luigi Ferdinando
 179–191
 Martini, Plinio 97
 Melich János 180, 187, 190
 Merleau-Ponty, Maurice 7, 8
 Migliorini, Bruno 16, 22, 23, 61
 Miquel, Pierre 61
 Molnár József 187, 190
 Moretti, Bruno 96
 Morgana, Silvia Scotti 17, 24
 Moser, Hans 67, 68, 70, 72, 74
 Murelius, Joannes 179
 Mussolini, Benito 58
 Napione, Galeani 95
 Nencioni, Giovanni 143
 Nessi, Alberto 97
 Niculescu, Alessandro 193, 207
 Ogden, Charles Kay 125
 Orelli, Giorgio 97
 Orelli, Giovanni 97
 Pallotti, Gabriele 151, 153, 160,
 161
 Pasquali 18
 Paulis, Giulio 117, 121, 122
 Pedrazzini, Piero 97, 104
 Pei, Mario 116, 119, 120, 121
 Pesti Gábor 179, 190
 Petrarca, Francesco 54, 116
 Pilatti Balhana, Altiva 38, 47
 Putzer, Oskar 67, 68, 70
 R. Busa, S. J. 126
 Raffaello-Bianconi, Sandro 104
 Rando, Gaetano 22
 Ratti, Remigio-Ceschi 100, 104
 Richards, Ivor Armstrong 125
 Salernitano, Masuccio 195
 Sartori, Carlo 57, 59, 61
 Schisa, Brunella 59, 61
 Schmitt, Dorothée 97, 104
 Sciarone, A.G. 126, 146
 Sensini, Marcello 57, 61
 Serianni, Luca 6, 48, 49, 50, 51,
 56, 60, 61
 Skehan 154, 160,
 Sobrero, Alberto 47, 50, 61, 160,
 161
 Soldini, Adriano 97
 Spano, Giovanni 107, 122
 Sulema, Pompeo 164
 Szabó Győző 137
 Szenczi Molnár Albert 179, 187,
 188, 191
 Szent Ágoston 7
 Szent István 173
 Szépe György 5, 24, 74, 93, 207,
 209
 Szikszai Fabricius Balázs 179,
 191
 Szilády Áron 191
 Taddei Gheiler, Franca 96
 Tagliavini, Carlo 126, 127, 143,
 181, 182, 183, 184, 186,
 188, 191
 Tasso, Torquato 19
 Thököly Imre 181
 Titone, Renzo 150, 151, 160,
 161
 Trifone, Pietro 54, 60, 160, 161,
 207
 Vasalli, Sebastiano 23
 Vedovelli, Massimo 134, 143,
 155, 160, 161
 Veress András 184, 188, 191
 Vico, Giambattista 7
 Vitale, Maurizio 23
 Voghera, Miriam 134, 143
 Wagner, Max Leopold 117, 121,
 122

Wardhaugh, Ronald 12, 24, 60,
117, 120, 121
Weinberger, Caspar 13
Weymouth, Anthony 57, 61
Zampolli, Antonio 126, 127, 143
Zingarelli, Nicola 19, 207
Zolli, Paolo 23, 207

OLASZ NYELVI TANULMÁNYOK

Az alkalmazott nyelvészet témaköréből

A kötetet szerkesztette: Luigi Tassoni és Fóris Ágota

Iskolakultúra-könyvek 5.

Sorozatszerkesztő

Géczi János

A kötet megjelenését
támogatták:

Iskolakultúra Alapítvány
Pécsi Tudományegyetem
Pécsi Tudományegyetem,
 Bölcsészettudományi Kar
Pécsi Tudományegyetem,
 Nyelvtudományi
 (Alkalmazott Nyelvészeti)
 Doktori Program
Szegedi Tudományegyetem,
 Olasz Irodalmi Doktori
 Program

